

**Doctoraalscriptie UvH**

# **Het oneindige verhaal van het vreemde**

**Of: Hoe het lezen van literaire  
romans bij kan dragen aan het  
empathisch vermogen van  
humanistisch geestelijk  
begeleiders**

**Auteur: Marjan Rijnbout-van Rijswoud**

**Begeleider: Prof. Dr. Hans Alma**

**Meelezer: Dr. Martien Schreurs**

**Zutphen, 13 november 2007**

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van de auteur

Marjan Rijnbout, 13 november 2007

Omslagontwerp: Julia Ninck-Blok  
Illustraties: © Julia Ninck-Blok

**Voor Erwin en Hannah Älva**



Jakob Noachs blik is op hem gevestigd alsof zijn blik deel uitmaakt van de gestalte van de ander, alsof hij...die ander is..hem is..hij hem....en plotseling voelt hij vanuit zijn borst een schrijnend soort...wat..? mede-men-se-lijk-heid...opkomen, een schrijnend soort medemenselijkheid voelt hij in zich oprijzen, een pijnlijk gevoel van compassie, een plotselinge verwisseling van identiteit waarin hij de ander is en de ander hem en waarvan hij in een ondeelbaar klein ogenblik met onwrikbare zekerheid weet dat die ander dat nooit zo zal voelen of heeft gevoeld (...)

In: *Dis* door Marcel Möring



# Inhoudsopgave

<b>Woord vooraf</b>	9
<b>Inleiding:</b>	
<b>Literaire romans en empathie</b>	13
Vraagstelling	14
Conceptuele verduidelijking	16
Structuur van deze scriptie	26
<b>Hoofdstuk 1:</b>	
<b>literatuur over Literatuur</b>	29
1.1 Geestelijke begeleiding en empathie	30
1.2 Empathisch begrip	36
1.3 Literaire romans en het bestaan van de mens	52
1.4 De verbeelding	59
1.5 Verbeelding van de ander en het vreemde	70
1.6 Het ontwikkelen van morele sensibiliteit	85
<b>Hoofdstuk 2:</b>	
<b>Samenvatting literatuur over Literatuur</b>	105
2.1 Literaire romans	107
2.2 De verbeelding	110
2.3 Empathie	112
<b>Hoofdstuk 3</b>	
<b>De Humanistisch geestelijk begeleider leest...</b>	117
3.1 Literaire romans	119
3.2 De verbeelding	129
3.3 Empathie	133
3.4 Nieuwe veronderstellingen	137
3.5 Onbevestigde antwoorden	143

<b>Conclusie</b>	
<b>Literatuur op de universiteit?</b>	146
<b>Literatuurlijst</b>	162
<b>Bijlage I</b>	
Opzet empirisch onderzoek	167
<b>Bijlage II</b>	
Email werving respondenten	177
<b>Bijlage III</b>	
Theoretisch kader	178
<b>Noten</b>	197



## Woord vooraf

Ik geloof, en ik beseft dat 'geloven' een raar begrip is om een scriptie die humanistisch georiënteerd is mee te beginnen, maar ik geloof dus in het idee dat als wij ons richten op een bepaald doel waar ons hart ligt, het 'universum' ons kleine boodschapjes geeft. Ik heb het idee dat tot nu toe mijn leven zich in een bepaalde richting voortschrijdt. Ik heb me altijd al op de een of andere manier bezig gehouden met de verbeelding en met empathie. Ik was een echte boekenwurm en een toneelspeler. Dat waren mijn favoriete bezigheden. Wat me hierin aantrok was het geestesleven van andere mensen. Hoe voelde het als je leefde als negenjarig dienstertje in een viswinkel in het Urk uit de negentiende eeuw? Hoe is het om als eerste donkere man in een klein christelijk dorp te gaan wonen?

Waarom ik dit allemaal wilde weten, kan ik moeilijk na vertellen. Ik wist alleen dat ik er geen genoeg van kon krijgen. Tijdens de studie Humanistiek lag mijn interessegebied het meest bij de geestelijke verzorging en bij de filosofie. De filosofie geeft meer abstracte antwoorden van wat mensen bezighoudt in dit leven, en bij het uitoefenen van het vak geestelijke verzorging tijdens mijn stages kreeg ik meer concrete en persoonlijke verhalen te horen. Mijn eigen belangrijkste vraag was telkens wat mensen gelukkig maakt, wat maakt dat mensen een zin in hun leven ervaren, in hun kracht komen. Dat willen weten is een drijfveer van mij geworden. Mijn passie voor het lezen van romans en voor het geestelijk werk kwamen bij elkaar in mijn eindscriptie. En zoals dat gaat tijdens het werken aan zoiets bijzonders, het universum spande zich samen. Zo ontmoette ik een man in de trein die, naar aanleiding van de studiegids van de Universiteit voor Humanistiek in mijn handen, wat vragen aan mij stelde. Zo kwamen we op mijn scriptieonderwerp uit. De man in kwestie bleek een cultuurwetenschapper en een romanschrijver te zijn. Tijdens de reis van Amersfoort naar Apeldoorn deed hij mij een aantal zeer nuttige tips aan de hand. Hij toonde mij Gadamer en Mieke Bal. In mijn

verlegenheid ben ik vergeten zijn naam te vragen. Hij is mij bijzonder behulpzaam geweest tijdens mijn afstudeeronderzoek. Al was het alleen maar omdat hij zijn oprechte enthousiasme toonde.

Maar deze voor mij onbekende was lang niet de enige of de belangrijkste die mij op deze weg naar het einde van de studie heeft begeleid. Ik ben meerdere mensen dankbaar en ik kan in mijn gevoel van dankbaarheid geen onderscheid in belangrijkheid maken. Zo wil ik graag mijn ouders bedanken die mij met liefde hebben begeleid bij het worden van de persoon die ik nu ben. Die mij de liefde voor de mens, een ethische gevoeligheid en nieuwsgierigheid naar de zin van het leven, mee hebben gegeven. Zij waren degenen die mij, wanneer ik als kind ziek was, een mooi boek cadeau deden, met name van de Noorse kinderboekenschrijver en filosoof Jostein Gaarder; of die aan tafel (altijd tijdens het avondeten) discussies begonnen over levensvragen en actuele onderwerpen. Zij waren ook degenen die het mij mogelijk hebben gemaakt om deze studie te volgen. Niet alleen financieel, maar vooral ook door hun mede-enthousiasme bij de keuze voor Humanistiek.

Ook ben ik mijn lieve man Erwin heel veel dank verschuldigd. Hij kan mij eindeloos inspireren met zijn eigenzinnige gedachten en ideeën en met zijn talent mij mijn eigen gedachten en intuïties beter te leren kennen. Daarnaast heeft hij al mijn teksten een aantal keren gelezen en van feedback voorzien. Ook heeft hij mij van hele bruikbare tips voorzien wat betreft de wijze van onderzoek doen. Naast zijn emotionele en intellectuele steun was zijn hulp ook praktisch. Hij is naast werkende man een huisman geweest die, om mij alle tijd voor mijn scriptie te geven, met name in de avonden en weekenden zijn handen vol had aan de was, de afwas en het eten.

Daarnaast wil ik mijn dochter Hannah Älva bedanken. Gedurende het meest tijdrovende en belangrijkste deel van mijn onderzoek zat zij in mijn buik. Daarvandaan heeft zij mij heel veel energie en inspiratie gegeven. Ik ben toen snel vooruit gekomen en heb met heel veel enthousiasme verder gewerkt. Na haar komst op

de wereld blijft zij een bron van inspiratie. Ik hoop dat ik haar ook een empathisch vermogen mee kan geven in haar leven.

Mijn vriendin Julia Ninck-Blok heeft veel betekend voor de vormgeving van mijn scriptie. Een aantal exemplaren van mijn scriptie heb ik samen met haar ingebonden en vormgegeven als een roman. Zij is de creatieve geest achter dit boekwerk. Aan haar naam zijn de prachtige vormgeving en de foto's toe te schrijven. Ik dank haar zeer voor de tijd en energie die ze erin heeft willen steken.

Ook wil ik hier graag de humanistisch geestelijk begeleiders Brecht Molenaar, Willem Blokland, Hilde van Vlaanderen en Harma Gelms bedanken. Zij waren bereid om deel te nemen aan het empirische gedeelte van mijn onderzoek en door hun mooie verhalen hebben zij een belangrijke bijdrage geleverd aan mijn afstudeerscriptie.

Dr. Martien Schreurs heeft mij met name in de eindfase begeleid, door zijn feedback op de laatste versie, zijn kritische vragen en opmerkingen en inspirerende literatuurtips.

Dan als laatste ben ik mijn scriptiebegeleidster prof. Dr. Hans Alma veel dank verschuldigd. Zij heeft naast het eindresultaat ook tussendoor alle teksten gelezen en van feedback voorzien. Zij kwam met nuttige literatuurtips en kon met haar expertise mij in raad en daad bijstaan.



# Inleiding

## Literaire romans en empathie

“Veel van wat aanvankelijk in de verbeelding bestaat, wordt  
werkelijkheid.”

Giacomo Casanova, In: *Een schitterend gebrek* door Arthur  
Japin

Zoals ik in het voorwoord al schreef, ben ik zolang ik me kan herinneren geïnteresseerd in de innerlijke wereld van mensen. Met dat doel voor ogen las ik al van kinds af aan veel boeken, zowel romans als filosofisch en antropologisch getinte boeken. Ik wilde die innerlijke, of noem het geestelijke wereld van mensen steeds beter leren kennen en ontdekken op wat voor een manier mensen zin gaven aan hun leven op hun eigen manier. Dat is altijd mijn drijfveer gebleven, zien hoe mensen zelf vorm geven aan hun leven en hen, waar dit eventueel stopt, helpen dit weer op gang te brengen. Daarom heb ik mijn keuze voor de humanistische geestelijke begeleiding nogal vanzelfsprekend gemaakt. Het humanistische houdt dan voor mij in dat ik het belangrijk vind dat mensen hun eigen weg kunnen vinden, kunnen ontdekken wat voor hen zelf het leven zinvol maakt. Ik heb het grote vermoeden dat mijn twee passies; geestelijk werk en literaire romans dicht bij elkaar liggen. Omdat beide gaan over het geestelijk leven van mensen.

Ik koos in eerste instantie voor de Universiteit voor Humanistiek omdat het mijn verschillende interessegebieden omvatte; ethiek, filosofie, religiewetenschappen en psychologie. Dat waren en zijn mijn voornaamste interessegebieden omdat ze allemaal van doen hebben met de zoektocht van de mens naar de zin van het (eigen) leven. Wat ik alleen vanaf het begin al miste was de literatuur. Ook mijns inziens een belangrijk onderdeel van het denken van de mens over de zin van het bestaan. In deze scriptie wil ik gaan onderzoeken of dat ook zo is.

## **Vraagstelling**

Wat ik het afgelopen jaar heb onderzocht, is of het belangrijk is voor een humanistisch geestelijk begeleider om literaire romans te lezen. Hoe dat ten goede kan komen aan zijn of haar empathisch begrip van de existentiële situatie en/of problematiek van een cliënt. Mijn precieze vraagstelling luidt:

## **Hoe kan het lezen van literaire romans bijdragen aan het empathisch begrip van humanistisch geestelijk begeleiders van de existentiële problematiek van een cliënt?**

Deze grote vraag zal ik in deze scriptie vervolgens beantwoorden aan de hand van de volgende deelvragen:

1. Wat kan de lezer leren van (literaire) romans volgens de wetenschappelijke literatuur?
2. Op wat voor een manier maken humanistisch geestelijk begeleiders die werkzaam zijn in de zorg gebruik van (literaire) romans om de existentiële situatie van hun cliënt empathisch te begrijpen?
3. Welke praktische aanbevelingen kan ik doen voor het gebruik van literaire romans op de Universiteit voor Humanistiek en, in het bijzonder, in de humanistisch geestelijke begeleiding.

### **Doelstellingen**

Naast het persoonlijk doel dat ik voor ogen heb met dit afstudeeronderzoek, namelijk aan te tonen dat literatuur ook een bron is die het verdient bestudeerd te worden vanwege de kennis die het biedt over het menselijke bestaan, heb ik ook andere theoretische en praktische doelstellingen voor ogen.

- a. Het verkrijgen van theoretisch inzicht in de functie van literaire romans voor humanistisch geestelijk begeleiders om zich beter te kunnen inleven in de existentiële problematiek van cliënten.
- b. Een beeld verkrijgen door middel van een empirisch onderzoek van de manier waarop humanistisch geestelijk begeleiders in de zorg (ik heb voor de zorg gekozen omdat ik mij hier tijdens mijn opleiding het meest op gericht heb) gebruik maken van literaire

- romans om zich in te kunnen leven in de existentiële situatie van cliënten.
- c. Aanbevelingen doen voor het onderwijs op de Universiteit voor Humanistiek in het algemeen en voor (toekomstige) humanistische geestelijk begeleiders in het bijzonder.
  - d. Een nieuwe algemene vorm van inspiratiebronnen vinden voor humanistisch geestelijk verzorgers.

### **Praktische/theoretische relevantie**

De theoretische relevantie van mijn onderzoek bestaat er mijns inziens dan uit om meer inzicht te verkrijgen in de bruikbaarheid van literatuur voor de inleving van humanistisch geestelijk begeleiders in de existentiële problematiek van cliënten. De praktische relevantie bestaat uit een wetenschappelijk argument voor het gebruik van literaire romans bij de opleiding van humanistisch geestelijk begeleiders en een aantal praktische aanbevelingen voor dit doel. Het vinden van inspiratiebronnen voor humanistisch geestelijk begeleiders is een andere praktische doelstelling.

### **Conceptuele verduidelijking**

Een aantal concepten uit mijn vraagstelling vraagt om een verduidelijking. Het gaat dan om 'literaire romans', 'humanistisch geestelijk begeleiders', 'empathisch begrip' en 'existentiële problematiek'.

Er zijn meerdere theorieën in omloop over de wijze waarop een literaire roman gelezen en geïnterpreteerd kan worden. Ik zal



hier ook een beargumenteerde keuze maken voor een theorie die aan mijn onderzoeksvraag tegemoet komt.

### Literaire romans

Literatuur is: “het geheel van de schriftelijke overlevering van een volk of een tijd” Een roman is: “prozaverhaal waarin lotgevallen en karakter, respectievelijk karakterontwikkeling van een of meer personen beschreven worden”. Proza is: “de ongebonden stijl die niet door strak ritme en rijm beperkt wordt”.

<sup>1</sup> Dit zijn de beschrijvingen die het Van Dale woordenboek geeft. Over het algemeen is het nogal moeilijk om in het kort uit te leggen wat literaire romans zijn. Veel literatuurwetenschappers worstelen nog met die vraag. Ik wil hier dan ook niet beweren dat ik er een eenduidig antwoord op kan geven. Van Luxemburg en Bal geven in hun boek *Inleiding in de literatuurwetenschap* aan dat een definitie van het begrip ‘literatuur’ vaak onderhevig is aan de historische en culturele context waarin die definitie wordt omschreven. Daarom zijn eigenlijk alle definities relatief. Luxemburg en Bal geven een aantal algemene kenmerken van literatuur weer zoals die in dit tijdperk gelden. Deze kenmerken zal ik aanhouden voor mijn afstudeeronderzoek, behalve kenmerk zes vanwege het feit dat dit gaat over werken die niet fictief zijn en het daarom afwijkt van de meer romanachtige literatuur die ik voor ogen heb met mijn onderzoek.

2. Literatuur omvat teksten die in een culturele en min of meer kunstmatige setting worden opgesteld. Hun doel is niet primair gericht op een kortstondig en praktisch communicatief gebruik.
3. In de meeste Westerse literatuur is vaak sprake van fictionaliteit (een niet op de werkelijkheid berustende voorstelling).
4. In literatuur is meestal ook sprake van een bepaalde materiaalbehandeling. Daarmee wordt bijvoorbeeld

afwijkend of ongrammaticaal taalgebruik bedoeld, zoals bij de poëzie van de Vijftigers. Ook een veelduidigheid en betekenisdichtheid van literaire taal kan hiertoe behoren. Met materiaalbehandeling worden ook de in verhalende en dramatische teksten toegepaste kunstgrepen bedoeld.

5. Literatuur kan op meer dan één betekenisniveau gelezen worden. We lezen niet alleen over de belevenissen van de hoofdpersonen, maar we nemen ook kennis van een meer overkoepelende thematiek. We vernemen op deze manier uitspraken over de wereld.
6. Werken die niet fictioneel zijn, maar wel overeenkomsten hebben met literatuur kunnen er toch toe gerekend worden. Het gaat dan om bepaalde verhalende teksten, zoals biografieën of over werken die opvallen door stijl en vormgeving.
7. Ook kunnen sommige werken die eerst niet tot de literatuur werden gerekend dat later wel worden, bijvoorbeeld door hun stilistische kwaliteiten. <sup>2</sup>

Bal, Van Luxemburg en Westeijn geven ook waarden aan waarvan zij vinden dat die behoren tot de literatuur. Voor mijn scriptie zijn deze het belangrijkste. Dat zijn:

1. Literatuur doet geen directe uitspraken over de werkelijkheid en vraagt in die zin ook niet om direct handelen van de kant van de lezer. Juist hierdoor geeft literatuur de lezer de ruimte om kennis te maken met andere werelden en gedachtegangen en met “onbekende en zelfs onbeminde waardensystemen”.<sup>3</sup>
2. Door literatuur kunnen we ons beter met andere mensen identificeren. De schrijvers noemen hier het voorbeeld van het dagboek van Anne Frank in tegenstelling tot documentatiemateriaal.
3. De manier waarop in literatuur het taal- en stijlgebruik wordt toegepast maakt ons ontvankelijk voor andere

ervaringen dan die van onszelf. Dit wordt ook wel eens de de-automatisering van onze waarneming genoemd. We worden door middel van de literatuur buiten ons normale denkkader geplaatst.

4. Literatuur geeft ons ook esthetisch plezier doordat er op een onverwachte en bijzondere manier dingen tegen ons gezegd worden of verbanden gelegd worden. “Er is plezier in het ding zelf, een tijdelijk afzien van nut. Er is plezier in de beschouwing.”<sup>4</sup>
5. De waarden van een cultuur worden vaak verwoord in literatuur en het kan om die reden als bron van (historische) kennis gebruikt worden. Daar is niet mee gezegd dat die waarden altijd moreel juist zijn. Soms wordt literatuur ook misbruikt om immorele standpunten te verdedigen, bijvoorbeeld in de Tweede Wereldoorlog.<sup>5</sup>

### **Humanistisch geestelijk begeleiders**

Om deze professie nader uit te leggen, zal ik gebruik maken van de visie van de mede-oprichter van het Humanistisch Verbond, Jaap van Praag, hierop. Dit is een van de meest geciteerde beroepsomschrijvingen en ondanks het feit dat deze al in 1978 als zodanig is opgeschreven, vind ik haar nog steeds zeer actueel. Zijn visie op dit beroep luidt als volgt:

“Humanistische begeleiding is de ambtshalve, systematische benadering van mensen in hun situatie in een sfeer van veiligheid en empathie, zodanig dat hun vermogen geactiveerd wordt tot zingeving, oriëntatie en zelfbestemming, mede door confrontatie met de mogelijkheden van het menszijn naar humanistisch inzicht, waardoor zij zelfstandig een levensvisie kunnen ontwerpen en hanteren.”<sup>6</sup>

Meer informatie over humanistische geestelijke begeleiding en de relevantie van het empathische vermogen van de geestelijk

begeleider voor het uitvoeren van dat vak, kunt u vinden in paragraaf 1.1.

### **Empathisch begrip**

Empathisch begrip is in mijn optiek het invoelend verstaan, zowel emotioneel als cognitief, van de levenssituatie en de gemoedstoestand of de emotionele staat waarin iemand zich bevindt. Dit begrip wordt bepaald door een voorlopiegheid. Of er ook sprake is van echt empathisch begrip van de ander, kan getoetst worden in de relatie. Door het invoelend verstaan van de ander in het gesprek te brengen kan gehoord worden of dit ook overeenkomt met de levenssituatie en emotionele staat waarin iemand zich bevindt. Dit wordt herkenning genoemd. In paragraaf 1.2 zal ik aantonen op welke manier ik tot de uiteindelijke conceptbepaling van 'empathisch begrip' ben gekomen.

### **Existentiële problematiek**

Existentie betekent volgens het Van Dale woordenboek 'het bestaan'. Existentieel is dan 'bekeken vanuit het oogpunt van het bestaan'. Ook Van Praag heeft het over de existentie als het 'totale bestaan'.<sup>7</sup> Het bestaan van de mens is een mysterie. Daarom is het ook lastig te omschrijven wat existentiële problematiek precies is. Het gaat in ieder geval over moeilijkheden (problematiek) die gegeven zijn met het bestaan van de mens zelf. De psychotherapeute Emmy van Deurzen stelt in haar boek *Existential counselling and psychotherapy in practice* dat het hierbij gaat om de essentiële kwesties en vragen van het leven zelf.<sup>8</sup> Maar wat zijn dat dan, kun je je afvragen? Het gaat dan om vragen als: 'Wat is de zin van de onontkoombare kwetsbaarheid van de mens?', 'Waarom lijden wij?', 'Wat is de zin van ons bestaan?' Voor mijn vraagstelling gaat het erom dat het toegepast is op een individueel mens, een individuele cliënt. Vanuit diens bestaan duiken weer specifieke existentiële vragen op die

alleen voor hem of haar op dat moment spelen. Bijvoorbeeld 'Waarom heb ik nooit het gevoel gehad dat mijn bestaan er op deze wereld toe doet?', 'Of: wat zou mijn leven zinvol kunnen maken?' Het gaat om de vragen en de problemen die in het bestaan van die cliënt ervaren worden. Het gaat dan niet zozeer om 'het' bestaan, maar om het specifieke bestaan van de mens die je voor je hebt, met diens eigen levensverhaal. We zijn allemaal mens, en ons bestaan is een menselijk bestaan. Maar hoe dat bestaan invulling en kleur krijgt is voor iedereen anders. Ook de vragen die het eigen bestaan oproept verschillen daardoor. Van Deurzen geeft aan dat mensen een zin willen geven aan hun persoonlijke leven. Zij stelt het even later nog wat sterker namelijk dat mensen een zingevingskader nodig hebben in hun leven van waaruit ze over hun leven kunnen reflecteren en hun ervaringen kunnen ordenen. Het gaat er dan om om je met je eigen bestaan te verzoenen.<sup>9</sup>

### **Hermeneutische theorie**

De literatuurwetenschappers Hans van Stralen en Maarten van Buuren hebben een aantal benaderingsmodellen voor literatuur en filosofie beschreven in de module-reader *Literatuur en filosofie* aan de Universiteit van Utrecht. Deze modellen laten zien hoe een tekst vanuit de filosofie en hoe een tekst vanuit de literatuurwetenschap benaderd kan worden. Daarbij zijn zowel overeenkomsten als verschillen te ontdekken. De drie modellen die zij hebben beschreven zijn: het *representatiemodel*, het *expressiemodel* en het *taalspelmodel*. De laatste twee modellen bezien teksten vanuit de literatuur en de filosofie als autonoom, op zichzelf staand. Het gaat dan om het kunstwerk, om de wijsgerige tekst op zich, om de expressie van de kunstenaar of de filosoof, of om het eigenzinnige taalspel van beide stromingen. Het representatiemodel daarentegen ziet de tekst als een vorm van verwijzing naar een andere werkelijkheid. Het gaat er dan om de werkelijkheid op een bepaalde manier te tonen aan de lezer. Het specifieke, concrete en individuele

wordt in perspectief geplaatst. Meestal zit er ook een ethische component in. Het representatiemodel is als zodanig uitgedacht door zowel Aristoteles als Sartre.<sup>10</sup> Voor mijn onderzoek houd ik het representatiemodel aan, omdat het mij gaat om de manier waarop de werkelijkheid van het bestaan van mensen in een literaire roman beschreven wordt, niet zozeer om de eigenzinnigheid en de autonomie van de roman op zich.

Maar om een goed zicht te hebben op hoe de gerepresenteerde werkelijkheid in een literaire roman door de lezer ervaren wordt, is het belangrijk er eerst naar te kijken hoe een lezer een literaire tekst interpreteert. In de filosofie en de literatuurwetenschap zijn een aantal modellen te vinden. De twee belangrijkste modellen zijn het *structuralisme*, ontstaan vanuit de literatuurwetenschap, en de *hermeneutiek*, de oudste stroming ontstaan, vanuit de filosofie. Het boek *De kunst van het begrijpen, een structuralistisch-hermeneutisch model voor de analyse van literair proza* van Wijzenbroek behandelt die twee modellen heel inzichtelijk. In haar boek maakt zij een uiteindelijke keuze voor het verzoenende model van beide stromingen van de filosoof Paul Ricoeur.

Het structuralisme gaat uit van het *verklaren* van de tekst. Het richt zich op de structuur van een tekst, en degene die de tekst onderzoekt moet voor dat doel afstand nemen van zijn eigen persoonlijke interesses en voorkeuren. De onderzoeker wordt gedwongen de tekst zo objectief en nauwkeurig mogelijk te volgen. Daarbij kijkt hij bijvoorbeeld naar de personages in de tekst en hun rol in het verhaal, de perspectiefwisselingen en de tijdslijnen. Een structurele analyse dwingt de onderzoeker bij de tekst zelf te blijven.<sup>11</sup>

De hermeneutiek, onderzocht door onder meer Schleiermacher, Dilthey, Heidegger en Gadamer, gaat meer uit van het *begrijpen* van de tekst en wordt daarom met name in verband gebracht met de geesteswetenschappen. Het gaat er daarbij om dat je de bedoeling van de tekst kan begrijpen door vanuit je eigen levensgeschiedenis en historische bepaaldheid je in te leven in de

tekst of de auteur ervan (volgens Dilthey). Heidegger voegt daar nog aan toe dat je je eigen oordeel-vooraf toetst aan de tekst. Wanneer de onderzoeker de tekst begrijpt, kan hij zich deze eigen maken en toevoegen aan zijn oordelen-vooraf. Hij kan dus ook veranderen door de tekst die hij probeert te begrijpen. Gadamer gaat daarin nog een stukje verder. Hij noemt zijn theorie de dialogische hermeneutiek. Het gaat er dan om in gesprek te zijn met de tekst en de eigen oordelen-vooraf op het spel te zetten. Daardoor kunnen de visie van de onderzoeker en diens leven door een tekst worden veranderd. Het begrijpen in de hermeneutiek heeft de vorm van een cirkel, de hermeneutische cirkel. Deze hermeneutische cirkel leidt van de algemene betekenis naar de specifieke betekenis en weer terug. Deze vorm van interpreteren zien de structuralisten vaak als te subjectief, omdat er veel waarde wordt gehecht aan de inleving en het eigen denkkader van de onderzoeker.<sup>12</sup>

*“De soort kennis die literatuur te bieden heeft, is kennis over de mens en diens manieren van in de wereld zijn. Ieder literair werk breidt deze kennis uit en iedere interpretatie doet dat nogmaals. Dit is een proces dat pas afgesloten kan worden met het eventuele einde van de (mensen)wereld, niet eerder.”<sup>13</sup>*

### **De verzoenende theorie van Ricoeur**

Hermeneutici verwijten structuralisten dat zij een literaire tekst te veel opvatten als een gesloten structuur, als een autonoom object. De structuralisten verwijten de hermeneutici hun nadruk op subjectiviteit. Ricoeur stelt dat een tekst verband houdt met de werkelijkheid daarbuiten en dus niet enkel als een autonoom object beschouwd kan worden. Literatuur heeft een verwijzingsfunctie. Niet in de eerste graad, maar in de tweede graad, dus niet naar de wereld van de tastbare dingen, maar naar de imaginaire wereld die ons elementen uit ons menselijk bestaan toont, het in-de-wereld-zijn. Hermeneutici richten hun interpretatie hierop, maar zij ontleen hun argumenten voor hun interpretatie vaak uit de structuur. De

structuur van de tekst kan de onderzoeker meer objectieve informatie over de tekst zelf verschaffen, zodat hij vanuit dat perspectief kan kijken hoe hij de tekst begrijpt. Verklaren gaat dus vooraf aan het begrijpen.<sup>14</sup>

“De combinatie van structureel verklaren en hermeneutisch begrijpen is de meest vruchtbare manier om met literatuur om te gaan, omdat de aan de structuur ontleende argumenten controleerbaar zijn, terwijl tegelijkertijd de wereld van de tekst en het verband met de werkelijkheid in de confrontatie met de interpret tot zijn recht kan komen.”<sup>15</sup>

Een interpret vraagt naar de ‘zin’ van een tekst. Die zin is autonoom in de tekst besloten en is dus niet afhankelijk van de auteur van de tekst. Er zijn meerdere duidingen van die zin mogelijk, en het interpretatieproces is dan ook nooit afgelopen. Bij de interpretatie wordt er gekeken naar de gereconstrueerde wereld die in de tekst ontsloten wordt. Dit kan bekeken worden door middel van de ‘hermeneutische cirkel’. Door de voorkennis die de interpret heeft van de wereld, begint het begrijpen ergens halverwege. Vanuit zijn eigen voorkennis probeert hij de nieuwe betekenissen die de tekst blootlegt te begrijpen. Daarbij gaat hij van het deel naar het geheel. Zijn eigen voorkennis wordt ook weer aangepast door de kennis die de tekst ontsluit. Hij leert daarmee zowel de wereld van de tekst, als de werkelijke wereld en zichzelf beter te begrijpen. Dat de interpret vastzit aan de eigen geschiedenis en culturele traditie noemt Ricoeur *toebehoren*. Toch moet de interpret volgens Ricoeur afstand nemen van de tekst en van zichzelf om tot een werkelijk begrip te kunnen komen. Nadat we ons met de tekst geïdentificeerd hebben, nemen we afstand door bijvoorbeeld door middel van een structuuranalyse de tekst te verklaren. Dit maakt dat de tekst beter gezien kan worden, los van de eigen levensgeschiedenis. Dit is noodzakelijk om tot een meer objectief begrip van de tekst te komen. Als dit proces eenmaal is voltooid, kan de interpret de nieuwe kennis toetsen aan



de eerder aanwezige kennis. In dialoog met de tekst zal de interpreter zijn eigen opvattingen aanpassen en uitbreiden.<sup>16</sup>

Op deze manier is het uitleggen van de tekst een open proces dat niet afgesloten kan worden. Er zijn altijd meerdere interpretaties mogelijk. Ricoeur stelt daarom een aantal criteria voor geslaagde interpretatie voor. Criteria zijn bijvoorbeeld de voortgang en de volledigheid van de interpretatie. Hoe meer de interpretatie inzichtelijk maakt van de tekst, hoe geslaagder de interpretatie. Maar de interpretatie moet ook openstaan voor nieuwe vragen en niet gesloten zijn. Dat komt de voortgang ten goede. Belangrijk is het ook om eerdere interpretaties van een tekst serieus te nemen en daar een sub-dialoog mee aan te gaan. Het kan zijn dat daar veel nieuwe informatie in te vinden is die de interpretatie behulpzaam kan zijn. Daarnaast kan de interpretatie geconfronteerd worden met andere interpretaties zodat de beste eruit gehaald kan worden. Deze manier van toetsen kan ook gebeuren aan de hand van een structuuranalyse.<sup>17</sup>

Voor mijn onderzoek heb ik ervoor gekozen om het structuralistische-hermeneutische model aan te houden van Ricoeur. Dit model heeft veel oog voor de subjectiviteit van de lezer en de manier waarop een tekst diens leven kan veranderen. Daarbij kijkt het ook naar de tekst zelf en wat diens structuur de lezer wil vertellen. Ik denk niet dat iedere lezer op deze manier naar een tekst kijkt. Maar het is in mijn ogen wel de meest ideale manier van lezen en interpreteren, omdat dan zowel de tekst op zich gekend wordt en de lezer erdoor beïnvloed wordt. Deze manier van interpreteren zou misschien niet alleen gebruikt kunnen worden bij literaire teksten, maar ook bij het empathisch begrijpen van het verhaal van een cliënt. Dus voor een geestelijk begeleider is misschien niet alleen kennis van de inhoud van een roman van belang, maar ook kennis van de wijze waarop zij het verhaal leest en interpreteert. Dat is een belangrijk punt voor mijn onderzoek.

## Structuur van deze scriptie

In de eerste fase van mijn onderzoek heb ik mij vooral gericht op het kennisgerichte onderzoek door literatuurstudie te verrichten. De eerste deelvraag 'wat de lezer kan leren van (literaire) romans' stond daarbij centraal. Om die vraag te kunnen beantwoorden heb ik filosofische, humanistische, psychologische en literatuurwetenschappelijke bronnen geraadpleegd. Welke ideeën daaruit naar voren kwamen, kunt u lezen in **hoofdstuk 1**.

Die eerste deelvraag heb ik tijdens het theoretische onderzoek verdeeld in verschillende kleinere vragen. De beantwoording van mijn eerste vraag; Waarom is het ervaren van empathisch begrip belangrijk voor een humanistisch geestelijk begeleider? kunt u lezen in paragraaf 1.1. Mijn tweede vraag was: Waarover gaan literaire romans? Hierover handelt paragraaf 1.2. Wat is empathisch begrip? is een vraag die in paragraaf 1.3 beantwoord wordt. Vervolgens heb ik mezelf de vraag gesteld wat die eigenschap van de mens is die haar in staat stelt om zich te verplaatsen in het leven van een ander, bijvoorbeeld in een literair personage. Het antwoord daarop is volgens mij 'de verbeelding'. Hieraan heb ik paragraaf 1.4 gewijd. In paragraaf 1.5 ben ik op zoek gegaan naar datgene dat in literatuur meestal verbeeld wordt, namelijk 'het andere' en 'het vreemde'. In paragraaf 1.6 zal ik dieper ingaan op de theorie van de filosofe Martha Nussbaum die ervan uitgaat dat je door het lezen van literaire romans je empathisch vermogen kan stimuleren.

In **hoofdstuk 2** heb ik vervolgens een samenvatting gegeven van de antwoorden uit de theorie op mijn vraagstelling. Deze heeft tot doel een brug te slaan naar de tweede fase van mijn afstudeeronderzoek, namelijk het empirische onderzoek. De samenvatting vormt het theoretische kader aan de hand waarvan ik de interviews uit het empirische onderzoek heb geanalyseerd.

De deelvraag die bij het empirische onderzoek centraal stond, was de vraag naar de wijze waarop humanistisch geestelijk begeleiders in de zorg gebruik maken van literaire romans om zich in te kunnen leven in de existentiële situatie van cliënten. Op zoek naar antwoorden hierop heb ik vier humanistisch geestelijk begeleiders geïnterviewd. Ik heb in overleg met hen besloten dat hun namen in dit onderzoek door mij genoemd kunnen worden, omdat zij samen met de theoretici uit hoofdstuk 1 de door mij geraadpleegde experts vormen. Dit waren Willem Blokland en Brecht Molenaar, beiden werkzaam in een ziekenhuis; en Hilde van Vlaanderen en Harma Gelms, die allebei in de ouderenzorg werken. Voor een uitgebreide beschrijving van de werkwijze tijdens dit empirische onderzoek en de methodische stappen die ik daarbij heb ondernomen, verwijs ik naar bijlage I. De uitkomsten van het empirische onderzoek heb ik in **hoofdstuk 3** verwerkt. Ik heb daarbij de structuur aangehouden van hoofdstuk 2, zodat helder te zien is welke theoretische veronderstellingen en hypothesen bevestigd, ontkend, aangevuld of veranderd worden door de empirie. Daardoor moet duidelijk worden dat de veronderstellingen uit het theoretisch kader (zie Bijlage III) voor het grootste gedeelte bevestigd en aangevuld worden door de praktijkverhalen van de humanistisch geestelijk begeleiders.

In de conclusie zal ik tenslotte de theoretische en empirische hoofdstukken samenvatten en praktische aanbevelingen doen, zowel voor het onderwijs op de Universiteit voor Humanistiek in het algemeen als voor (toekomstige) humanistische geestelijk begeleiders in het bijzonder. Ook zal ik aanbevelingen doen voor vervolgonderzoek onder andere aan de hand van de moeilijkheden die ik zelf ben tegengekomen in mijn onderzoek.

Tot slot nog een noot voor het gemak van lezen van mijn eindschrift. De lezer heb ik hier ingevuld als een mannelijk persoon en de humanistisch geestelijk begeleider als een vrouwelijk persoon. Dat doe ik omdat ik deze voornaamwoorden evenredig wil gebruiken en tegenwicht wil bieden aan het automatische gebruik

van het mannelijke geslacht in geschreven stukken. De meeste humanistisch geestelijk begeleiders zijn vrouw, dus vandaar de keuze voor het woord 'zij' als ik geestelijk begeleiders aanduid.

# Hoofdstuk 1

## literatuur over Literatuur

## 1.1 Geestelijke begeleiding en empathie

### Humanistisch geestelijke begeleiding

In deze eerste paragraaf wil ik graag het belang van het empathisch vermogen voor de humanistisch geestelijk begeleider bespreken. In de inleiding heb ik al aangegeven welke definitie van geestelijke begeleiding ik hanteer. Ik citeer daarbij de mede-oprichter van het Humanistisch Verbond, Jaap van Praag. Hij stelt in zijn boek *Grondslagen van humanisme*:

“Humanistische begeleiding is de ambtshalve, systematische benadering van mensen in hun situatie in een sfeer van veiligheid en empathie, zodanig dat hun vermogen geactiveerd wordt tot zingeving, oriëntatie en zelfbestemming, mede door confrontatie met de mogelijkheden van het menszijn naar humanistisch inzicht, waardoor zij zelfstandig een levensvisie kunnen ontwerpen en hanteren.”<sup>18</sup>

Een humanistisch geestelijk begeleider begeleidt mensen bij hun geestelijk leven. Meestal wordt een geestelijk begeleider ingeschakeld wanneer er sprake is van een existentiële vraag van iemand. Bijvoorbeeld de vraag naar de zin van het leven, de zin van het lijden of de wijze waarop iemand nog verder kan leven na ziekte of verlies. Die vragen worden meestal niet expliciet gesteld, maar vormen de achtergrond van iemands geestelijk lijden. Wanneer iemand daar zelf niet meer mee uit de voeten kan, kan hij terecht bij een geestelijk begeleider.

Humanistisch geestelijk begeleiders staan vanuit hun humanistische levensvisie in het werk. Meestal bestaat die levensvisie uit een diep gevoel van verbondenheid met andere mensen en hecht de humanistisch geestelijk begeleider veel waarde aan de autonomie van de mens en zal zij een cliënt begeleiden vanuit de eigen weg die hij wil gaan in het leven.

Zij werken meestal in zorginstellingen, justitiële inrichtingen of bij defensie. Mensen uit deze organisaties kunnen dan terecht bij de geestelijk begeleider die daar werkzaam is. Ook zijn er geestelijk begeleiders met een eigen praktijk, waar mensen met zingevingsvragen terecht kunnen.

### **Competenties**

Bij het beroep geestelijk begeleider horen een aantal competenties. Dat zit gevat in de termen ‘ambtshalve, systematische benadering’ in de beschrijving van Van Praag. Je zou je kunnen afvragen wat die ambtshalve systematische benadering dan is. Ambtshalve wil volgens Van Praag zeggen dat je als geestelijk begeleider vanuit je professie en je levensbeschouwelijke achtergrond in relatie staat met een ander. Dat wil niet zeggen dat er geen sprake is van warme menselijke gevoelens. Maar de ontmoeting vindt niet zomaar plaats. Een geestelijk begeleider heeft een zekere deskundigheid en een denkkader van waaruit zij werkt. Die deskundigheid is relatief zou je kunnen zeggen. Die deskundigheid gaat over de competenties die de geestelijk begeleider zich eigen heeft gemaakt, maar niet over de deskundigheid wat betreft de vragen van de cliënt. Deskundig op dat gebied is de cliënt altijd zelf.

De humanisticus Ton Jorna onderscheidt drie verschillende competenties van de geestelijk begeleider, namelijk de personale, de hermeneutische en de communicatieve. De personale competentie gaat vooraf aan de hermeneutische en de communicatieve. Deze competentie houdt in dat je jezelf als geestelijk begeleider enigszins hebt leren kennen. “Je kunt jezelf van binnenuit beluisteren”, als het ware. Als je jezelf redelijk kent, heb je ook de ruimte om naar een ander te luisteren en diens belevingswereld van binnenuit te leren kennen. Daarom kan de personale competentie, de communicatieve vaardigheid van een geestelijk begeleider een dienst bewijzen. Hoe beter je naar jezelf kunt luisteren, hoe beter je ook naar een ander kunt luisteren.

De personale competentie verlangt ook dat je je eigen kennis en ervaringen verrijkt door het lezen van culturele, levensbeschouwelijke en wetenschappelijke theorieën. Jorna noemt dit de humuslaag. Hieruit kan een geestelijk begeleider putten als zij de situatie van de ander wil proberen te begrijpen. En van daaruit komen we bij de hermeneutische competentie terecht. Deze houdt in dat je in staat bent te beluisteren wat er in de wereld van de ander speelt, je in te leven in de situatie die de cliënt je voorspiegelt.<sup>19</sup> Dat is wat ik onder empathie versta. Het invoelend verstaan, zowel emotioneel als cognitief, van de levenssituatie en de gemoedstoestand of de emotionele staat waarin iemand zich bevindt.

Om een ander bij te kunnen staan bij diens levensvragen is het dus belangrijk dat de geestelijk begeleider zichzelf enigszins kent en persoonlijk ontwikkeld heeft. Ook zijn communicatieve vaardigheden van belang, zoals het luisteren naar het verhaal van de ander, teruggeven wat je denkt te hebben gehoord bij de ander en hoe je diens verhaal begrijpt of interpreteert en het kunnen horen van het antwoord van de ander. Kortom; je moet in staat zijn een echt en open gesprek met iemand te voeren. Ook is het bieden van veiligheid en vertrouwen van belang en de ander volledig kunnen accepteren en respecteren. Al deze competenties en meer zijn belangrijk om het vak goed uit te kunnen oefenen. Zonder goed te luisteren en de ander met zijn hele verhaal te accepteren, kun je je ook niet goed inleven in de belevingswereld van de ander.

### **Empathie**

Het is voor mijn onderzoeksvraag niet van belang om alle competenties van de geestelijk begeleider te bespreken. Wat uit het voorgaande geconcludeerd kan worden, is dat empathie een belangrijke competentie van dit beroep is. De humanistisch geestelijk begeleider Elly Hoogeveen noemt het zelfs een onontbeerlijk bestanddeel van het werk.<sup>20</sup> Ook van Praag noemt in zijn visie op



geestelijke begeleiding empathie expliciet.<sup>21</sup> Hij stelt dat empathie het vermogen is om je een wereld voor te stellen die “in wezen gelijk is aan die van de cliënt”. Want hoewel wij feitelijk in dezelfde wereld leven is onze belevingswereld altijd anders. De humanistisch geestelijk begeleider moet zich dus de levenssituatie van de ander zo proberen voor te stellen, zoals die voor de ander is. Als tijdens een gesprek met een cliënt de werelden tijdelijk samenvallen van zowel de cliënt als die van de geestelijk begeleider is er volgens Van Praag sprake van een echte ontmoeting. Daarbij gaat het enkel om een zich inleven en voorstellen van de levenssituatie van de ander, zonder dat de geestelijk begeleider daarbij de wereld van de cliënt tijdelijk overneemt. Anders zou zij de cliënt niks meer te bieden hebben, omdat zij in de wereld van de cliënt is verdwenen als het ware. Van Praag geeft aan dat deze competentie van de geestelijk begeleider ook meteen de moeilijkste en meest oneindige taak is. <sup>22</sup> Je kunt namelijk nooit met zekerheid zeggen of jouw ervaren begrip van de ander ook werkelijk klopt. Daarom zul je je ervaren empathie altijd moeten teruggeven aan de cliënt om vanuit diens reactie op te kunnen maken of je je inderdaad enigszins een voorstelling kunt maken van de belevingswereld van de ander. Op de precieze omschrijving van het begrip empathie, zoals ik dat in mijn onderzoek gebruik, en de verschillende aspecten die het omvat, kom ik in de volgende paragraaf nog uitgebreid terug.

Het inleven in de belevingswereld van een cliënt heeft volgens Hoogeveen als functie dat je het proces van de cliënt kunt volgen. Hierdoor heb je ook beter zicht op wat iemand mogelijk nodig heeft of wat je iemand kunt bieden. Daarnaast maakt het dat je je meer betrokken voelt bij de cliënt. Dit dient het relationele aspect van het werk. De cliënt kan zich gehoord en erkend voelen met zijn levensverhaal. Dat roept gevoelens van veiligheid op. Ook kan er zo een onderling gevoel van verbondenheid ontstaan. Dat empathisch begrip moet dan wel gebaseerd zijn op een authentiek gevoel bij de geestelijk begeleider. Wanneer een geestelijk begeleider haar empathisch begrip veinst, zal de cliënt dit door hebben wat het

tegengestelde effect zal bewerkstelligen. Een cliënt zal zich dan onveilig in de relatie voelen.<sup>23</sup>

Voor de filosoof Joachim Duyndam dient het empathisch vermogen binnen de geestelijke begeleiding ook een ander doel, namelijk het bieden van houvast voor 'onbestemde emoties'. Als een geestelijk begeleider in staat is om aan te geven dat zij zich in kan leven in de belevingswereld van de ander en als dat empathisch begrip ook klopt, verliezen de emoties van de cliënt een stuk van hun onwerkelijkheid en schimmigheid. Het goed teruggeven van empathisch begrip kan ervoor zorgen dat de emoties van de cliënt weer een plek kunnen krijgen in het leven. Ze blijken dan niet zo onbestemd te zijn als ze op het eerste gezicht lijken. Het is belangrijk dat een cliënt kan voelen dat hij in zijn emoties erkend wordt, dit kan een eerste stap zijn om ermee om te leren gaan. Zolang de emoties worden gezien als iets vreemd en oneigens kan de cliënt er zelf nog niet mee uit te voeren.<sup>24</sup>

De psycholoog Jan Hein Mooren voegt daar nog iets aan toe, namelijk dat mensen betekenis geven aan hun leven door verhalen te maken. Door dit verhaal te vertellen en er reacties van mensen op te krijgen, wordt dit verhaal verder uitgewerkt. Betekenisgeving kan op deze manier een sociaal fenomeen worden. Als een geestelijk begeleider empathisch luistert naar het verhaal van een cliënt kan hij zien welke betekenissen te ontwarren zijn in het verhaal. Juist als buitenstaander kan hij deze wellicht helderder zien dan de cliënt zelf. Door deze betekenisvolle elementen uit het verhaal terug te geven, kan het levensverhaal van de cliënt verder gereconstrueerd worden en kunnen die betekenisvolle elementen een plaats krijgen in dat levensverhaal. Hetzelfde geldt voor zaken die juist niet in het verhaal van de cliënt naar voren komen, maar die er wel doorheen te beluisteren zijn, zoals losse eindjes, lege plekken, breuken en dergelijke. Als de geestelijk verzorger in staat is deze door middel van haar empathisch vermogen door het verhaal heen te beluisteren, kan zij dit teruggeven zodat hiermee het verhaal van de cliënt eventueel weer verder op gang geholpen kan worden.<sup>25</sup>

Kortom: Empathie is een belangrijke competentie voor een geestelijk begeleider, omdat het de geestelijk begeleider in staat stelt om het proces en het levensverhaal van een cliënt te volgen. Dit geeft haar handvatten om in te schatten wat die cliënt eventueel nodig heeft en wat zij hem kan bieden. Daarnaast vormt het een bijdrage voor een goede onderlinge werkrelatie en biedt het de cliënt een gevoel van veiligheid, verbondenheid, erkenning en betrokkenheid, mits het empathisch begrip op authentieke wijze tot stand is gekomen.

Als de geestelijk begeleider empathisch begrip toont voor het levensverhaal met de bijbehorende emoties van de cliënt, wordt het mogelijk voor die cliënt om de eigen emoties te leren accepteren en krijgen ze hun werkelijke proporties weer terug. Dit is een eerste stap om te leren omgaan met het eigen levensverhaal en de eigen emoties. Daarnaast kan de geestelijk begeleider met haar empathisch begrip van de levenssituatie van de cliënt, die cliënt wijzen op betekenisvolle samenhangen of open eindjes en lege plekken waar de cliënt zich nog niet van bewust is. Hierdoor kan een begin gemaakt worden om met het eigen levensverhaal weer verder te kunnen.

In de volgende paragraaf zal ik verder ingaan op het begrip empathie en wat ik hieronder versta. In het laatste deel van die paragraaf zal ik nog terugkomen op de humanistisch geestelijke begeleiding.

## 1.2 Empathisch begrip

In mijn onderzoeksvraag krijgt het concept 'empathie' een belangrijke rol toebedeeld. Mijn vraagstelling richt zich op de wijze waarop het empathisch vermogen van een geestelijk verzorger vergroot kan worden. We hebben inmiddels kunnen zien dat het empathisch vermogen een belangrijke competentie voor een geestelijk begeleider is. Maar wat is empathie precies? Tijdens mijn zoektocht naar het antwoord op deze vraag kwam ik erachter dat het een gecompliceerd begrip kan zijn. De meeste auteurs stellen dat het op zijn minst gaat over het invoelend verstaan van de gemoedstoestand of de emotionele staat waarin iemand zich bevindt.<sup>26</sup> Maar over hoe dat precies in zijn werk gaat en over wat de implicaties daarvan zijn, blijken de meningen nogal te kunnen verschillen.

Voor antwoorden op mijn vragen ben ik in eerste instantie op zoek gegaan bij twee filosofen: Vetlesen en Nussbaum. Zij stellen dat empathie aan de basis staat van het morele handelen. Ik zal proberen mij hier enkel te richten op het concept empathie, omdat ik mij hier in mijn onderzoeksvraag voornamelijk op richt. De andere fasen in het morele handelen zullen alleen kort de revue passeren, om het denkkader van de filosofen zichtbaarder te maken. Om tenslotte de eigenheid van empathisch begrip in de geestelijke verzorging aan het licht te brengen, ben ik vervolgens te rade gegaan bij een aantal experts op het gebied van de psychologie, de psychiatrie en de humanistiek.

### **Empathie als emotionele basis voor moreel oordelen**

De filosoof Arne Johan Vetlesen heeft onder supervisie van Jürgen Habermas, uitgebreid onderzoek gedaan naar empathie. Voor zijn boek *Perception, empathy and judgment* is hij op zoek gegaan naar de voorwaarden voor het morele handelen van de mens. Hij stelt dat ons morele gedrag begint bij de *perceptie*; de wijze waarop wij een

situatie waarnemen. Hieraan koppelen wij vervolgens een *beoordeling* en tenslotte verbinden wij er een *actie* aan (perception, judgment, action).<sup>27</sup> Empathie vormt een belangrijk onderdeel van onze perceptie bij een bepaalde situatie, en staat in die zin aan de basis van ons morele handelen. Zonder empathie is er geen morele beoordeling en handeling mogelijk. Empathie is volgens hem een emotionele capaciteit van de mens. Voor het waarnemen van een bepaalde situatie zijn zowel het emotionele als het cognitieve vermogen van de mens betrokken. De emotionele kant bestaat dan uit empathie en de cognitieve kant uit het representatieve denken. Aan dit cognitieve aspect wijdt Vetlesen weinig aandacht; het is hem duidelijk te doen om de emotionele kant van perceptie. Het representatieve denken kan gebruikt worden om de emotionele gewaarwordingen bij een situatie aan een soort reflectiekader te onderwerpen. Is mijn emotionele gewaarwording van de situatie juist, ervaren anderen dat ook zo?

Vetlesen besteedt in zijn boek veel aandacht aan de emotionele kant van morele perceptie. Volgens hem zijn onze emoties ook onze toegangssleutel tot het menselijke domein.<sup>28</sup> Het is specifiek eigen aan de mens om emoties te kunnen ervaren, je zou kunnen zeggen dat het onze gedeelde meter is. Onze kwetsbaarheid is ons al direct bij onze geboorte gegeven en we kunnen in principe elk moment getroffen worden door het lijden. Moraliteit begint met het inleven in het lijden van de ander. Vetlesen heeft het hier over "the 'weal' and the 'woe' of the other."<sup>29</sup> De 'weal' verwijst dan naar het welzijn en het geluk van de ander en de 'woe' naar lijden van de ander. Moreel gezien betekent dat dat je in het geval van het 'woe' het lijden van de ander zoveel mogelijk probeert te beperken en in het geval van de 'weal' dat je de ander met respect en als een autonoom individu behandelt. Dan gaat het er meer om dat je recht doet aan de ander. Beide zijn volgens Vetlesen van belang voor het morele handelen, hoewel het in het morele handelen vaak beperkt wordt tot het minimaliseren van het lijden van de ander.<sup>30</sup>

Emoties worden vaak gezien als passief. De mens zou er geen invloed op uit kunnen oefenen. We worden erdoor overvallen als het ware. Volgens Vetlesen zijn emoties echter ook actief. Onze aandacht gaat eraan vooraf. Door onze aandacht te richten op een bepaalde situatie maken wij hier een inschatting van, zowel door middel van onze cognitieve als onze emotionele capaciteiten. Door de emotionele kant van onze waarneming kunnen wij de menselijkheid van een situatie inschatten. Het lijden van de ander maakt dat er een emotionele verbinding plaatsvindt tussen degene die waarneemt en de ander.<sup>31</sup> Vetlesen haalt hier Charles Taylor aan, die stelt dat dit de menselijke import van een situatie is. De import is de manier waarop iets relevant wordt voor de verlangens, doelen en wensen van het subject (de waarnemer). Het vormt als het ware de reden waarom iets het subject niet onverschillig laat.

Een belangrijke vraag die hier opkomt, is of het ervaren van de menselijkheid van een situatie door de manier waarop de import wordt toegekend aan een situatie, dan niet teveel persoonsgebonden is. Want is het niet voor ieder verschillend of een waargenomen situatie relevant is voor diens verlangens, doelen en wensen? Vetlesen wijst hier op de verantwoordelijkheid van degene die lijdt. Deze persoon spreekt door zijn lijden het subject als het ware aan. Hij legt een verantwoordelijkheid bij het subject neer, doordat deze net als het object een rationeel en menselijk wezen is. Bovendien kunnen emoties ook veranderen door erover te reflecteren. Vetlesen ziet het als een belangrijke eigenschap van de mens, dat hij in staat is over zijn emoties te reflecteren en ze te evalueren vanuit zijn cognitieve capaciteiten. Emoties vragen erom gearticuleerd te worden. Hierna kun je ze na zelfreflectie of in een gesprek met anderen ook veranderen. Dat is een andere reden waarom Vetlesen emoties als actief en niet als passief beschouwt. We kunnen er als mensen wel degelijk invloed op uit oefenen. We kunnen onze eigen emoties evalueren, maar we kunnen dat ook doen met de emoties van andere mensen. Omdat ik zelf een emotie kan ervaren bij een bepaalde situatie en ik weet dat het ervaren van emoties een

kenmerkende menselijke eigenschap is, weet ik ook dat andere mensen (en ook dieren die leed kunnen ervaren) dit ook op deze manier kunnen ervaren. Bij de perceptie is het dus van belang dat je de menselijke realiteit van een bepaalde situatie kunt zien. Dit kun je als zodanig ervaren door je emotionele/empathische en je cognitieve/representatieve capaciteit. Het waarnemen van deze menselijke situatie legt bij mij als rationeel en menselijk wezen de morele plicht neer om iets aan die situatie te doen.<sup>32</sup>

Een precieze en heldere omschrijving van empathie geeft Vetlesen in zijn boek niet, maar je zou het kunnen verwoorden als *het invoelend verstaan van de menselijke emoties die bij een bepaalde situatie ervaren worden door een ander en door de medemenselijkheid die dat oproept voel je je verantwoordelijk* (samenvatting van mijzelf). Dit betekent volgens Vetlesen overigens niet dat wij ons precies zo voelen als de persoon die zich in de werkelijke situatie bevindt. Ik ben me bewust van de situatie van de ander, specifiek van de menselijkheid ervan, maar ik ervaar de emoties niet zelf. Empathie berust dus niet op een identificatie met de ander, zoals Schopenhauer stelt. Ik kan enkel meevoelen, omdat ik me bewust ben van de medemenselijkheid van het ervaren van emoties. Maar het is ook niet een zich opgeven. Je brengt jezelf als persoon mee in het ervaren van de menselijkheid van een situatie. Het is een 'sichmitbringen' in plaats van een 'sichaufgeben', aldus Vetlesen.<sup>33</sup>

Ook Joachim Duyndam stelt dat een belangrijke voorwaarde voor het ervaren van empathie<sup>34</sup> gelegen is in het ervaren van de emoties van de ander met een 'alsof' kwaliteit. Dat betekent dat je de emoties van de ander niet ervaart als iets dat jij op dat moment zelf ook ervaart. Er is met andere woorden geen actualiteit aan verbonden. Je ervaart de emoties van de ander potentieel. Je kunt ze herkennen als emoties die je mogelijksterwijs ooit zelf hebt ervaren, of die je al eerder potentieel hebt ervaren door bijvoorbeeld het lezen van een roman, of het zien van een film. Volgens Duyndam is het belangrijk voor het empathisch vermogen van iemand dat deze ervaren emoties verwerkt zijn. Alleen op die manier staan ze het

'alsof' ervaren van de emoties van de ander niet in de weg. Dit 'alsof' ervaren is belangrijk, omdat je enkel in dat geval kan voorkomen dat je je eigen onverwerkte gevoelens projecteert op de ander of ze totaal overneemt van de ander waardoor je niet meer in staat bent steun te verlenen aan de ander. Als je daadwerkelijk tot steun voor de ander wilt zijn, zul je als plaatsvervanger moeten optreden. Dit betekent dat je de emoties van de ander potentieel ervaart. Daardoor kun je tijdelijk diens emoties ervaren, zonder ze geheel over te nemen. Op die manier kun je ze hun continuïteit en echtheid geven.<sup>35</sup> Ook twee vooraanstaande psychotherapeuten en onderzoekers op het gebied van empathie, Carl R. Rogers en Heinz Kohut, hechten veel waarde aan de 'alsof' kwaliteit binnen empathie. Projectie, identificatie en simulatie van de emoties van de ander kunnen nooit ware empathie zijn. Rogers schrijft: "To sense the client's inner world of private personal meanings as if it were your own, but without ever losing the 'as if' quality, this is empathy."<sup>36</sup>

Over de wijze waarop empathie zou moeten plaatsvinden, heeft Vetlesen het overigens niet. Hij zet het inleven in de emoties van een ander vrij onproblematisch neer. Als mens herken je volgens hem de menselijkheid van de ander enkel, doordat deze persoon net als jij emoties kan ervaren. Over op welke manier het inleven in deze emoties plaatsvindt, heeft hij het helaas niet. Dat is jammer, want het inleven in de emoties van de ander is een heel ingewikkelde procedure van de menselijke geest. Dat het soms ook meer kwaad dan goeds kan doen, is een belangrijk aspect van empathie dat Vetlesen onderbelicht laat. Ik zal hier later nog op terugkomen.

### **Empathie en het gelaat van de ander**

Vanuit empathie hebben wij aandacht voor de andersheid en uniciteit van de ander. Deze verdient vanuit zichzelf mijn aandacht en erkenning, aldus Vetlesen.<sup>37</sup> Hij volgt de visie van Mitscherlich: 'A willingness to put oneself in the other person's place, and critically to reflect on the situation (his situation, my



situation, our relationship).<sup>38</sup> en voegt hieraan toe dat empathie van mij vraagt dat ik mijzelf vergeet en mijn blik voornamelijk op de ander richt.

Zijn antwoord op de vraag waarom wij moreel handelen, breidt hij uit met de ideeën van Sartre en Levinas over de ander. Volgens Sartre voelen wij een morele plicht voor de ander omdat de ander anders naast slachtoffer ook getuige is van onze immorele daad. Op het moment dat het slachtoffer en de dader elkaar in de ogen kijken, zijn ze beroofd van hun autonomie en onverschilligheid. De blik van de ander is machtig over mij. Hij stelt grenzen aan mijn vrijheid. Eigenlijk zou je kunnen stellen dat ik ben overgeleverd aan de ander, doordat mijn doen en laten sterk bepaald wordt door de ander. Levinas daarentegen stelt dat de blik van de ander geen macht uitoefent in de zin van dat het mij van mijn vrijheid berooft. In het gelaat van de ander word ik geroepen iets te doen. De ander vraagt iets van mij, maar tegelijkertijd is de ander ook kwetsbaar. Zijn gezicht spreekt de naakte waarheid tegen mij. Als subject is het 'ik' een totaliserend wezen. Bij alles wat ik denk en doe vormt mijn 'ik' het middelpunt. Dat is niet een vrijwillige keuze maar een natuurlijke gegevenheid. De ander is juist door zijn radicale andersheid in staat om mijn totaliserende zijn te doorbreken. Juist als ander staat hij radicaal buiten het 'ik' en legt daarmee als het ware een grens op aan de totaliserende neiging van het subject. Naast het gegeven dat mij een grens wordt opgelegd, krijg ik door de blik van de ander waar te nemen als het ware een uitnodiging, een uitnodiging tot verantwoordelijkheid voor de ander, om de ander niet te laten lijden. Ik ben vrij om zelf in te vullen hoe die verantwoordelijkheid er vervolgens uit zou moeten zien. Maar de ander in de ogen kijken is in de ogen van Levinas de basis voor moraliteit. Het is geen plicht, norm of recht op zichzelf, maar het is de basis voor deze morele handelingen. Als we de ander niet in de ogen kijken, zien we diens eigen menselijkheid niet en dus voelen we ook geen morele verantwoordelijkheid voor hem.<sup>39</sup>

Door andere menselijke wezens niet als menselijk te beschouwen, kun je het lijden van de ander en de morele plicht die dat oproept naast je neerleggen. Dit is bijvoorbeeld massaal gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Nazi's. Door de Joodse mensen te beschouwen als 'untermenschen', dus eigenlijk non-mensen, konden ze volgens Vetlesen zoveel mensen vermoorden. 'Untermenschen' zijn geen mensen, geen wezens die leed kunnen ervaren of waarvoor je moreel verantwoordelijk bent. Vetlesen besteedt veel aandacht aan deze historische casus en concludeert hieruit dat een maatschappij een belangrijke rol speelt bij het toekennen van moraliteit aan objecten. Hij geeft hierbij het voorbeeld van de bureaucratie. Dat is ook een manier om de menselijkheid van de ander niet te hoeven waarnemen. Door een bureaucratisch systeem kun je je verschuilen achter de regels die het heeft bedacht en ervaar je nauwelijks contact met de werkelijke omstandigheden waarin mensen zich bevinden. Ook door mensen op een bepaalde manier in de media te representeren, kun je hen tonen als 'onmenselijk' dus onwaardig om een menselijke morele plicht aan te voldoen. Vaak gebeurt dit ongemerkt en op grote schaal. Hij wil aantonen dat empathie op deze manier niet ondubbelzinnig kan plaatsvinden. De maatschappij kan het empathisch vermogen blokkeren volgens hem. Empathie is dan ook een kwetsbaar begrip.<sup>40</sup> Maar er bestaat een vorm van gebrek aan empathie die ernstiger is en dat is totale desinteresse en ongevoeligheid. Sommige mensen hebben totaal geen empathisch vermogen. Dan wordt het een pathologisch verschijnsel. Zij zijn ongevoelig voor welke vorm van lijden dan ook en kennen geen morele verantwoordelijkheid.<sup>41</sup>

Als mensen geen moreel gedrag vertonen, komt dat dus eigenlijk doordat er bij de perceptie van de situatie al iets ontbreekt. Dat 'iets' is nader te omschrijven als empathie, als het vermogen me in de ander verplaatsen en me op zijn, mijn en onze situatie te bezinnen en de menselijkheid ervan in te zien. Empathie kan er een belangrijke bijdrage aan leveren dat we de ander geen kwaad doen,

maar het vormt nooit een harde garantie dat we dat ook daadwerkelijk niet doen, aldus Vetlesen.<sup>42</sup>

Empathie kan met name een basis vormen voor de meer complexere en altruïstische emoties, zoals compassie en sympathie, stelt Vetlesen. Door middel van een empathisch vermogen kan iemand in staat zijn om ook daadwerkelijk mee te voelen en compassie te ervaren. Het levert als het ware een voorwaarde voor compassie, zonder empathie is compassie of sympathie onmogelijk. Maar andersom wil het hebben van een empathisch vermogen niet zeggen dat het subject daarom automatisch gevoelens van sympathie of compassie hoeft te ervaren. Het vormt dus een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor de meer altruïstische en morele emoties.<sup>43</sup>

### **Nussbaum's visie op empathie**

Volgens de (rechts)filosofe Martha Nussbaum is empathie een reconstructie van de ervaringen van degene die lijdt. Zij koppelt het daarmee direct aan de verbeelding. Deze twee begrippen blijken bij haar ook inwisselbaar te zijn. Empathie is volgens haar hetzelfde als inleven en is in die zin een bepaalde vorm van verbeelding. Door ons in te leven in de situatie van een ander kunnen we ervaren dat de problemen en de mogelijkheden die een ander heeft dezelfde zijn als die van ons. We herkennen zo als het ware de menselijkheid van de ander. Dit maakt dat wij ook eerder de neiging hebben in een dergelijke situatie als medemens te handelen. Aan de reconstructie van de ervaringen van een ander zit echter geen waardeoordeel vast. Vanuit empathie alleen hoef je geen medeleven te ervaren.<sup>44</sup> In die zin lijkt Nussbaum haar definitie van empathie vooral vanuit de cognitie te benaderen. Het is een reconstructie, maar dan zonder emotionele betrokkenheid. Dit in tegenstelling tot de visie van Vetlesen, die empathie juist als een emotioneel vermogen ziet dat naast het cognitieve vermogen van de representatie staat. Het gaat bij hem om het herkennen van de emoties van de ander, door de

eigen emoties, waarbij het ervaren van emoties gezien wordt als een specifiek menselijk vermogen. Het meevoelen van het leed van een ander, gebeurt volgens Nussbaum enkel bij de emoties compassie en sympathie. Maar empathie is voor het ervaren van deze emoties niet voldoende en zelfs niet eens noodzakelijk, omdat emoties volgens haar geen rol spelen bij empathie. Er zijn verschillende redenen denkbaar waardoor we geen medeleven met iemand anders voelen, ondanks dat we empathie ervaren, in de zin van dat we de ervaringen van de ander kunnen reconstrueren. We kunnen bijvoorbeeld van oordeel zijn dat het lijden dat iemand ervaart, verdiend is. Of we zien niet in dat iemand onderdeel is van onze doelen, wensen en verlangens. Dat laatste is wat Nussbaum het eudaimonische oordeel noemt.<sup>45</sup> Door ons eudaimonische oordeel kunnen we zien dat de ander dezelfde vooruitzichten heeft als wijzelf. Hierdoor herkennen wij de menselijkheid van de ander en kunnen we ons betrokken voelen. Vetlesen noemt dit in navolging van Taylor 'import' en stelt dat dit gegeven is bij het herkennen van de medemenselijkheid van de ander, een voorwaarde voor empathie. Als het hier aan ontbreekt dan is er volgens Vetlesen überhaupt al geen empathie mogelijk. En zonder empathie is er geen moreel gedrag mogelijk, aldus Vetlesen.

Volgens Nussbaum zijn ook andere ingangen mogelijk naast empathie tot het ervaren van compassie en/of sympathie. We kunnen bijvoorbeeld ook meevoelen met wezens waar wij ons niet in kunnen inleven, zoals dieren. We kunnen ook een bepaalde ervaring aannemen als lijdenswekkend en in die zin compassie en mededogen ervaren. Nussbaum verwerpt empathie niet helemaal. Het kan volgens haar wel degelijk een belangrijk hulpmiddel vormen bij het ervaren van compassie. Maar het blijft feilbaar en moreel neutraal.<sup>46</sup> Ook Vetlesen wijst erop dat empathie niet voldoende is voor het ervaren van meer complexere en altruïstische emoties zoals compassie. Toch kent hij empathie wel degelijk een belangrijke rol toe bij de morele perceptie, het morele oordelen en het morele handelen. Empathie maakt volgens hem het moreel

oordelen mogelijk. Hij wijst een gebrek aan empathie zelfs aan als de oorzaak voor immoreel gedrag. Een gebrek aan empathie is een voldoende voorwaarde volgens hem voor immoreel gedrag.<sup>47</sup> Nussbaum gebruikt de sadist als voorbeeld van een persoon die dankzij zijn empathisch vermogen juist heel immoreel gedrag kan vertonen. Een sadist is volgens haar in staat om, door zijn empathisch vermogen, precies te weten hoe hij de ander kan laten lijden. En daar geniet hij dan ook nog eens van!<sup>48</sup> De sadist is volgens Vetlesen iemand die juist een gebrek heeft aan empathie. Hij kan de ander niet als menselijk zien. Hij wil macht uitoefenen over de ander en gebruikt de ander al was hij als klei in zijn handen. Hij gedraagt zich niet moreel, omdat de ander voor hem simpelweg geen mens is.<sup>49</sup> Het voert hier te ver om hierop door te gaan. Dan begeef ik mij op het vakgebied van de psychiatrie. Toch wilde ik het hier aangeven, omdat het een heldere illustratie vormt van de uitgangspunten van beide filosofen met betrekking tot empathie.

Er is toch nog een punt van overeenkomst te noemen tussen Nussbaum en Vetlesen. Ook Nussbaum heeft het over het 'alsof' ervaren van de ervaringen van de ander. Zij noemt dit 'twofold' attention. Degene die zich in probeert te leven in de situatie van de ander doet dit als een 'method-actor'. Hij bereidt zich mentaal voor en probeert zich actief in te beelden in de situatie van iemand die lijdt, maar altijd vanuit het besef dat hij niet degene is die lijdt. Ook Nussbaum is het dus niet eens met Schopenhauer die stelt dat empathie een identificatie met de ander en het opgeven van zichzelf inhoudt.<sup>50</sup>

### **Uiteindelijke conceptbepaling empathie**

Empathie is in mijn optiek het invoelend verstaan, zowel emotioneel als cognitief, van de levenssituatie en de gemoedstoestand of de emotionele staat waarin een ander zich bevindt. Waar Vetlesen veel aandacht besteedt aan de emotionele kant van empathie en morele perceptie, heeft Nussbaum het met name over empathie als een

cognitieve capaciteit van de mens. Voor mijn onderzoek ben ik op zoek gegaan naar een visie die beide menselijke capaciteiten verbindt. In die zin komt Vetlesen nog het dichtste bij. Hij verbindt in zijn visie op morele perceptie zowel een emotioneel (empathie) als een cognitief (representatief) element. Ik wil hier stellen dat beide eigenlijk bij elkaar behoren. Door middel van onze cognitieve capaciteiten van reconstructie kunnen we ons een mentaal beeld vormen van de situatie waarin de ander zich bevindt. Door de emotionele kant van empathie voelen we ons ook aangesproken daar iets mee te doen. De emoties die we denken gewaar te worden bij een ander die lijdt, kunnen we vervolgens door onze cognitie ook onderwerpen aan een kritische reflectie en evaluatie. Dit maakt dat onze emoties ook veranderbaar zijn en open staan voor feedback van eventuele derden. Ik ben het eens met Vetlesen die stelt dat je door je emotionele inleving je ook aangesproken voelt tot een verantwoordelijkheid die je hebt als medemens en in staat bent je beter in de situatie van de ander te verplaatsen. Daarbij wil ik dezelfde kanttekening plaatsen als Vetlesen, Nussbaum, Rogers, Duyndam en Kohut eerder hebben gedaan. Het invoelend verstaan van de emoties en ervaringen van de ander moet altijd plaatsvinden vanuit de 'alsof' beleving. Er vindt dus geen identificatie of simulatie plaats. Er moet sprake zijn van een bewustzijn dat de emoties en ervaringen van de ander niet die van jou zijn op dat moment. Je kunt je erin inleven omdat je het mogelijk zelf ooit zo hebt ervaren en omdat je de emoties herkent als emoties die inherent zijn aan het menszijn. Enkel als het invoelend verstaan plaatsvindt vanuit een 'alsof' beleving, kun je daadwerkelijk iets voor de ander betekenen en je morele verantwoordelijkheid waarmaken. Het belang dat ik hecht aan zowel de cognitieve als de emotionele kant van empathie maakt dat ik in mijn vraagstelling 'empathisch begrip' heb gezet. Het concept 'begrip' verwoordt voor mij het cognitieve aspect van waar ik in mijn vraagstelling op doel.

Nog een aspect van empathie dat ik hiervoor besproken heb, wil ik graag meenemen in mijn visie op empathie. Dat is de aandacht

voor de ander en het doorbreken van het totaliserende 'ik'. Empathie zorgt ervoor dat ik mijn aandacht richt op de ander. Door de aanwezigheid van de ander wordt mijn natuurlijke totaliserende neiging, aldus Levinas, tijdelijk stopgezet. De ander confronteert mij met de eindigheid van mijn totaliserende gedachten. Hierdoor ben ik in staat me tijdelijk uit mijn eigen gedachten te bewegen en me in te leven in de gevoelens en ervaringen van de ander. Hierbij geldt natuurlijk weer dat het 'zelf' niet vergeten mag worden en het ervaren van de emoties en ervaringen van de ander gebeurt vanuit een 'alsof' beweging.

Dat empathie alleen niet voldoende is voor moreel gedrag hebben we hiervoor al kunnen zien. Er is meer nodig voor een morele handeling, bijvoorbeeld het oordeel dat iemand onze morele verantwoordelijkheid ook verdient. Misschien vinden we dat iemand de situatie aan zichzelf te danken heeft, bijvoorbeeld in het geval van een celstraf voor een moordenaar. Het is voor mij moeilijk om te bepalen of empathie dan noodzakelijk is voor onze morele handelingen. De voorbeelden die Nussbaum en Vetlesen hanteren, bevinden zich buiten mijn kennisgebied. Bijvoorbeeld de vraag of het een psychopaat of een sadist ontbreekt aan empathie of dat ze er juist heel gedreven in zijn. Vetlesen stelt dat ze met een gebrek aan empathie te maken hebben. Want door het ervaren van empathie ben je in staat de menselijkheid van de ander te herkennen en daardoor voel je je automatisch aangesproken tot morele verantwoordelijkheid. Nussbaum stelt daar, zoals we al eerder hebben gezien, lijnrecht tegenover dat sadisten en psychopaten juist dankzij hun empathisch vermogen in staat zijn de ander lijden toe te brengen en er soms zelfs van te genieten. Ik wil me hier beperken door beide auteurs te volgen in hun mening dat het ervaren van empathie in ieder geval een heel belangrijke bijdrage kan leveren aan moreel gedrag, aan het goede handelen. Empathie is een vermogen dat ons in staat kan stellen ons sneller betrokken en moreel verantwoordelijk te voelen voor de ander en kan een basis vormen voor de meer complexere en altruïstische emoties zoals compassie en

sympathie. In die zin is het bijna onmisbaar in het dagelijkse leven, maar met name in de professionaliteit van zorgverleners en onderzoekers, aldus Hans Alma en Adri Smaling.<sup>51</sup> Maar empathie alleen is dus niet per definitie moreel goed. Dat stellen ook verschillende auteurs, zoals de psychiaters Rudi van den Hoofdakker en Van Tilburg en de humanisticus Denijs Bru in het *Tijdschrift voor Humanistiek*. Ook zij stellen dat de houding van empathie niet per definitie leidt tot een morele handeling en gebruiken om dat aan te tonen het voorbeeld van de psychopaat.<sup>52</sup>

Maar ook de intentie van empathie, namelijk het emotioneel en cognitief willen begrijpen van de situatie waarin de ander zich bevindt, is niet zonder gevaar. Het 'begrijpen' van iemand is namelijk geen onproblematische handeling. Levinas bijvoorbeeld stelt dat je, door de ander te willen begrijpen, de ander inpast in jouw wereld en daardoor het gevaar loopt de ander te verliezen. Habermas wijst ons op het risico dat je op zoek bent naar een gedeeld begrip, naar een consensus die de verschillen tussen de beide gesprekspartners en het mogelijke onvermogen aan een van de kanten niet zal erkennen. Het willen vinden van overeenstemming kan volgens Lyotard leiden tot geweld en uitsluiting. Hij vindt het belangrijk om de verschillen en de tegenstrijdigheden in de communicatie te onderkennen.<sup>53</sup> Het begrijpen van een ander is dus niet zonder gevaar en is geen eenduidig en gemakkelijk proces. Begrijpen kan met macht- en geweldsuitoefening gepaard gaan. Talig geweld, dat de ander onrecht doet in zijn ervaringen. Dat zit eigenlijk al in het woord 'begrijpen'. Het is een grijpen naar de beleving van de ander.

### **Empathisch begrip toegespitst op de geestelijke begeleiding**

Ondanks de problematische aspecten is 'empathisch begrip' een concept waar we ook iets mee kunnen. We willen een ander altijd begrijpen en als geestelijk begeleider doe je je best de ervaringen van de ander op een bepaalde manier te reconstrueren, te interpreteren.



Zonder dat begrip van de ervaringen van de ander kun je niks beginnen. Maar in dat begrip zit ook altijd een bepaalde voorlopigheid opgesloten. Het is in de relatie met de ander dat je erachter kunt komen of je begrip ook herkend wordt door de ander.<sup>54</sup> In de tussenruimte die ontstaat tussen de cliënt die zijn belevingswereld toont en de geestelijk begeleider die dit vanuit zijn eigen ervaringen probeert te begrijpen, wordt het langzaam duidelijk wat er bij de cliënt speelt. Dat vraagt een grote voorzichtigheid van de geestelijk begeleider, die er niet te snel van uit kan en mag gaan dat hij de ander begrijpt.<sup>55</sup> Door het empathisch begrip van zijn cliënt in te brengen in het gesprek, kan de geestelijk verzorger ervaren of het begrip herkend wordt bij de cliënt of niet.

Hans Alma en Adri Smaling hebben, in navolging van de psychiater Van Strien, zes fasen beschreven van empathie, waarin de inbreng van degene die empathie ervaart en de respons van de ander een belangrijke rol spelen. Naast de fase van *emotionele empathie* en de fase van *cognitieve empathie* die zij beiden ook onderschrijven, zouden er nog vier verschillende fasen moeten plaatsvinden als een soort controlemiddel voor de juistheid van het empathisch begrip. Zij noemen deze fasen de *interpretatieve empathie* (door Alma en Smaling toegevoegd aan de vijf fasen van Van Strien), de *gearticuleerde empathie*, de *responsieve empathie* en de *interactionele empathie*.<sup>56</sup> In de fase van gearticuleerde empathie uit degene die empathie ervaart de eigen ervaren empathie tegen de ander, zowel verbaal als non-verbaal. De ander kan dan door middel van zijn respons (responsieve empathie) aangeven of de ervaren empathie van degene die empathie ervaart overeenkomt met zijn eigen emoties en ervaringen. De gearticuleerde en de responsieve empathie dragen samen bij aan de interactionele empathie. Hierbij zijn degene die empathie ervaart en de ander, voortdurend in interactie. Op die manier wordt de ervaren empathie uitgesproken, herkend en/of bijgesteld. Je zou kunnen zeggen dat dit mogelijk is door de cognitieve capaciteiten die behoren bij empathie, zoals ik al eerder aangaf aan de hand van Vetlesen. De interpretatieve fase van

empathie is de fase waarin degene die empathie ervaart de ervaringen en de emoties van de ander probeert te duiden. Dit gebeurt door middel van de eerder genoemde hermeneutische cirkel. Hij probeert de delen van het gedrag van de ander te begrijpen door het geheel en andersom; delen van het gedrag door het geheel. De hermeneutische cirkel kan een controlemethode vormen zodat de ervaren empathie zoveel mogelijk overeenkomt met de ervaringen en emoties van de ander. Belangrijk is daarbij dat er interactie plaatsvindt en dat degene die empathie ervaart zich bewust is van zijn ervaren empathie en zijn vooroordelen en struikelblokken daarbij.<sup>57</sup> Ik neem de fasen van empathie, zoals Alma en Smaling die hebben beschreven, hier over omdat ik denk dat deze het beste tegemoet komen aan het empathisch begrip dat ik voor mijn onderzoek voor ogen heb. Met name omdat het zich richt op het empathisch begrip van geestelijk begeleiders. Bij hen geldt des te meer dat ze hun empathisch begrip in de relatie brengen en zodoende een controle methode kunnen inbouwen, zodat hun ervaren empathie zoveel mogelijk overeenkomt met de werkelijke ervaringen en emoties van hun cliënten. Hier komen overigens ook communicatieve vaardigheden bij kijken, het voert hier alleen te ver om daar dieper op in te gaan.

Ten slotte heb ik nog een belangrijke kanttekening bij het concept empathie die aandacht behoeft voor het vakgebied van de geestelijke begeleiding. Dat is de gedachte dat het kritiekloos zou zijn. Op het moment dat je je inleeft in de gemoedstoestand en de emoties van de ander, zou je dan geen kritiek meer kunnen hebben op die gemoedstoestand. Echte empathie gaat uit van een alsof-situatie, zoals al eerder is gezegd. Degene die empathie ervaart in zichzelf ervaart niet de emoties van de ander, maar ervaart de emoties 'alsof' ze van hem zijn, in de wetenschap dat ze dat niet zijn. Hij kan als het ware nog van buiten naar die emoties kijken. Dat is van belang voor een geestelijk begeleider, omdat deze ook in staat moet kunnen zijn om verder te kijken dan de omhullende emoties van de cliënt.<sup>58</sup> De geestelijk begeleider moet ook kunnen kijken naar

wat daar buiten ligt en wat de cliënt mogelijkwijs uit zijn isolement van ervaren emoties haalt. Dus naast het articuleren van de ervaren empathie en het controle proces in de interactie door middel van de responsen van de cliënt, kan er ook sprake zijn van de inbreng van nieuwe kennis. Als blijkt dat de geestelijk begeleider de cliënt goed heeft verstaan en begrepen dan kan hij een volgende stap nemen, namelijk een stap die de cliënt mogelijk uit zijn isolement haalt en hem een handreiking biedt. Maar ook dit stadium van het geestelijk begeleidingsgesprek voert te ver om hier uitvoerig te beschrijven. Ik heb mij nu gericht op het ervaren en verwoorden van het empathische begrip van de kant van de geestelijk begeleider.

In paragraaf 1.4 ga ik in op het concept verbeelding. Verbeelding is namelijk een belangrijk onderdeel van empathie. Nussbaum gebruikt, zoals we al eerder konden zien, de twee begrippen zelfs door elkaar. Zover wil ik niet gaan. Ik volg hier de filosoof Greene die stelt dat verbeelding een empathisch begrip mogelijk maakt, omdat het ons in staat stelt de wereld van de ander cognitief te begrijpen. Verbeelding is een onderdeel van het empathisch begrip. Het kan ons, volgens Alma en Smaling, helpen ons dagelijks denkkader te doorbreken, zodat we in staat zijn om ons andere en vreemde werelden en ervaringen voor de geest te halen. Bovendien kan het een voedingsbodem bieden voor een beter empathisch begrip, doordat het ons nieuwe betekeniskaders vanuit de maatschappij, cultuur en geschiedenis aanreikt.<sup>59</sup>

Maar eerst zal ik in de volgende paragraaf op zoek gaan naar antwoorden op de vraag waar literaire romans over gaan. Want voordat ik kan onderzoeken of humanistisch geestelijk begeleiders meer empathisch begrip kunnen krijgen van de existentiële situatie van hun cliënt door het lezen van romans, moet ik eigenlijk eerst weten waar romans over gaan.

### 1.3 Literaire romans en het bestaan van de mens

Tijdens mijn zoektocht naar antwoorden op de vraag waar literaire romans over gaan, kwam ik vooral algemene literatuurtheorieën vanuit de literatuurwetenschap tegen. Maar daarnaast ontdekte ik dat er ook filosofische antwoorden op deze vraag vanuit de literatoren zelf mogelijk zijn. In deze laatste meer filosofische antwoorden ben ik het meest geïnteresseerd, omdat deze mijns inziens het beste de kennis over het menszijn dat aanwezig is in een literaire roman naderen. En daarbij komt dat als ik wil weten wat de kern van een roman is, ik het volgens mij het beste kan vragen aan degenen die een roman zelf geschreven hebben.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden ben ik dus als eerste te rade gegaan bij twee vooraanstaande auteurs: Salman Rushdie (o.a. *De Duivelsverzen* en *De grond onder haar voeten*) en Milan Kundera (o.a. *De ondraaglijke lichtheid van het bestaan* en *Onwetendheid*). Zij hebben mij meer duidelijk kunnen maken over waar in hun ogen literatuur over zou moeten gaan. Ik zal eerst ingaan op hun ideeën over de huidige moderne/postmoderne tijd. Hierna zal ik in het kort een beeld schetsen van de waarde die literatuur voor een gemeenschap kan hebben. Hierbij ga ik ook in op het vernieuwende van romans en het gevaar dat een gemeenschap op kan leveren voor het voortbestaan van de roman. Vervolgens zal ik me nog wat meer richten op de unieke kern van de roman, de relativiteit en het hypothetische karakter hiervan en de manier waarop het bijdraagt aan de identiteitsvorming van de lezer. Dit laatste fungeert ook als opzet voor paragraaf 1.4 die zal gaan over de verbeelding.

#### **De roman in de huidige moderne/postmoderne gemeenschap**

Romans gaan meestal over de existentiële dimensie van de mens. Ze onderzoeken de mogelijkheden die het menszijn met zich meebrengt. In die zin fungeren ze vaak als spiegel. In de huidige

moderne tijd laten ze de versplintering van de menselijke geest zien. Milan Kundera (1986) ziet de moderne tijd als een periode waarin de kennis van het bestaan van de mens naar de achtergrond dreigt te verdwijnen. Om dit te illustreren haalt hij een lezing aan die Husserl gaf in 1935. Daarin stelde Husserl dat de mens in zijn drang naar kennis en de daaruit voortvloeiende specialisaties zijn eigen 'zijn' lijkt te vergeten. Romankunst is dan in zijn ogen "niets anders dan de verkenning van het vergeten zijn."<sup>60</sup>

Een ander kenmerk van de moderne tijd is 'de dood van God'. Met hem (of haar?) zijn alle grote waarheden en morele claims verloren gegaan. De roman vervult een nieuwe seculiere functie, doordat het juist de relativiteit van waarden laat zien en zich onthoudt van elke boodschap over goed en/of kwaad. Het wil enkel een podium, laboratorium (Bakker) of arena (Rushdie) zijn voor de verschillende stemmen van het verbrokkelde menselijk bestaan.<sup>61</sup> Een belangrijk aspect dat Rushdie hier aan toevoegt is dat romans de lezers ook een gevoel van verbondenheid met het leven kunnen geven. Het is de taak van de literatuur volgens Rushdie dat het in de "ongodsdienstige en materialistische cultuur" een vervanging vormt voor "wat de liefde van god betekent in de wereld van het geloof."<sup>62</sup> Daarbij doet literatuur recht aan de geestelijke behoeften van de mens, waarin, ook zonder godsdienst, voorzien zal moeten worden.<sup>63</sup>

Rushdie en Kundera zijn allebei auteurs die een dictatoriale cultuur, een samenleving die schrijvers de mond wil snoeren, van dichtbij hebben leren kennen. Tegen Salman Rushdie is een zodanige hetze gevoerd, dat hij zelfs met de dood is bedreigd. Zijn boek *Is er dan niets meer heilig? Over religie en literatuur* kun je zowel lezen als een verdediging tegen alle beschuldigingen als een uitleg van zijn ideeën over literatuur en de vrijheid van de roman.<sup>64</sup> Alle ophef die is ontstaan rond de roman *De Duivelsverzen* laat volgens mij eens te meer zien hoe belangrijk boeken eigenlijk zijn en hoeveel waarde mensen aan hun inhoud hechten. De manier waarop zij er mee omgaan, verschilt echter in grote mate. De Islamitische

machtshebbers die een fatwa (een doodsvonnis) hebben uitgesproken over Rushdie vanwege zijn roman *De duivelsverzen* ontkennen soms dat het boek belangrijk is. “Boeken zeggen mij niks,” was een uitspraak van onder andere Sher Azram van de Raad van moskeeën uit Bradford. Terwijl er schijnbaar toch veel ophef over het boek is gekomen in de Islamitische wereld. Er waren ook moslimleiders die riepen dat schrijvers ‘verantwoording’ zouden moeten afleggen aan de gemeenschap over wat ze geschreven hadden.<sup>65</sup> Blijkbaar zijn romans van diep belang voor een gemeenschap. Ze verwoorden en verbeelden hun angsten, hun zwartste gaten en donkerste hoeken. Mensen laten zich erdoor raken, hele gemeenschappen zelfs. Al roepen ze soms om het hardst van niet.

Een roman is dus eigenlijk in de samenleving gegrond. Maar de dogma’s en waarden die in een samenleving heersen, kunnen de uniciteit van de roman in de weg staan. Er zijn voldoende romans te vinden die enkel een representatie zijn van de dogma’s en ideologieën die in een bepaalde samenleving heersen.<sup>66</sup> Zij kunnen de lezer niets nieuws brengen en leveren een mogelijk nieuw gevaar op, namelijk dat de lezer geen kans krijgt nieuwe zaken te leren en vrij te denken. Rushdie noemt dit de zogenaamde ‘dode romans’.<sup>67</sup> Als een roman geen oproep is tot een gesprek dan heeft de roman eigenlijk geen bestaansrecht meer. Dat risico wordt gelopen doordat de dogma’s in een cultuur aanspraak maken op de literatuur.

Een belangrijk aspect van de literatuur is dus dat het nieuwe aspecten van het bestaan inzichtelijk probeert te maken door middel van de verbeelding.<sup>68</sup> ‘Novel’ betekent ook ‘de wereld opnieuw bezien’, aldus Rushdie.<sup>69</sup> Zijn roman *De duivelsverzen* is eigenlijk een pleidooi voor verandering, voor het radicaal afwijken van het gangbare.<sup>70</sup> Kundera ziet het vernieuwende bezien van het bestaan van de mens als het enige bestaansrecht van de roman. Hij haalt hierbij de auteur Hermann Broch aan die stelt dat het enige bestaansrecht van de roman is: “Ontdekken wat alleen een roman kan ontdekken(...). De roman die niet een tot nog toe onbekend deel

van het bestaan ontdekt is immoreel. De kennis is de enige moraal van de roman.”<sup>71</sup> Dus romans die enkel herhalen wat in de cultuur al gegeven is, hebben eigenlijk geen bestaansrecht.<sup>72</sup> Dat een roman een aanzet moet zijn tot een dialoog is ook de mening van Rushdie.<sup>73</sup> “Het enige voorrecht dat de literatuur verdient-en dat privilege heeft ze nodig om te kunnen bestaan-is het voorrecht dat ze de arena voor het gesprek vormt, de plaats waar de strijd tussen de talen zich kan afspelen.”<sup>74</sup>

In de huidige westerse samenleving is het het overheersende gedachtegoed van het massadenken dat die vernieuwende en unieke functie van literatuur bedreigt. Literatuur moet beschikbaar gemaakt worden voor de massa en dat betekent dat het geëgaliseerd wordt tot een massaproduct dat kan leiden tot massaconsumptie. Kundera noemt dit de termieten van de reductie. Alles loopt het gevaar om door de huidige cultuur te worden gereduceerd tot de simplificaties van de massamedia.<sup>75</sup> Een roman heeft volgens Bakker een aantal kenmerken, waarbij hij de algemene kenmerken van de moderne tijd aanhaalt die als zodanig zijn geformuleerd door Charles Taylor (1989). Deze algemene kenmerken van de moderne tijd komen volgens Bakker ook overeen met de algemene kenmerken van de literatuur. Dat zijn: de aandacht voor het innerlijke leven van de mens, de aandacht voor het dagelijkse en de stem van de natuur.<sup>76</sup> Tegenwoordig heeft er een verschuiving plaatsgevonden van de moderne naar de postmoderne tijd. Deze postmoderne tijd wordt gekenmerkt door een teleurstelling in en een twijfel aan de ‘grote’ waarheden van de moderne tijd.<sup>77</sup> Bakker stelt dat in de huidige postmoderne cultuur de moderne kenmerken zoals waargenomen door Taylor, bijna geheel naar de achtergrond zijn verdrongen.<sup>78</sup> De aandacht voor het innerlijke is verworden tot een verering van het uiterlijke. De aandacht voor het dagelijkse wordt verdrongen door de hang naar avontuur en vermaak. En ons idee fixe van de maakbaarheid van het leven heeft de ongetemde natuur naar de achtergrond verdrongen.<sup>79</sup>

Daar komt bij dat het belang van een roman ook schuilt in de subjectiviteit ervan, de wijsheid van een individu die een eigen vorm tracht te geven aan het leven. Die uniciteit van de roman zou juist moeten blijven bestaan en dat betekent dat een auteur zich niet moet conformeren aan de waarden van de massamedia. Als het tot een massaproduct omgevormd zou worden, kan dat betekenen dat dat belangrijke element aan invloed inboet.<sup>80</sup> Wat blijft er dan nog over van de eigenheid van de roman die juist gestoeld is op vernieuwende, unieke, subjectieve gedachten die een aanzet kunnen zijn tot een dialoog? Dat betekent dat de roman terecht is gekomen in een wereld die, in de woorden van Kundera, “de zijne niet meer is”.<sup>81</sup> En dat zou wel eens het einde van de roman kunnen betekenen.

### **De verkenning van het bestaan van de mens.**

De inhoud van de roman, het bestaan van de mens of het raadsel van het ‘ik’ zoals Kundera dit ook wel noemt, wordt bepaald door relativiteit. Elk leven voltrekt zich op een andere manier. Om enigszins grip te krijgen op het ‘ik’, richt de roman zich op de verkenning van het innerlijke leven van de mens. Deze zoektocht naar het ‘ik’ zal altijd tegen een grens aan lopen en in die zin onvolledig zijn. Het bestaan van de mens is niet te doorgronden en dientengevolge zal een roman altijd tegen zijn eigen grenzen aanlopen. Het is de ongrijpbaarheid van ons bestaan dat het meeste fascineert en ons naar het karakter van de roman toetrekt. In de roman wordt geprobeerd de essentie van het bestaan te vangen, als het ware de bestaanscode te ontcijferen. Bestaan is in-de-wereld-zijn, aldus Kundera.<sup>82</sup> Naarmate de wereld verandert, doet het bestaan van de mens dat ook. In die zin kan in romans ook een stukje van de geschiedenis van de mens terug gelezen worden. Een vrouw uit het achttiende eeuwse Rusland heeft heel andere bestaansmogelijkheden, dan een man uit de twintigste eeuw in Amerika, om maar eens heel verschillende levensomstandigheden te schetsen. Maar het gaat uiteindelijk om het bestaan zelf en een



auteur is dan “noch geschiedschrijver, noch profeet: hij is de ontdekkingsreiziger in het bestaan.”<sup>83</sup>

Veel romans gaan over de vraag wat de mogelijkheden zijn van de mens in de wereld die een ‘valstrik’ is geworden. Daarvoor moet de auteur allereerst een ontologisch antwoord geven op de vraag wat de wereld is. Een belangrijke vraag die daarbij om een antwoord verlangt, is de vraag naar de zin en de redenen van het handelen van de mens.<sup>84</sup> Omdat wij dit nooit volledig kunnen vatten, zal dit enkel in hypothesen uitgewerkt kunnen worden. Romans laten de complexiteit van het leven zien. Er zijn geen vaste stellingen mogelijk, zoals in de filosofie. Vandaar dat de meeste filosofen volgens Kundera geen roman kunnen schrijven. Zij zijn veel te veel gewend om in dogma’s in plaats van in hypothesen te schrijven.<sup>85</sup> Ook Rushdie stelt dat een roman enkel het bestaan wil onderzoeken. Fictie en feit mogen volgens hem dan ook nooit met elkaar verward worden in de literatuur.<sup>86</sup> Humor en ironie zijn daarom vaak vaste bestanddelen van de literatuur. Zij halen vaste zekerheden naar beneden door de dubbelzinnigheid van het bestaan te tonen, heilige huisjes van een bepaalde cultuur kunnen op deze manier onderuit gehaald worden.<sup>87</sup> Zo haalt de literatuur soms de verworven kennis en waarheden van de filosofie weer onderuit. “In navolging van Penelope haalt zij ‘s nachts het wandkleed weer uit, dat de theologen, de filosofen, de wetenschappers de dag ervoor geweven hebben.”<sup>88</sup>

De toon en stijl waarin een roman wordt geschreven, maakt het geschikt voor identiteitsvorming, aldus Bakker. De manier waarop het bestaan wordt verkend, is fictief en wordt bepaald door verbeeldingskracht en stijl. Hierdoor ontstaat er een soort ‘vrije ruimte’ tussen de roman en de lezer. Door deze vrije ruimte wordt de lezer als het ware uitgenodigd om zijn positie te bepalen tegenover de roman. Identificeert hij zich met de ander in de roman of juist niet, en waardoor dan? Een roman is altijd een mogelijke autobiografie van de lezer. Ik kan aspecten herkennen uit mijn eigen

leven of zo meegevoerd worden door de roman dat ik me voor kan stellen de ander te zijn. Maar deze vrije ruimte schept ook een zekere vrijblijvendheid. Ik kan me weer terugtrekken uit de identificatie wanneer ik wil en ik weet dat ik de ander niet ben, door de fictieve verhaallijn.<sup>89</sup> Over de ander in de literatuur zal ik nog een hele paragraaf wijden. Voor nu volstaat het te weten dat de roman, doordat zijn interessegebied ligt in het bestaan van de mens, een mogelijkheid vormt voor identificatie door de lezer.

Kortom: wat literaire romans volgens een aantal auteurs kenmerkt is het onderzoeken van het bestaan van de mens en het 'ik'. Het gaat daarbij om de mogelijkheden van het zijn van de mens. Dit betekent dat **het** bestaan van de mens nooit te kennen valt. De kennis die een auteur ervan heeft is altijd relatief en onvoltooid.<sup>90</sup> Daarom zal de kennis in een roman enkel uit hypothesen bestaan, niet uit feiten en waarheden. Dat betekent niet dat een roman minder waard is. Een literaire roman probeert een podium, arena of laboratorium te zijn. Een ruimte waarin mensen zich kunnen identificeren met andere (imaginaire) mensen, waarin allerlei verschillende stemmen een plaats kunnen krijgen en waarin een aanzet wordt gegeven tot een dialoog. Om dat karakter te kunnen behouden is het noodzakelijk dat een roman 'vernieuwend' is en enkel op zoek gaat naar nieuwe kennis over het bestaan. Het zet zich af tegen dogma's en ideologieën en staat aan de basis van de vrijheid van denken, jezelf uiten en van het onderzoeken van alle mogelijkheden die dit bestaan kent.

## 1.4 De Verbeelding

Zoals we in paragraaf 1.3 hebben kunnen zien, gaan literaire romans over de mogelijkheden van het menselijk bestaan. De auteurs van deze romans zijn in staat geweest om zich deze mogelijkheden voor te stellen en zodoende aan de lezer te tonen. Een lezer kan zich vervolgens op een bepaalde manier verplaatsen in de mogelijkheden van het bestaan die een roman haar toont. Wat is die eigenschap van de mens die haar in staat stelt om zich te verplaatsen in het leven van een ander, bijvoorbeeld een literair personage? Mijn onderzoeksvraag richt zich op het vergroten van het empathisch vermogen van humanistisch geestelijk begeleiders door het lezen van literatuur. Het empathisch vermogen heeft te maken met het voorstellen van de levenssituatie van een ander, zonder dat je die levenssituatie in je eigen leven ervaart. In paragraaf 1.2 heb ik veel aandacht besteed aan het concept empathie. In de conclusie van die paragraaf stelde ik dat de verbeelding empathie mogelijk kan maken en er een voedingsbodem voor kan vormen. Maar wat is de verbeelding eigenlijk en hoe gaat het in zijn werk? Ik zal trachten in deze paragraaf een antwoord te geven op deze vragen. Voor de eerste vraag zal ik met name te rade gaan bij verschillende filosofen. Voor de laatste vraag, hoe verbeelding in zijn werk gaat, heb ik gekozen voor een psychologische benadering, omdat deze mijns inziens het beste inzicht kan geven in mentale processen.

### Vorbij de zichtbare feiten

De filosoof Richard Kearney noemt vier hoofdbetekeningen van het begrip verbeelding, namelijk:

- “1. Het vermogen om objecten op te roepen die elders bestaan, zonder deze afwezige objecten te verwarren met dingen die hier-en-nu aanwezig zijn.
2. De constructie en/of het gebruik van materiële vormen en figuren zoals schilderijen, beelden, foto's etc. om bestaande dingen op een 'onwerkelijke' manier weer te geven.

3. De fictieve projectie van niet-bestaande dingen, bijvoorbeeld in dromen of literaire narratieven.
4. Het vermogen van het menselijk bewustzijn om gefascineerd te raken door illusies, daarbij het werkelijke en onwerkelijke verwarrend.<sup>91</sup>

Voor mijn onderzoeksvraag is betekenis 1 van belang. Betekenis 3 lijkt ook van belang te zijn, maar dat gaat meer over de verbeelding van de auteur van een literair werk. Ik richt mij hier specifiek op de verbeelding van de lezer, in het bijzonder een humanistisch geestelijk begeleider die leest.

De verbeelding stelt een mens in staat om dingen voor zich te zien, zonder dat die ook daadwerkelijk in de werkelijkheid terug te zien zijn, bijvoorbeeld doordat ze in het eigen leven geen rol spelen. De filosoof Jan Hendrik Bakker, noemt haar in navolging van Kant "het vermogen zich voorstellingen van diverse zintuiglijke aard, te maken, die hun oorsprong niet vinden in de actuele werkelijkheid. Verbeelding, opgevat als het product van de verbeeldingskracht, is, zo zou men kunnen zeggen, een zintuiglijke transcendentie van het heden".<sup>92</sup> De psycholoog Hans Alma voegt daar nog iets aan toe. Zij is vooral geïnteresseerd in de grensverleggende exploratie van mogelijkheden die de verbeelding ons biedt. De verbeelding verbindt ons volgens haar met de buitenwereld. Zij geeft ons een beeld van de mogelijkheden die deze werkelijkheid bevat, en gaat daarbij verder dan de 'zichtbare' feiten. Verbeelding, geworteld in aandacht en verwondering, kan er daardoor voor zorgen dat wij contact maken met het andere, het onbekende. Niet alleen datgene dat onszelf is overkomen, kunnen we ons voorstellen, of voor de geest halen. Dat kan ook met ervaringen waar wij nooit eerder mee in aanraking zijn geweest door middel van de verbeelding.<sup>93</sup> De verbeelding zorgt ervoor dat wij deze nieuwe ontdekte mogelijkheden verwelkomen in ons denkkader en hierdoor werken aan een uitbreiding van onze kennis van de mogelijkheden van het bestaan. Alma omschrijft de verbeelding dan als volgt: "Een

persoonlijke en emotioneel betrokken exploratie van mogelijkheden die de grenzen van het strikt feitelijke overstijgen.<sup>94</sup> De verbeelding gaat volgens Bakker vooraf aan de rede en de taal. We zijn in staat om ons iets voor de geest te halen, of voor te stellen, voordat we het in woorden om kunnen zetten.<sup>95</sup> Dit voor de geest halen van iets dat wij in werkelijkheid niet ervaren, gebeurt in multi-sensoriële zin. Dat wil zeggen dat wij die gebeurtenis zowel visueel, auditief, geurend, en proevend voor kunnen stellen.<sup>96</sup>

Dromen laten volgens Bakker bij uitstek zien hoe de verbeelding werkt. Terwijl wij dromen, stellen wij ons een werkelijkheid voor die in het dagelijkse leven niet plaatsvindt. Bakker vraagt zich dan af hoe we die verbeelding ruimtelijk kunnen denken. Waar bevinden we ons als we ons iets verbeelden? In de verbeelding zelf. De verbeelding omvat ons ruimtelijk. De fenomenologie stelt dat de verbeelding verder gaat dan het hebben van een bewustzijnsinhoud die enkel het zich verbeeldende zelf omvat. Het gaat om een betrokken-zijn op iets. De verbeelding bevindt zich dan als het ware als een ruimtelijke presentie tegenover ons.<sup>97</sup>

Gilbert Ryle is zo'n fenomenoloog. Hij ontkent dat de verbeelding te maken zou hebben met het creëren van een mentaal plaatje in je geest. Dat zou volgens hem betekenen dat er een wereld zou zijn buiten de geest in de werkelijkheid, en een binnen de geest. Wij kunnen de werkelijkheid buiten niet imiteren met mentale plaatjes in ons hoofd. De verbeelding vindt plaats in een betrokkenheid op de wereld. Verbeelding betekent volgens Ryle dat je 'doet alsof'. Je vertoont gedrag dat je zou vertonen als je iets in de werkelijkheid ziet, proeft, hoort of ruikt. Daarnaast ben je in staat om datgene wat je je verbeeldt te herkennen in de werkelijkheid als je het tegen zou komen. Je kunt dus niet met je geestesoog een oud klasgenootje voor je zien, wel kun je in staat zijn haar beeltenis te tekenen.<sup>98</sup>

De verbeelding heeft niet altijd dezelfde plaats toegewezen gekregen bij de menselijke kenvermogens. Lange tijd is zij vooral

gerelateerd aan de kunsten. De wetenschappen vonden haar te onzuiver als kenvermogen. Descartes en Spinoza bekeken de verbeelding met argusogen, omdat zij zowel geworteld is in de zintuiglijkheid als in de rede. Enkel als het verstand het bovenste principe vormt en de verbeelding leidt, kan zij als kenvermogen een belangrijke rol toebedeeld krijgen.<sup>99</sup>

Tegenwoordig wordt het belang van de verbeelding als kenvermogen wel erkend. Filosofen en psychologen noemen haar wel 'de tweede natuur' van de mens. De mate waarin wij ons dingen kunnen verbeelden verschilt alleen nogal. Sommige mensen zijn in staat om zich ingewikkelde mathematische figuren voor te stellen. Anderen om zich mensen in een ander land voor te stellen. Bij het verbeelden van persoonlijke levenssituaties van een ander, zoals in de praktijk van het geestelijk werk, ligt dat alleen wel wat ingewikkelder. Want hoe weet je precies of wat je je verbeeldt ook overeenkomt met de werkelijkheid? Zo kun je je proberen te verbeelden hoe de eerste donker gekleurde inwoner van Nederland zich moet hebben gevoeld. Maar is dat ook het werkelijke gevoel van die persoon geweest? Arthur Japin heeft een roman over deze situatie geschreven; 'De zwarte met het witte hart'. Deze roman gaat over twee Afrikaanse prinsjes, Kwasi en Kwame die in 1837 naar Nederland kwamen, omdat ze als onderpand voor een illegale slavenhandel geschonken waren aan de Nederlandse koning Willem I. Om dit boek te kunnen schrijven heeft Japin zich zoveel mogelijk verdiept in de artefacten die van het leven van deze eerste twee Afrikaanse jongens in Nederland nog aanwezig zijn. Van daaruit heeft hij hun leven kunnen verbeelden en dit over willen brengen aan zijn lezers. We kunnen ons verplaatsen in de personages van het verhaal en in die zin constateren of de verbeelding die Japin heeft gemaakt van de situatie van de hoofdpersonen Kwasi en Kwame ook waarschijnlijk is. Maar de werkelijkheid kunnen we in dit geval niet achterhalen. De personen in kwestie zijn al geruime tijd geleden overleden.

Volgens Iris Murdoch is er een belangrijk verschil tussen fantaseren en verbeelden. Fantasie zorgt er volgens Murdoch voor dat wij ons afsluiten van de buitenwereld. In de fantasie kunnen wij in een door onszelf gecreëerde werkelijkheid vluchten, die ons moet beschermen tegen de werkelijke wereld buiten ons, die ons bestaan zou kunnen bedreigen. Het komt voort uit onze egocentrische neigingen. Wat we van een ander voorstellen vanuit onze fantasie is daarom altijd leugenachtig en komt niet tegemoet aan de werkelijkheid. De verbeelding daarentegen zorgt er juist voor dat wij onze grenzen kunnen verleggen en ook de ander en het andere in ons wereldbeeld op kunnen nemen. De verbeelding zoekt naar wat 'waar en diep' is en probeert aan de werkelijkheid tegemoet te komen.<sup>100</sup> De verbeelding is dus beter in staat de werkelijkheid te naderen dan de fantasie. Die twee moeten volgens Murdoch goed van elkaar gescheiden worden, want van nature hebben we beide in ons.<sup>101</sup> In paragraaf 1.5 zal ik nog verder ingaan op de visie van Murdoch en de morele vraag of de verbeelding de werkelijkheid van de ander wel kan naderen.

De cultuurwetenschapper Ruud Hendriks is een auteur die de verbeelding probeert te vatten vanuit een groep mensen die lijden aan een gebrek aan verbeelding. Vanuit de mens met autisme probeert hij te laten zien wat de verbeelding eigenlijk is. Volgens hem wordt een belangrijk deel van onze sociale omgang bepaald door het feit dat wij 'mentale wezens' zijn en dat wij elkaar ook als zodanig kunnen herkennen. Premack en Woodruff noemden dit een 'theory of mind'. Met 'mentale wezens' wordt verwezen naar ons vermogen om ons bepaalde zaken voor te stellen. Dit stelt ons in staat om ons in de gedachten en de belevingswereld van anderen te verplaatsen en op die manier een gedeelde betekeniswereld op te bouwen. Wij zijn als mensen ook voortdurend bezig met ons af te vragen wat er in de ander omgaat. En vanuit deze verbeelding van de geest van de ander, proberen wij te anticiperen op het gedrag van de ander. Dit is ons vermogen tot metarepresentatie (second order representations). Mensen met autisme missen in eerste instantie deze

‘theory of mind’ en zijn niet in staat zich mentaal in een ander te verplaatsen. Hendriks laat in zijn artikel zien dat mensen met autisme wel geleerd kan worden andere mensen als ‘mentale wezens’ te zien, maar het inleven in de belevingswereld van de ander zal voor iemand met autisme altijd moeilijk blijven.

Wat autisten ook missen is het vermogen de werkelijke wereld en de ‘alsof’ wereld van elkaar los te koppelen.<sup>102</sup> Voor hen is een ijsje dat ze in hun hand gedrukt krijgen even reëel als eentje waarvan ze dromen. Ze denken beide ijsjes letterlijk op te kunnen eten. Dit ‘doen alsof’ is zoals we al eerder hebben gezien cruciaal voor de verbeelding. Het is juist het voorstellen van iets dat er niet is, met het bewustzijn dat het er niet is. Ik kan me voorstellen hoe ik me zou voelen als ik Kwasi was, uit de eerder genoemde roman van Japin, met het bewustzijn dat ik hem zelf niet ben. Ik kan me verplaatsen in een ander, of in een andere wereld, met behoud van mijn eigen werkelijkheid. Een zodanig ‘schakelmechanisme’ missen mensen met autisme.

De verbeelding is dus een belangrijke eigenschap waar de meeste mensen over beschikken, om zich dingen voor te stellen die in de werkelijkheid niet aanwezig zijn. We kunnen ons door de verbeelding inleven in een andere situatie dan in die van onszelf. Op die manier zijn we in staat om ons als een soort gedachte-experiment de levens van andere mensen voor te stellen. We zien andere mensen als mentale wezens, als andere mensen die ook door middel van hun verbeelding in staat zijn zich allerlei mogelijkheden voor de geest te halen. De verbeelding heeft niet altijd dezelfde status gehad in de wetenschap. Een tijdlang is zij met argusogen bekeken. Ook nu nog zijn er verschillende ideeën te vinden over wat de verbeelding nu precies is. Iedereen lijkt het er in ieder geval over eens te zijn dat het een normale eigenschap van mensen is. Daarnaast spreekt het al onze manieren van waarnemen aan en in die zin is het een multi-sensoriële ervaring. Maar hoe we de verbeelding ruimtelijk moeten



zien (Bakker en Ryle), is nog wel eens moeilijk te vatten. En daar zijn dan ook verschillende meningen over.

Een belangrijke vraag die voorlopig ook openblijft, is de vraag of de verbeelding de werkelijkheid wel kan naderen en of we dat kunnen controleren. Een belangrijke maatstaf daarvoor, gaf Murdoch. Zij tekende het verschil af tussen fantasie en verbeelding, waarbij de fantasie enkel de ander representeert vanuit egocentrische doeleinden en de verbeelding juist op zoek gaat naar het verleggen van de eigen grenzen en het vinden van de waarheid. Maar de vraag naar de verbeelding en de werkelijkheid is erg belangrijk voor mijn onderzoek en daarom zal ik er in paragraaf 1.5 over de verbeelding van de ander en het vreemde nog uitgebreider op ingaan.

We hebben nu een globaal idee gekregen van wat de verbeelding is en welke aspecten erbij komen kijken. Door me nu te richten op een meer psychologisch inzicht in de verbeelding, wil ik antwoord krijgen op de vraag hoe de verbeelding precies in zijn werk gaat. Voor dit antwoord ben ik te rade gegaan bij Hans Alma en haar bewerking van de visie van John Dewey, omdat deze de verbeelding zowel filosofisch als psychologisch benadert en hij zich met name heeft gericht op de ervaring en verbeelding in de kunsten.

### **Waarnemen, herinneren, experimenteren en anticiperen**

Ook Alma wijst erop, in navolging van Dewey, dat de verbeelding een algemeen menselijke eigenschap is.<sup>103</sup> Van jongs af aan speelt de verbeelding een belangrijke rol in ons leven. Een kind ontdekt al snel andere werkelijkheden dan zijn eigen doordat hij in zijn spel bewust gebruik maakt van zijn fantasie en verbeelding. Later in zijn leven, krijgt deze verbeelding een andere vorm. Doordat het kind tijdens de volwassenwording steeds meer in contact komt met de objectieve werkelijkheid kan het een stukje van zijn vrije verbeelding en de emotionele lading daarvan verliezen. Maar die emotionele geladenheid kan ook meegenomen worden naar de volwassenheid en daarbij een belangrijk onderdeel van zelfreflectie worden. Het

behoud van die vrije verbeelding maakt, dat de mens in staat is zijn constructies van de werkelijkheid open te houden voor nieuwe mogelijkheden.<sup>104</sup>

De verbeelding is gestoeld op onze eigen ervaringen. In ervaringen die we opdoen in ons eigen leven, in ontmoetingen met anderen, in ontmoeting met de kunsten, zoals literatuur en film en door onze levensbeschouwelijk kader. Alma beschrijft Dewey's visie op ervaring. Ervaring vindt volgens hem plaats in de transactie van een persoon met zijn fysieke en sociale omgeving. De gebeurtenissen die in die omgeving plaatsvinden en de persoon zelf zijn daarbij van belang: de persoon breidt zijn denkkader uit door middel van zijn ervaring en de gebeurtenissen uit zijn omgeving worden daarvan onderdeel. Maar een ervaring is pas bewust wanneer we de gebeurtenis echt waarnemen en er aandachtig voor zijn. Die waarneming vindt plaats met al onze zintuigen, vanwaar we kunnen stellen dat ook Dewey hier achter het multi-sensoriële karakter van de verbeelding staat. Een belangrijke toevoeging echter is hier de affectieve, cognitieve en motorische kant van de verbeelding. Het gaat dus verder dan het multi-sensoriële karakter van Bakker, die het enkel over het horen, zien, ruiken en proeven heeft.

Door middel van het aandachtige waarnemen kunnen wij proberen een gebeurtenis of een situatie te begrijpen vanuit onze herinneringen aan eerdere ervaringen. Dit gebeurt voornamelijk bij situaties die wij als problematisch ervaren. Normaal gesproken passen wij veel gebeurtenissen in ons leven onbewust in ons alledaagse denkkader. Bij gebeurtenissen die dat alledaagse denkkader te boven gaan, wordt dat moeilijker. Bijvoorbeeld bij een gebeurtenis waarin sprake is van een plotseling en significant verlies. Maar het kan ook bij gebeurtenissen zijn waarbij wij juist ontroerd worden door de schoonheid ervan. Op dat moment staan we bewust stil bij een gebeurtenis en proberen we door middel van eerdere ervaringen, deze gebeurtenis ook in onze betekenisgeving te passen. Een dergelijke ervaring noemt Dewey *een* ervaring, omdat het duidelijk anders is dan onze alledaagse ervaringen.<sup>105</sup>

Een belangrijk element van *een* ervaring is dat het het dagelijkse betekenis kader uitbreidt. Daarom gebruikt Dewey hier het begrip 'to mind': het gaat om het aandachtig en bewust omgaan met gebeurtenissen, om het zorgdragen voor iets of de betrokkenheid erop. Deze aandachtige manier van kijken kan ook aangereikt worden door een traditie, een wetenschappelijke, religieuze of kunstzinnige. Deze culturele fenomenen kunnen eraan bijdragen dat ons vanzelfsprekende perspectief doorbroken wordt. Hierdoor kunnen wij een nieuwe en aandachtige manier van waarnemen aanleren. Het is de verbeelding die ervoor kan zorgen dat wij nieuwe mogelijkheden kunnen zien vanuit onze eerdere ervaringen en herinneringen. We kunnen nieuwe gebeurtenissen beter begrijpen doordat vroegere ervaringen door de verbeelding weer in onze gedachten kunnen komen. De nieuwe gebeurtenis kan nieuw licht werpen op deze ervaring en zo ons denkkader verbreden.<sup>106</sup> De zo nieuw opgedane kennis kan er weer voor zorgen dat wij andere onverwachte gebeurtenissen opnieuw kunnen plaatsen in ons denkkader en het zodanig kunnen verbreden.

Voor de verbeelding is werkelijke *aandacht* zeer belangrijk. Door deze aandacht verbinden we ons met iets of iemand anders. Dat is de eerste stap in het psychologische proces van de verbeelding. Daarna is de *herinnering* van de persoon die aandacht toont van belang. Die herinnering behelst kennis en culturele bagage van de persoon, waarmee zij in de huidige situatie kan gaan *experimenteren*. Hierdoor kunnen verrassende combinaties ontstaan, waardoor nieuwe ervaringen als gedachte-experiment mogelijk worden. Dat kan eraan bijdragen dat op die mogelijke nieuwe ervaringen *geanticipeerd* kan worden.<sup>107</sup> Op deze manier kan een brug geslagen worden tussen datgene dat bekend is voor de mens en datgene dat nog onbekend is.

In die zin is er sprake van een grensverleggende exploratie. De grenzen van mijn denkkader kunnen opgerekt worden door middel van de verbeelding. Hierdoor kunnen we ons dan ook inleven in de levenssituaties van anderen, aldus Dewey. Dit geeft

aan de verbeelding een morele kracht. Waarnemen vanuit de gewoonte gaat dit oprekken van grenzen door middel van de verbeelding tegen en dit voorkomt dat er sprake is van uitbreiding van het persoonlijke betekeniskader. Een esthetische ervaring is het tegenovergestelde van die gewoontevorming. Het zorgt ervoor dat ons betekeniskader ter discussie wordt gesteld en dat wij aandachtig en open zijn voor de gebeurtenis zelf en de nieuwe betekenissen die het met zich mee kan brengen. Kunst kan deze esthetische ervaring oproepen en nieuwe betekenissen laten zien.<sup>108</sup>

### **De verbeelding in de literatuur**

In de literatuur wordt vaak een imaginaire werkelijkheid door middel van kunstzinnige middelen tot stand gebracht.<sup>109</sup> Zoals ik al eerder schreef, vraagt een literaire roman om de verbeelding van de lezer. Deze probeert de levenssituaties van de personages en de mogelijkheden van het bestaan die het boek toont door middel van de verbeelding voor te stellen. De auteur van een roman presenteert geen kant-en-klare representatie van de werkelijkheid (mimesis). Het teken is in de plaats gekomen van de betekende, aldus Bakker. Dat teken voegt een eigen werkelijkheid toe die in interactie staat met de buitenwereld. Deze werkelijkheid van een roman komt tot stand door de wisselwerking tussen de lezer, de tekst en de wereld, en is daarom geen eenrichtingsverkeer van auteur naar lezer. De lezer opent zich voor een tekst, en door de esthetische kracht ervan neemt de lezer de tekst aandachtig waar. Bakker noemt dit ontvangend lezen, in plaats van nemend lezen.<sup>110</sup>

Met Dewey in gedachten kun je zeggen dat een aandachtige kijk op de wereld of op een boek ervoor kan zorgen dat het betekeniskader van de lezer uitgebreid wordt. Ook Bakker stelt dat het verhaal in een roman betekenis krijgt vanuit de herinneringen aan eerdere ervaringen van de lezer. Deze ervaringen hoeven ook volgens hem niet alleen opgedaan te zijn in het eigen leven, maar kunnen ook voortkomen uit verhalen van anderen, of ervaringen die

zijn opgedaan in films of andere romans. Hierdoor kan de lezer het mogelijke van de literaire wereld actualiseren naar de eigen wereld.

Het zijn juist de 'lege plekken' in een boek die een lezer 'oproepen' om zijn verbeeldingskracht aan het werk te zetten. Van deze activiteit is de lezer zich trouwens doorgaans niet bewust. Het is als het meemaken van *een* ervaring, zoals Dewey die beschreef. Een ervaring die het normale (gewoontegevormde) denkpatroon doorbreekt. De lezer geeft zich als het ware over aan de tekst en door de verbeeldingskracht ontstaat een betekenis. Het doet zich voor als een epifanie, als een plotselinge kloep op de deur. Hoewel een verhaal al voordat de lezer het leest af is, gaat de lezer zelf toch telkens weer een nieuwe relatie met de roman aan. Het verhaal vindt voor de lezer plaats op het moment dat hij het leest.<sup>111</sup> En zo kan iedere lezer elke keer weer opnieuw het eigen betekenis kader uitbreiden.

## 1.5 Verbeelding van de ander en het vreemde

### Het andere en het vreemde in de literatuur

In de vorige paragraaf beëindigde ik mijn verhaal over de verbeelding met de wijze waarop de verbeelding in de literatuur een rol kan spelen. Literatuur kan ons de mogelijkheid bieden om ons betekenisveld verder uit te breiden. Hiervoor moeten wij wel openstaan, door op een aandachtige en betrokken manier de tekst te lezen. Daarnaast moet een literaire roman ook inhoudelijk iets bevatten dat boven onze normale gedachtegang uitstijgt. In de eerste paragraaf hebben we al kunnen zien dat een literaire roman gekenmerkt wordt door het verkennen van de mogelijkheden van het bestaan. Dat is een belangrijke voorwaarde voor de literaire romans waar ik in de scriptie aan refereer.

In de inleiding heb ik nog meer kenmerken voor de literaire roman kunnen identificeren. Daarin staat onder andere dat een lezer door middel van een literaire roman kennis kan maken met “andere werelden en gedachtengangen” en met “onbekende en zelfs onbeminde waardensystemen.”<sup>112</sup> Daarnaast zouden we ons door de literatuur beter met andere mensen kunnen identificeren. Dit veronderstelt mijns inziens dat literatuur ons iets over andere mensen laat zien. Verder zou het lezen van literatuur ons buiten ons normale denkkader plaatsen en maakt het ons ontvankelijk voor andere ervaringen dan die van onszelf. De manier waarop een roman geschreven is, dus het taal- en stijlgebruik, kunnen bijdragen aan een zekere de-automatisering van onze waarneming. We kunnen er, kortom, op een andere manier door leren kijken. Door deze onverwachte en bijzondere manier van vertellen, kunnen wij tenslotte ook esthetisch plezier beleven. Deze kenmerken van de literatuur zou je kunnen samenvatten onder de noemer: ‘de ander, het andere en het vreemde’. Literatuur confronteert de lezer met een andere manier van kijken, met andere mensen en hun eigen betekenisvelden. Soms is het zelfs zo ontwrichtend dat het onze

waarneming ter discussie stelt, dat we op een andere manier moeten leren kijken. De ander of het andere en het vreemde kan simpelweg bestaan uit het feit dat het personage in de roman een ander persoon is dan de lezer. Maar literatuur gaat verder dan dit beschrijven van het leven van een ander mens. Het plaatst ons buiten ons eigen denkkader, het ontwricht ons bij tijd en wijle en als het goed is, verandert het ons ook.

De literatuurwetenschapper S. Dresden beschrijft in zijn boek *Het vreemde vermaak dat lezen heet* dit kenmerk van de literatuur door de literaire lezer te onderscheiden van de enkel op ontspanning gerichte lezer. Hij haalt Marcel Proust aan, wanneer hij schrijft over deze laatste soort lezer, de meer naïeve en jeugdige lezer. Deze lezer richt zich in eerste instantie op het verkrijgen van ontspanning en het tijdelijk ontsnappen aan de werkelijkheid. Deze persoon heeft de behoefte om met het verhaal mee te leven en zich tijdelijk te verliezen in het fantaseren. Maar deze vorm van plezier is tijdelijk en vraagt niet om een werkelijke verbinding met de tekst. Wanneer het boek toch niet blijkt te bevallen, legt de lezer het snel weer naast zich neer. Het boek moet meeslepend zijn en niet teveel werk en inspanning van de lezer vragen. Als het boek eenmaal gelezen is, wordt het ook vaak snel weer vergeten en herneemt het zijn plaats in de boekenkast tussen de andere, inmiddels vergeten, boeken. Deze lezer voor de ontspanning, leest vooral vanuit een soort zelfonderzoek. "Iedere lezer is immers uiteindelijk een lezer van zichzelf."<sup>113</sup> Op die manier verteert en herkauwd de lezer de literatuur als was het voedsel. Op zich is hier niets mis mee. Het herkauwen van literatuur kan leiden tot een steeds beter begrip, maar het kan ook verzanden in napraterij en –schrijverij, waarin de eigenheid van de tekst naar de achtergrond verdreven wordt.

Naast de enkel op ontspanning gerichte lezer, bestaat er volgens Dresden ook een ware en aandachtige lezer.<sup>114</sup> Deze aandachtige lezer begint in eerste instantie, net als de eerste soort lezer, met het tot zich nemen en verteren van de tekst. Ook het verlangen naar de spanning, de 'suspense' die een roman te bieden

heeft, houdt deze meer aandachtige lezer op de goede weg. Maar daarnaast vraagt het literaire werk ook om zijn aandacht en inspanning. Een belangrijke vraag is waar de lezer naar op zoek is in een roman. Is het simpelweg ontspanning of ook een vraag naar verandering? De roman moet niet alleen verteerd, maar vooral ook bewerkt worden door een literaire lezer. Hij is niet zozeer op zoek naar zichzelf, maar laat zich ook raken door de tekst, op zo'n manier dat het iets met het eigen betekeniskader doet.<sup>115</sup>

Avonturenromans richten zich vaak enkel op de ontspanning van de lezer. Toch is dit ook een romanvorm die bij uitstek kan leiden tot een zogenaamde 'bildungsroman', aldus Dresden. 'Bildungsromans' gaan verder dan avonturenromans, in de zin dat zij gericht zijn op de (identiteits)veranderingen die de hoofdpersonage(s) ondergaan in de roman en niet enkel op het vermaak en de spanning die zij de lezer bieden. Het zijn deze 'bildungsromans' die over het algemeen tot literatuur kunnen worden. Er zijn zelfs enkele 'bildungsromans' die volgens Dresden behoren tot het neusje van de zalm van de wereldliteratuur, daarbij noemt hij de schrijvers Goethe en Flaubert.

Zowel de naïeve lezer als de ware lezer kan zich dus volgens Dresden verliezen in de spanning en ontspanning die de activiteit van het lezen met zich meebrengt. Beiden sluiten zich tijdelijk af van de wereld en ondergaan de roman als het ware. Ze worden door het lezen beheerst. Daarbij betreurt elke lezer het ten eerste als de roman ten einde is. Een echte ontknoping kent literatuur niet, het staat bol van de losse eindjes. Ware literatuur kent dan ook een open einde. Dit betekent dat romans die wel een concrete ontknoping kennen, waarin alles uiteindelijk rationeel oplosbaar blijkt te zijn, zoals bij detectives, niet tot de literatuur kunnen behoren. "Aan een dergelijk vasthebben is in de letterkunde niet te denken," aldus Dresden.<sup>116</sup> Literatuur moet iets te raden en te wensen over hebben. Detectives en soortgelijke romans worden door de lezer dan ook snel weer vergeten. Ze hebben hun nut bewezen, zolang het plezier en de ontspanning duurden. Literatuur kan de lezer op een dusdanige



manier raken dat het nog lange tijd na resoneert in diens leven. Soms kan het de lezer zelfs diens leven lang achtervolgen. Daarbij gaat een literair werk ook verder dan andere romans, omdat het tevens de emoties en gevoelens van de lezer betreft en niet enkel de rede die betrokken is op en verlangt naar een gesloten en helder einde. Dat aanraken van de emoties van de lezer gebeurt op een dusdanige wijze dat de lezer er nauwelijks onderuit kan. Literatuur moet een mens kunnen veranderen, niet enkel plezieren. Maar of dit slaagt, is ook afhankelijk van de instelling van de lezer zelf.

Nog een kenmerk van de ware lezer tegenover de naïeve lezer is de nadruk die hij legt op, wat Dresden noemt, 'Aussenkonzentration'. 'Aussenkonzentration', is zoals het woord al zegt, een gerichtheid op het buiten. De aandacht gaat naar het boek zelf en blijft niet steken in een aandacht die op het zelf gericht is. Dit laatste noemt Dresden 'Innenkonzentration'. Het naar buiten gericht zijn, kan ervoor zorgen dat het kunstwerk de ruimte krijgt die het verdient en zodoende vanuit zijn eigen aard aan een onderzoek onderworpen kan worden. Daarbij komen we weer terug bij de eerdere constatering van Dresden namelijk dat de naïeve lezer lezen ziet als een passief ondergaan en het verkrijgen van zoveel mogelijk ontspanning. De ware of literaire lezer onderkent zijn eigen handelende optreden en weet dat hij verantwoordelijkheid dient te nemen voor het literaire werk zelf en wat dat met hem doet. Dan wordt lezen pas echt een productieve activiteit.

Een ander belangrijk aspect dat Dresden belicht is dat literaire romans niet zozeer gericht zijn op een beschrijving van de werkelijkheid maar dat ze meestal iets vreemds, verrassends of schokkends bevatten. Dit zorgt ervoor dat de lezer tot diep in zijn zijnswezen geraakt kan worden, waardoor hij na het lezen van de roman nooit meer dezelfde zal zijn als voorheen. Het verwachtingspatroon van de lezer zal op deze manier een stukje ontwricht worden. Dresden erkent de wens die veel lezers hebben dat literatuur herkenbaar moet zijn. Hij stelt echter dat dit een roman in de richting van de paraliteratuur zou drijven. Literatuur moet juist

vernieuwend en ontwrichtend zijn. Het is dus het vreemde dat hiervoor zorg kan dragen.<sup>117</sup>

Maar wat houdt dat vreemde dan precies in? Daar geven de auteurs die erover schrijven geen duidelijke inhoudelijke kenmerken van weer. Dat is op zich niet zo verwonderlijk, want is het vreemde niet per definitie iets dat niet te beschrijven is? Dan verliest het toch zijn inherente eigenschap van bevreemding? Toch wil ik hier proberen, zonder de inhoud ervan al te veel te willen bevatten, de randvoorwaarden die van toepassing zijn op het begrip het vreemde, te beschrijven. Het gaat hier ten slotte om een uiterst belangrijk onderdeel van mijn onderzoek en een onmisbaar kenmerk van de literatuur.

Het vreemde of het andere en de ander worden vaak in verband gebracht met kunst en religie. Met name door dat laatste lijkt het soms een verwijzing te bevatten naar een andere buitenaardse werkelijkheid of naar een God als de ander.<sup>118</sup> Maar als ik concrete moderne/huidige literaire romans als voorbeeld neem, dan verwijzen deze begrippen vaak naar een meer alledaagse vorm van het vreemde en het andere. Het gaat daarin meestal over een andere werkelijkheid dan die we in onze gewoontevorming 'gewoon' zijn geworden. In de literatuur is volgens Dresden steeds meer nadruk komen te liggen op de scheppende verbeelding. De inhoud van een roman wordt niet meer zozeer bepaald door de dagelijkse realiteit, maar wordt gekenmerkt door een autonome werkelijkheid. Deze twee verschillende vormen van de werkelijkheid kunnen nog wel met elkaar verbonden worden. De werkelijkheid die vanuit de verbeelding ontstaat, komt ook voort uit de dagelijkse werkelijkheid, maar heeft de intentie de lezer op het andere heen te zetten. Een schrijver is vaak geboeid door perspectiefveranderingen en vrije associaties. Een literaire roman kan ervoor zorgen dat een lezer gevoelig gemaakt wordt voor dit vreemde en er bij wijze van spreken, door de activiteit van het lezen zelf, in gaat leven. Dit is voor de lezer op zich alweer bevreemdend.<sup>119</sup> Hier vandaan komen we weer terug op de verbeelding, zoals ik beschreven heb in

paragraaf 1.4. De verbeelding kan ervoor zorgen dat mijn normale denkkader doorbroken wordt en er ruimte ontstaat voor een verbreding ervan. Het vreemde is een belangrijk element dat de verbeelding van de lezer kan stimuleren. Ook de filosofe Ria van den Brandt en de letterkundige Bart Philipsen stellen dat, juist dat wat radicaal verschillend is van datgene wat wij gewend zijn, een beroep doet op onze verbeelding. Het andere vervreemdt ons van wat ons vertrouwd en gewoon is. Door de verbeelding kunnen wij ons voorstellen dat wij die kloof kunnen overbruggen.<sup>120</sup> Zoals ik al in de paragraaf over verbeelding schreef, wordt de verbeelding van een lezer vooral aangesproken door een situatie die hij als problematisch ervaart. In ons alledaagse leven passen wij de gebeurtenissen in ons leven onbewust en automatisch in ons alledaagse denkkader. Alleen bij gebeurtenissen die dit alledaagse denkkader te boven gaan, wordt dit moeilijker. Hierbij valt te denken aan mooie en ontroerende gebeurtenissen, maar ook aan moeilijke gebeurtenissen waarbij sprake is van een significant verlies. Dit zorgt ervoor dat we onze aandacht meer richten en bewuster stilstaan bij deze ervaring om het in ons betekeniskader in te kunnen passen. Hierdoor wordt ons betekeniskader vaak vergroot. Dat geldt niet alleen voor gebeurtenissen die onszelf overkomen, maar ook voor gebeurtenissen die in een ander leven kunnen plaatsvinden en die wij ons door middel van de verbeelding voor kunnen stellen.<sup>121</sup>

Deze gebeurtenissen die niet zo gemakkelijk in ons dagelijks denkkader in te passen zijn, zouden we het vreemde of het andere kunnen noemen. Het gaat dan in literaire romans bijvoorbeeld om het leven van een ander, zoals dat plaatsvindt onder totaal andere omstandigheden dan die van onszelf, zoals onder andere financiële, culturele en topografische omstandigheden. Als dit op een goede manier beschreven is, dan kan het ons iets 'nieuws' brengen. Het leven van een ander kan dan vreemd en anders voor ons zijn. De literaire lezer zou volgens Dresden in staat kunnen zijn zodanig te werken aan het verhaal dat hij er zelf ook door verandert. Hij wordt

door het lezen gevoelig gemaakt voor het vreemde en gaat er dus als het ware in leven, iets wat Dresden ‘umwertung’ noemt.<sup>122</sup>

Door een roman te lezen vergeet de lezer tijdelijk zijn eigen werkelijkheid en verdwijnt voor een moment in de autonome werkelijkheid van de roman. Soms vergeet hij dat die werkelijkheid een andere werkelijkheid is dan die van zichzelf. Toch moet de lezer ook een zekere afstand bewaren om kritisch te kunnen blijven en op die manier zich de indrukken van het boek eigen te maken. Deze afstand kan bijvoorbeeld gecreëerd worden door de lezer eraan te herinneren dat het een fictief verhaal is, geen werkelijke gebeurtenis. Juist doordat er een zogenaamde psychische afstand bewaard wordt tot het verhaal kan het vreemde in de roman naar voren komen. Doordat de lezer dan een andere werkelijkheid voorgeschoteld wordt dan hij gewoon is, ontstaat een gevoel van verbazing en verwondering. Dit kan ertoe leiden dat hij zich nog meer afsluit en het verhaal met spot en minachting benadert om zo spoedig weer terug te keren tot de normale gang van zaken. Maar het kan juist ook een opstap vormen om tot filosofische reflectie te komen. Dan werkt de verwondering die ontstaat door de confrontatie met het vreemde ‘entsetzend’ en van daaruit kan dan een waarlijke beschouwing van de werkelijkheid gaan plaatsvinden. Het vreemde is dus niet alleen een wezenlijk kenmerk in de literatuur maar ook een wezenlijk kenmerk van de literatuur, aldus Dresden. Daarbij wordt de lezer geconfronteerd met datgene dat hij meent te kennen, maar dat toch altijd weer anders is.<sup>123</sup> Daarop schrijft Dresden:

“En misschien is het vreemdste van alles dat voortgaande spel tussen doorleefde en verbeelde werkelijkheid, dat door de literatuur geboden wordt, waarin ieder individu zich onbekend-bekend voorkomt en toch ophoudt zichzelf te zijn. Hij is voor zichzelf een ander geworden, als een vreemde die hij zou kunnen kennen, maar in wie hij toch niet definitief doordringt. Zo blijft ook de ander over wie hij leest hem vreemd, terwijl deze toch van hem is. In de lectuur wordt de ander en het andere een ogenblik één met het eigene. Er ontstaat, zij het kort, een vreemde en ondanks alles toch definitieve eenheid waarin het gebroken leven zijn voltooiing vindt.”<sup>124</sup>

## Is het mogelijk het andere en het vreemde in literatuur te verbeelden?

We hebben nu gekeken naar wat het vreemde en het andere in de literatuur eigenlijk is en hoe de lezer er contact mee maakt. Een belangrijke vraag die we daarbij onbeantwoord hebben gelaten is of de ander, het andere en het vreemde eigenlijk wel verbeeld kunnen worden? En zo ja, hoe kan de lezer er dan op een goede manier (lees; morele manier) contact mee maken? Deze vragen hoop ik hier te kunnen beantwoorden aan de hand van verschillende filosofen en theologen.

De filosofe Iris Murdoch hanteert, zoals we in paragraaf 1.4 hebben kunnen zien, een ethische visie op de verbeelding en stelt daar de fantasie tegenover. Fantasie komt voort uit onze menselijke egoïstische neigingen. Van daaruit vluchten wij in een door onszelf gecreëerde werkelijkheid, die de werkelijke wereld buitensluit. De verbeelding daarentegen zorgt er juist voor dat wij onze grenzen kunnen verleggen en ook de ander en het andere in ons wereldbeeld op kunnen nemen. De verbeelding zoekt naar wat 'waar en diep' is en probeert aan de werkelijkheid tegemoet te komen.<sup>125</sup> Murdoch stelt dat de verbeelding in de vorm van een innerlijke mijmering over iets ook moreel kan zijn. Niet alleen een handeling, maar ook een gedachte kan, doordat het de werkelijkheid nabootst, moreel zijn. Bijvoorbeeld doordat je innerlijke houding ten opzichte van iemand anders verandert doordat je in staat bent je zijn of haar zijnstoestand in te beelden. Dat levert alleen wel de vraag op of een mens werkelijk in staat kan zijn de werkelijkheid te naderen met zijn of haar verbeelding. Want wil een gedachte werkelijk moreel zijn, dan moet het ook de waarheid verbeelden. Murdoch verwerkt in haar betoog een voorbeeld van een relatie tussen een schoondochter en een schoonmoeder. Die schoonmoeder krijgt door de jaren heen, een heel ander (minder negatief) beeld van haar schoondochter dan voorheen. Hierdoor komt er meer ruimte voor begrip en liefde van de kant van de schoonmoeder. Maar de schoonmoeder kan haar nieuwe verbeelding niet controleren aan de werkelijkheid doordat

haar schoondochter afwezig is. De filosofe Marije Altorf vraagt zich dan in haar artikel *De verbeeldende wijsbegeerte van Iris Murdoch* af of deze innerlijke omslag dan daadwerkelijk moreel te noemen is. Of de verbeelding de werkelijkheid hier benadert is moeilijk te zeggen. En is dat niet een voorwaarde voor moraliteit? Dat je de ander werkelijk ziet?<sup>126</sup> Altorf wijst hier op het risico dat volgens Murdoch zelf om de hoek kijkt, namelijk dat een mens al snel vervalt in het leugenachtige en egoïstische fantaseren. Hoe kun je dan bepalen of je iemand anders in gedachten vanuit de verbeelding oproept of vanuit de fantasie?

In paragraaf 1.2 heb ik dit probleem ook geschetst bij het begrip 'empathie'. Ook daar kwam de vraag op naar het waarheidsgehalte van het meevoelen en het inschatten van de situatie van de ander. Het antwoord daarop wil ik ook hier weer meenemen. Door in gesprek te gaan met de ander over wat je je verbeeldt van diens levenssituatie, kun je jouw verbeelding toetsen aan de werkelijkheid. Een belangrijke voorwaarde voor de verbeelding die moreel wil zijn, lijkt dan ook een werkelijkheidstoets te zijn. De schoonmoeder in dit voorbeeld zou in gesprek met haar schoondochter kunnen ervaren of haar verbeelding juist is of eventueel aanpassing behoeft. Hieruit valt op te maken dat de verbeelding geen gemakkelijk begrip is. Het speelt zich ten slotte af in de hoofden van mensen. En tot wat zich daar af speelt kunnen wij moeilijk toegang krijgen.

Dresden wijst specifiek op de fundamentele onmogelijkheid van literatuur om de werkelijkheid te beschrijven. Door de literaire stileringswijze die een roman verlangt, kan de werkelijkheid geen recht gedaan worden. Terwijl literatuur gevormd wordt door mooie lange gestileerde zinnen bestaat de werkelijkheid juist uit gebroken zinnen en onaffe verhalen. In de werkelijkheid is geen sprake van tussenkomst van een derde die de gebeurtenissen op zijn eigen manier verwerkt en verwoordt. Dresden vraagt zich dan af of een mondelinge getuigenis wel in staat zou zijn om recht te doen aan de werkelijkheid. Ook dan moet er sprake zijn van verslaglegging

willen andere mensen getuigen worden van de gebeurtenissen. Dan is het de aanwezigheid van camera's, opnameapparatuur en dergelijke die de omgeving van de gebeurtenissen alweer onnatuurlijk maakt en dus zal er op een bepaalde manier altijd sprake zijn van een vertoning. Er is geen enkele vorm van getuigenis die aan de werkelijkheid recht kan doen, aldus Dresden. Hij wijst wel op het voordeel dat een literaire roman heeft ten opzichte van een mondelinge verhandeling, namelijk dat de aanwezigheid zich minder opdringerig voordoet. Het lezen kent namelijk een zekere distantie waarin de lezer, zowel lezer als deelnemer tegelijk is. De lezer neemt het literaire werk waar, maar wordt niet geconfronteerd met een onmiddellijke aanwezigheid van het verhaal in diens dagelijkse leven. Het verhaal blijft een fictieve werkelijkheid voor de lezer, ook al neemt hij er tijdelijk aan deel.<sup>127</sup>

Het boek *Verbeeldingen van de ander; Over literatuur, filosofie en religie* dat is geschreven door verschillende wetenschappers die (vanuit het Heyendaal instituut) onderzoek verrichten op het grensvlak van de filosofie, de theologie en de literatuurwetenschap, gaat met name over de niet-te-vatten ander. Het is te lezen als een kritiek op die visie op de verbeelding die uitgaat van het begrijpen van de ander, in de zin van het willen vatten, kunnen ordenen en beheersen van die ander. De neiging om de ander door middel van de verbeelding te willen begrijpen kan soms leiden tot manipulatie of het wegvagen van de ander als ander. De auteurs van *Verbeeldingen van de ander* willen juist de lezer van literaire teksten uit die soevereine positie halen. Literatuur is volgens hen bij uitstek een manier om aan ons de grenzen van het weten en begrijpen te tonen. Door het lezen van literaire teksten worden wij geconfronteerd met de grenzen van onze controleer- en bezitsdrang die voorkomt uit ons verlangen alles te willen begrijpen. Juist door het onder ogen zien van de eindigheid van onze kennis en begrip kunnen wij vervolgens een diep respect opbrengen voor de andersheid van de ander. Door middel van een literaire tekst kan onze blik doorbroken worden door de blik van de ander; wij worden object en de tekst een subject.

Hierdoor verliezen wij onze vat op de tekst en komen in een positie van afhankelijkheid terecht, waarin wij worden opgeroepen onze verantwoordelijkheid te nemen voor de tekst.<sup>128</sup>

Volgens de literatuurwetenschapper Ortwin de Graef, medeauteur van het boek, is het lezen van literatuur een grote oefening in het loslaten van de koloniserende blik van de lezer en geeft het tegengas aan het verlangen te willen begrijpen. Hij staat hierdoor lijnrecht tegenover de filosofie van de hermeneutiek die er vanuit gaat dat een lezer in staat is om de tekst te begrijpen en te kunnen interpreteren. Dat is ook de reden waarom hij in zijn artikel *Onbeslecht geweten, Literatuur, sympathiek en hermeneutisch geweld* ingaat tegen de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum en haar theorie over de sympathie en de Judicious Spectator.

Nussbaum gaat er in haar theorie over compassie en sympathie vanuit dat de rationaliteitsprincipes, zoals die merendeels gebruikt worden in de morele en de rechtsfilosofie, onvoldoende zijn voor het rechtendiscours. Zij pleit voor een rechtenfilosofie die ook recht doet aan de emoties van de mens. Om haar filosofie van de emoties kracht bij te zetten, heeft ze in haar werken veel geschreven over de waarde van emoties. Vanuit de emoties zouden wij een betere morele sensibiliteit kunnen ontwikkelen, waardoor wij beter in staat zijn morele en politieke beslissingen te nemen. Deze morele sensibiliteit zouden wij kunnen verkrijgen door het lezen van literaire teksten. De verbeelding van de ander, zoals dat in literaire teksten plaatsvindt, zorgt ervoor dat we ons beter in kunnen leven in de situatie van een ander mens en eventueel compassie en/of sympathie kunnen ervaren voor mensen in een soortgelijke situatie. Om hiertoe te kunnen komen dient de lezer zich een bepaalde houding aan te meten, die van 'judicious spectator', wat zoveel wil zeggen als een oordeelkundige toeschouwer. Een toeschouwer die sympathiseert op kritische afstand. Nussbaum gaat er in haar theorie vanuit dat een dusdanige lezershouding mogelijk is. De lezer in kwestie probeert zich voor te stellen hoe hij of zij zich zou voelen in gelijke omstandigheden als die van de hoofdpersonage(s), met



daarbij in het bewustzijn dat hij denkt vanuit zijn eigen huidige denkkader.

De Graef uit kritiek op de veronderstelling van Nussbaum dat literatuur als het ware klaarligt om begrepen te worden. Zij stelt volgens hem geen kritische vragen bij de (on)mogelijkheid van de 'judicious spectator' en doet geen recht aan de onleesbaarheid van een literaire tekst. Deze onleesbaarheid van de literaire tekst, moet gedacht worden vanuit zijn visie op de begrijpelijkheid en interpreteerbaarheid van een literaire tekst. Een literaire tekst kan per definitie niet begrepen worden, aldus De Graef. De Graef noemt dat de 'aporie van de literatuur'; "de onleesbaarheid van de tekst is als een drempel waar de lezer niet overheen kan."<sup>129</sup> Deze drempel heeft ook een belangrijke functie. Het weerhoudt de lezer van zijn autoritaire blik; het geeft grenzen aan de koloniserende blik van een lezer en vertoont groot respect voor de andersheid van de ander, die fundamenteel onbegrepen moet blijven. Alleen door de tekst te zien als iets onleesbaars en onbegrijpelijks betoon je respect voor de eeuwige andersheid van de ander.

De Graef stelt dan dat er twee verschillende ethische stromingen te onderscheiden zijn binnen de literatuur; die van het sympathiedenken van Nussbaum en de ethische stroming die juist uitgaat van de onleesbaarheid van een literaire tekst en de onherleidbaarheid van de ander. Hij stelt dan de vraag of een ethische stroming die geen recht doet aan de ander, doordat zij de ander volledig wil begrijpen, wel met recht ethisch genoemd kan worden. De sympathiestroming gaat uit van een eenheidsstreven en wil de ander opnemen in de eigen gedachtegang. Maar doet dat wel recht aan de andersheid van een ander? De Graef stelt dat Nussbaum zich schuldig maakt aan 'hermeneutisch geweld'. Het doet de ander geweld aan doordat het kostte wat kost wil begrijpen. Binnen de ethiek is het van belang dat je respect op kunt brengen voor de ander. Toch ziet De Graef in dat je daarvoor gericht moet zijn op de ander en dat die ander voor een deel onderdeel is van het eigen leven. Deze intentionaliteit, betrokkenheid op de ander, doet

de ander per definitie geweld aan. Hierdoor bevindt de ethiek zich in een fundamentele patstelling. Om respect op te brengen voor de ander, moet je de ander geweld aan doen. Ethiek bestaat dus bij de gratie van het geweld, terwijl het dat geweld juist van binnenuit wil bestrijden. Dat Nussbaum de ander binnen de literatuur geweld aan doet, doordat zij de ander eerst wil begrijpen om er respect voor op te kunnen brengen, is dan ook niet zozeer datgene wat De Graef dwarszit. Hij erkent de onmogelijke positie waarin de ethiek zich bevindt. Wat hij wel kwalijk vindt aan de filosofie van Nussbaum is dat zij deze patstelling niet lijkt te zien. Ze erkent de fundamentele onbegrijpelijkheid van een literaire tekst niet. Het feit dat Nussbaum onwetend en onbewust is voor de onbegrijpelijkheid van de ander, is iets waar De Graef zich heftig tegen verzet. Wij zullen altijd proberen de ander zo goed en zo kwaad als dat gaat te begrijpen. Maar wat het ethisch kan maken, is dat wij ons daarbij bewust zijn van de onherleidbaarheid van de ander en het fundamentele falen van ons project. Juist omdat een werkelijk respect voor de ander uitgaat van beide principes; die van het willen begrijpen van de ander en de ander willen zien als een onderdeel van ons leven, en aan de andere kant de onmogelijkheid van dit project.<sup>130</sup>

De theoloog Anton Simons protesteert tegen deze gedachtegang van De Graef. Hij vraagt zich af of het idee dat voor een werkelijk respect van de ander, het erkennen van de onherleidbaarheid van de ander benodigd is, wel mogelijk is binnen de ethiek. Hij stelt dat, in dat geval, een voorwaarde voor ethiek dan gelegen is juist in het vergeten van die onbegrijpelijkheid van de ander. De lezer is zich niet van tevoren bewust van deze aporie, maar wordt achteraf geconfronteerd met het geweld dat hij zodanig heeft gepleegd in zijn poging de ander door een literaire tekst te begrijpen. Simons vraagt zich dan ook af wie de verantwoordelijkheid moet nemen voor de onbegrijpelijkheid van een tekst. Is dat de lezer? Of is het de tekst die het als een gebod oplegt aan de lezer? Hij benadrukt dat een lezer zich evenveel openstelt voor de ander als andersom. De ander toont zich door middel van een tekst en wordt

niet alleen opgevorderd door een autoritaire lezer. Beiden bevinden zich in een kwetsbare positie, zowel de lezer als de ander in de tekst. Daarom stelt Simons dat het niet zozeer de interpretatie is die geweld aandoet aan de ander. Het is ook de ander die zich geeft in zijn andersheid aan de lezer en diens interpretatie beïnvloedt. Simons grootste kritiek richt zich dus op het idee van De Graef dat alleen de lezer een autoritaire en koloniserende blik heeft. Hij doet daardoor onrecht aan de ander, door hem zijn verantwoordelijkheid te ontnemen. Zowel de lezer als de ander stellen zich ten opzichte van elkaar open op.<sup>131</sup>

Wat betekent dit voor de representatie van de ander? Bij het lezen van literatuur moet de lezer aandachtig zijn voor de fundamentele onmogelijkheid de ander werkelijk helemaal te kunnen representeren en begrijpen. Toch zal het een opgave zijn die hij zichzelf bij elk roman weer opnieuw zal stellen, mits het een ware of literaire lezer betreft. Hij leest niet enkel voor zijn ontspanning, maar werkt ook echt aan het lezen zelf. Het vreemde, de ander of het andere dat in literatuur vertegenwoordigd is zal een aanspraak doen op zijn verbeelding. Het ontregelt de normale gedachtegang van de lezer en doet een oproep aan de verbeelding om verwerkt te worden in het eigen betekenisveld. Op die manier kan de lezer veranderen, zo'n literaire roman zal hij zijn leven lang niet vergeten. Hij kan in staat blijken te zijn om het vreemde en het andere in zijn leven voor een deel tot eenheid te vormen en zo een steeds breder betekenisveld te ontwikkelen.

Toch is dat dus niet zo eenvoudig als het op het eerste gezicht lijkt. Auteurs zijn niet in staat om de ander of het andere werkelijk te verbeelden in hun roman. Ten eerste omdat het geen verslag uit eerste hand van werkelijke gebeurtenissen is en ten tweede omdat zij wegens de tussenkomst van stijlmiddelen ook een artificiële omgeving creëren. Deze artificiële omgeving kan nooit de werkelijke wereld waarin een ander zich bevindt recht doen. Toch kan juist een dergelijk zelf gecreëerde wereld een sterk beroep doen op de lezer om zich de wereld van de ander te verbeelden. Het

plaatst de lezer tijdelijk in een ander kader, dat zoals we al eerder hebben gezien, de verbeelding van de lezer op kan roepen, waardoor hij in staat kan zijn zich in de ander te verplaatsen.

Maar het gaat dus om een ander of het andere bij benadering. Daarnaast vraagt de verbeelding van de ander en het voorstellen van diens leven vanuit het perspectief van de lezer om een diep respect en een ethische houding. Die wordt van binnenuit gekenmerkt door een weerstand tegen het begrip en het idee dat de ander tot een eenheid gesmeed moet worden met het zelf. Daarom is het belangrijk om altijd voor ogen te houden dat een ander of het andere nooit werkelijk begrepen kan worden. Om werkelijk recht te doen aan de ander is een stukje mysterie nodig. De ruimte die de lezer geeft aan de ander om zichzelf te kunnen zijn, los van de interpretaties van de lezer. De lezer heeft kortom een portie bescheidenheid nodig en de wetenschap dat hij nooit de waarheid zal kunnen naderen. Omdat het toch nodig is die ander enigszins te naderen om respect en inzicht in een ander te krijgen (de interne strijdigheid van de ethiek) zal de verbeelding van de ander bijvoorbeeld middels literatuur altijd van belang blijken. Maar met De Graef ben ik het eens dat de gedachte dat het willen begrijpen van de ander bij voorbaat een 'never ending story' is, altijd hoog gehouden moet worden.

## 1.6 Het ontwikkelen van morele sensibiliteit

In de vorige paragraaf hebben we de onbenaderbaarheid van de ander en het vreemde besproken. Met name aan de hand van kritiek van De Graef stelde ik dat het willen begrijpen van de ander uitgaat van een bezitsdrang van de lezer naar het personage toe. Dat gaat tegen de ethische notie van respect voor de ander in. Want in de ander willen begrijpen, zit ook een ander willen bezitten in, het de ander willen vormen naar het eigen denkkader. Dat was ook een van de grootste kritiekpunten van De Graef op de rechtsfilosofe Martha Nussbaum. Zij stelt in haar filosofie dat literaire romans kunnen bijdragen aan de morele perceptie van de lezers. Daarbij gaat zij ervan uit, volgens de Graef, dat het leven van een ander via een roman, gemakkelijk te reconstrueren en te begrijpen is.

Toch zal ik in deze paragraaf wat dieper ingaan op Nussbaum, omdat ik haar visie op literatuur en het stimuleren van de morele perceptie heel waardevol vindt. De kritiek dat zij geen recht doet aan de onbegrijpelijkheid van de ander, zal ik hier tijdelijk ter zijde schuiven. Ik ga er namelijk vanuit, zoals ik in de vorige paragraaf al schreef, dat voor een ethische houding van respect naar de ander toe, vooraf toch ook sprake moet zijn van een bepaalde mate van begrip van de ander. Op deze veronderstelling is dit gehele onderzoek ook gebaseerd. Door middel van empathisch begrip, kunnen wij ons het leven van een ander beter inbeelden en door de herkenning van medemenselijkheid die dan kan ontstaan, voelen wij een verantwoordelijkheid voor de ander. Het gaat ook hier om de gulden middenweg, zoals Aristoteles, de filosoof die Nussbaum in haar denken grotendeels volgt, zou verklaren. Enerzijds heb je voor respect en een gevoel van verantwoordelijkheid voor de ander, begrip van die ander nodig. Anderzijds schuilt er ook een gevaar in dat willen begrijpen van de ander, doordat je de ander op die manier onderwerpt aan jezelf. Ook empathisch begrip leidt, zoals we eerder hebben gezien, niet automatisch tot ethisch handelen. Toch staat

empathie wel aan de basis van moreel handelen. Het is een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor ethisch gedrag.

Ook Nussbaum stelt dat ethisch gedrag begint bij de perceptie van een situatie. Deze perceptie vindt plaats door ons empathisch vermogen en onze verbeeldingskracht. Deze beide kunnen gestimuleerd worden door het lezen van literaire romans. Ik zal in deze paragraaf verder ingaan op het bevorderen van het empathisch vermogen van mensen door middel van het werk van Nussbaum. Daarbij zal ik de kritiekpunten uit de vorige paragraaf niet uit het oog verliezen. Deze kunnen wat mij betreft naast het werk van Nussbaum blijven staan en als een waarschuwing gelden voor de valkuilen van haar theorie.

### **Morele perceptie**

Nussbaum volgt in haar betoog over ethische oordeelsvorming de filosoof Aristoteles. Hij heeft een ethische theorie ontwikkeld die uitgaat van de deugden. Deugden zijn goede eigenschappen van een mens waar hij naar kan streven. Voorbeelden van deugden zijn eerlijkheid, behulpzaamheid en rechtvaardigheid. Daarbij richt hij zich met name op de vormgeving van 'het goede leven'. Dit is een breder concept van ethiek volgens Nussbaum dan de ethische rekenkunde zoals die volgens haar tegenwoordig meer plaatsvindt. Daarin worden algemene principes opgesteld die in elke situatie toepasbaar zouden moeten zijn. Nussbaum wil in navolging van Aristoteles meer aandacht voor de moeilijkheden die de notie van het goede met zich meebrengt. Zo kunnen verschillende handelingen op één en hetzelfde moment het goede zijn, terwijl ze onderling met elkaar tegenstrijdig zijn. Ook kan een goede handeling voor de ene situatie, een slechte handeling voor een andere situatie zijn. Dit noemt Nussbaum 'contingentie'. Het goede op zich is niet zo gemakkelijk te definiëren als soms wel gesuggereerd wordt. Daarom geeft Aristoteles de prioriteit aan particuliere en contextgebonden situaties. Nussbaum stelt in navolging van hem dat er meer aandacht

moet komen voor concrete situaties. De principe-ethiek is te abstract om aandacht te hebben voor de specifieke situaties waarin mensen zich soms bevinden. Om oog te hebben voor deze concrete situaties, stelt Nussbaum dat een goede perceptie van de situatie uiterst belangrijk is. Het staat volgens Aristoteles aan de basis van praktische wijsheid (phronesis) voor hoe te handelen in een bepaalde situatie. Emoties vormen daar een belangrijk onderdeel van. Emoties zijn geen ongeleide irrationele projectielen, maar hebben ook een cognitief karakter. Ze zijn vaak gekoppeld aan waardeoordelen.

Het laatste kenmerk van Aristoteles dat Nussbaum in haar theorie volgt is de aandacht die hij vestigt op de kwetsbaarheid van het leven. Het goede is verbonden met zaken in het leven waar wij geen controle op uit kunnen oefenen. Het goede is, met andere woorden, onderhevig aan toevallige en onbeheersbare gebeurtenissen (tuchè). Deze kwetsbaarheid is eigen aan het menselijke leven en dat maakt het leven juist de moeite waard. Anders dan de Goden kunnen wij daarom liefdevolle emoties ervaren, zoals compassie, medeleven en liefde.<sup>132</sup> Wij dienen volgens Nussbaum deze kwetsbaarheid in ogenschouw te nemen bij het bepalen van de juiste morele handeling.<sup>133</sup>

*“Because it has from the start cast the human data into ‘tabular form’, the economic mind finds it easy to view the lives of human beings as a problem in (relatively elementary) mathematics that has a definite solution- ignoring the mystery and complexity within each life, in it’s puzzlement and pain about its choices, in its tangled loves, in its attempt to grapple with the mysterious and awful fact of it’s own mortality. The cheerful fact-calculating mind plays round the surfaces of these lives, as if it had no need to look within, as if, indeed, it ‘could settle all their destinies on a slate’.”<sup>134</sup>*

Haar eigen ethische visie op het goede leven, zet Nussbaum dus af tegen de filosofische theorieën die het goede opvatten als iets dat algemeen, eenduidig en met de rede te bepalen is. Ik zal dat in het vervolg de principe-ethiek (handelingen zijn moreel juist als ze aan

de hand van bepaalde morele principes gebeuren) noemen. Nussbaum noemt deze de ethische rekenkunde. Door vanuit algemene principes handelingsregels op te stellen, wordt echter de concrete situatie van het dagelijkse leven uit het oog verloren. De complexiteit van het dagelijkse leven wordt door de principe ethiek geminimaliseerd tot algemene regels. Op zich kunnen deze algemene regels wel behulpzaam zijn bij de keuze voor een bepaalde (ethische) handeling, maar dan dient het praktische oordeelsvermogen door middel van de perceptie van degene die de keuze maakt, gescherpt te zijn. Door de perceptie kan bekeken worden welke handelingsregel van toepassing zou kunnen zijn op een bepaalde concrete situatie. Het is daarbij van belang dat dit oordeelsvermogen niet geleid wordt door regels.<sup>135</sup>

Ook tegen het universele karakter van de deugden ethiek werpt Nussbaum bezwaren op. Deze zouden niet genoeg uitgaan van de uniciteit van personen en het gegeven dat de relatie tussen de actor en het subject ook van belang is. Je kunt bijvoorbeeld degene met wie je een liefdesrelatie hebt, volgens haar niet precies zo behandelen als iemand die je nog nooit gezien hebt. Op die manier handelen zou ook moreel verwerpelijk zijn. In intieme relaties stuit het universele gedachtegoed van de principe ethiek dus tegen een grens.<sup>136</sup> Dat Nussbaum belangrijke waarde hecht aan de exclusiviteit van relaties wil overigens niet zeggen dat zij denkt dat mensen die verder van ons afstaan en anoniem voor ons zijn het dan afleggen in onze morele oordelen ten opzichte van onze naasten. Empathie is een belangrijk vermogen dat dit tegen kan gaan. Het vermogen tot empathie kan onze verbeelding stimuleren, zodat wij in staat zijn om te zien wat het verlies van een geliefde betekent voor iemand anders, iemand die wij niet kennen.<sup>137</sup> Nussbaum nadert in haar visie op ethiek de zorgethiek, die uitgaat van de kwetsbaarheid en afhankelijkheid van mensen van elkaar en de verantwoordelijkheid die daaruit voortvloeit.

Het laatste bezwaar dat Nussbaum uit tegen de principe ethiek is dat het vaak gebaseerd is op een transcendent fundament.



Bijvoorbeeld de rede als hoogste waarheid, of een bepaalde Godheid. Maar al te vaak is bewezen volgens Nussbaum dat deze principes feilbaar zijn. Ze zullen toch onderhevig zijn aan “tijd, cultuur of seksegebonden perspectieven”.<sup>138</sup>

De perceptie blijft hetgeen dat tegenwicht kan bieden aan deze valkuilen van de principe-ethiek. Door de gerichtheid die het kent op het concrete, specifieke en medemenselijke kan het een belangrijke aanvulling zijn voor de meer generaliserende principes van de principe ethiek. Het is de ervaring die deze perceptie als basis voor morele oordeelsvorming kan scherpen. Deze ervaring kan door onszelf zijn ondergaan, maar ook overgedragen worden door anderen, bijvoorbeeld door middel van literaire romans.<sup>139</sup>

### **De kracht van literatuur**

“..Its sense that what happens to individuals in the world has enormous importance; its commitment to describe the events of life from an external perspective of detachment, as the doings and movings of ants and machine parts, but from within, as invested with the complex significances with which human beings invest their own lives. The novel has an even greater commitment to the richness of the inner world than do many other narrative genres, and a greater commitment to the moral relevance of following a life through all of its adventures in all of its concrete context.”<sup>140</sup>

Literatuur kan volgens Nussbaum het beste het perceptievermogen stimuleren. Door het lezen van een roman, kunnen mensen zelf ervaren hoe het is om in een bepaalde situatie terecht te komen. Het geeft ons de meeste inzicht in de ervaringen van mensen die ver van ons afstaan, waar we misschien nooit eerder in ons leven mee geconfronteerd zijn. Door een identificatie die plaatsvindt met de personages uit het boek en het mee ervaren van de bijbehorende emoties, kunnen wij ons in hun ervaringen verplaatsen en de

complexiteit en de contingentie van het goede ervaren. Wij kunnen ons in de ander verplaatsen omdat we bij hen dezelfde menselijke emoties herkennen als die wij in ons eigen leven ervaren. De identificatie met de personages vindt echter maar op beperkte schaal plaats. Als lezer kun je altijd een bepaalde afstand tot de situatie van de personages ervaren omdat je hen zelf niet bent. Dit maakt dat de lezer ook beter in staat is in te schatten hoe met een bepaalde situatie om te gaan en wat moreel juist zou zijn om te doen.<sup>141</sup>

Literatuur kan dit beter aangeven dan filosofie, omdat zij meer zicht kan bieden op het concrete, complexe en contingente van dagelijkse levens. Filosofie is volgens haar te abstract om het vermogen tot perceptie te stimuleren. Nussbaum wijst hier met name op twintigste-eeuwse schrijvers en psychologische en/of sociaal-realistische romans. Het belangrijkste daarbij is dat in de roman realistische personages beschreven zijn, die voor langere tijd gevolgd worden. Daarbij moet dan veel aandacht besteed worden aan hun psychologische processen en aan de concrete en alledaagse situaties waarin zij zich bevinden, maar ook aan de gedachten, gevoelens en overwegingen van hen en aan hun gedragingen en de consequenties ervan.<sup>142</sup>

Romans kunnen onze dagelijkse manier van denken doorbreken, omdat ze ons compleet nieuwe denkkaders aanbieden. In ons normale dagelijkse leven zou het ons kunnen ontgaan of zouden we er een andere interpretatie aan geven. Hierdoor doen ze een beroep op ons empathisch vermogen, onze verbeeldingskracht en onze emoties. De manier waarop een lezer een roman leest is niet alleen een manier om tot moreel handelen te komen, het is op zich ook een voorbeeld van een perceptie in de vorm van verbeelding en empathie, die behulpzaam kan zijn voor het juiste morele handelen. In die zin vormt het lezen zelf ook een oefening tot het verkrijgen van een steeds beter empathisch vermogen.<sup>143</sup>

*“My question, then, will be not just about what novels represent, what goes on inside them, although that is an important part of my project.*

But I also want to ask what sense of life their forms themselves embody: not only how the characters feel and imagine, but what sort of feeling and imagining is enacted in telling the story itself, in the shape and texture of the sentences, the pattern of the narrative, the sense of life that animates the text as a whole. And I shall ask as well, and inevitably, what sort of feeling and imagining is called into being by the shape of the text as it addresses its imagined reader, what sort of literary imagination is built into the form."<sup>144</sup>

Een literaire roman toont personages die getekend worden door het lot of het toeval en die kwetsbaar zijn en voor complexe keuzes worden gesteld. Dit geeft ons steeds meer inzicht in de moeilijkheden van het menselijke leven, wat vooral in de huidige postmoderne tijd belangrijk is, waarin de meeste vaste gegevenheden van mensen op losse schroeven zijn gezet. Wij moeten nu als het ware leren leven met de complexiteit van het bestaan. Maar het is dus niet alleen de inhoud van de roman die ons met deze nieuwe perspectieven confronteert; het is ook de vorm van de roman. Hier zal ik later in deze paragraaf nog op terugkomen. De visie van de schrijver van een tekst is bepalend voor de wijze waarop de vermogens van de lezer worden aangesproken en hoe deze daardoor om leert te gaan met de contingentie en complexiteit van het bestaan. Een filosoof zal volgens Nussbaum meer aanspraak maken op het abstractie- en redeneervermogen van de lezer en daardoor de complexiteit en contingentie juist willen reduceren. De meeste literaire auteurs daarentegen willen deze complexiteit en contingentie erkennen en doen daarom een beroep op het empathisch en verbeeldend vermogen van de lezer. Het is inmiddels wel duidelijk dat Nussbaum pleit voor dat laatste. Al geeft ze zelf ook aan dat er ook filosofen bestaan die recht doen aan de complexiteit en contingentie van het leven, terwijl er literatoren zijn die zich juist richten op het abstractie- en redeneringsvermogen van de lezers. Een duidelijke scheiding is dus niet te maken. <sup>145</sup>

## Kanttekeningen

Naast de reeds genoemde kritiek van De Graef in paragraaf 1.5 over de verbeelding van de ander, wil ik hier nog een aantal kanttekeningen opwerpen bij de theorie van Nussbaum. Een belangrijke kanttekening bij haar werk geeft Nussbaum zelf al aan in haar werk *Poetic Justice*. Hier geeft ze de visie van een voormalige studente van haar weer die stelt dat romans ook gebruikt kunnen worden om juist de compassie en de empathie voor een ander te ondermijnen. En dat het verzet tegen het begrip van de ander vaak groter is dan de kracht van de roman die dit begrip juist probeert te bewerkstelligen.<sup>146</sup> Dit is een kritiekpunt dat vaker wordt geuit als het gaat over het verbeteren van het empathische vermogen door het lezen van een roman. Een roman kan ook ondermijnend werken voor een goed besef van de leefwereld van de ander. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan literatuur afkomstig uit de denkwereld van de nazi's. Literatuur heeft blijkbaar een belangrijke kracht, die mensen in staat stelt hun denkwereld op een bepaalde manier te verbreden of juist te versmallen. Daarom is de zoektocht naar goede romans van het grootste belang.<sup>147</sup> Een maatstaf die ik hier zou willen aangeven is die uit paragraaf 1.3. In mijn zoektocht naar waar echte literaire romans over zouden moeten gaan, zijn een aantal regels gegeven, zoals dat een literaire roman de mogelijkheden van het bestaan van de mens verkent en dat het vernieuwend is. Het moet het heersende denkpatroon ter discussie stellen en zich niet onderwerpen aan de heersende normen en waarden. Als het geen oproep tot gesprek is, maar het gesprek zelfs monddood maakt, zou je kunnen zeggen dat er sprake is van een zogenaamde 'dode roman' in de ogen van Rushdie. Deze kunnen niet bijdragen aan ons empathisch vermogen.

Nussbaum geeft zelf weerwoord op de kritiek van de studente, die ze overigens goed begrijpt, door te stellen dat haar tegenargumenten juist aangeven hoe belangrijk de zoektocht naar goede romans is. Goede romans kunnen dit verzet bijvoorbeeld proberen te verbreken. We kunnen volgens haar niet werkloos

blijven toekijken naar mensen die zich weren tegen elke vorm van ervaren compassie voor een ander. We moeten zoeken naar manieren waarop we die cirkel kunnen doorbreken. Literatuur kan zo'n manier zijn om die cirkel te doorbreken. Daarbij zou ik zou willen toevoegen dat die roman moet voldoen aan de regels van een goede literaire roman uit paragraaf 1.3.

Drie belangrijke andere kanttekeningen komen van Boenink. Zij stelt dat Nussbaum een belangrijk deel van haar werk laat liggen, omdat ze geen duidelijke uiteenzetting maakt van de stilistische kenmerken van een tekst enerzijds en de manier waarop zij bepaalde aspecten van het oordeelsvermogen van de lezer anderzijds, mogelijk maken. Zij bespreekt wel enkele concrete literaire teksten en geeft daarbij aan welke kenmerken van een tekst kunnen bijdragen aan het oordeelsvermogen van de lezer. Tot een systematische uiteenzetting komt het echter niet. Dit had een belangrijk pluspunt kunnen zijn van de theorie van Nussbaum die het tegelijkertijd concreter en toepasbaarder zou maken. Boenink geeft hier overigens later in haar proefschrift wel een systematische uiteenzetting van, die ik later in deze paragraaf zal behandelen.

Een tweede kanttekening van de filosofe Marianne Boenink bij de theorie van Nussbaum is haar focus op de verschillen tussen literatuur en filosofie. Zoals eerder gezegd, vergelijkt Nussbaum beide op hun bijdrage aan de ethiek. Waar de literatuur volgens haar vooral uitgaat van het dagelijkse leven en daarbij concrete vragen inzichtelijk maakt en de complexiteit van het leven niet uit de weg gaat, houdt de filosofie zich volgens haar bezig met meer abstractere vragen en probeert het juist de complexiteit en contingentie van het leven zoveel mogelijk te minimaliseren. Boenink geeft aan dat ze door deze vergelijking te maken, de meer interne verschillen binnen de literatuur en/of binnen de filosofie uit het oog verliest. De pijlers waarop Nussbaum zich richt: concreet versus abstractie, complexiteit en contingentie, kunnen door verschillende auteurs verschillend benaderd worden. Boenink toont in haar proefschrift aan dat ook filosofische werken bij kunnen dragen aan de morele

oordeelsvorming van de lezer en dat literaire werken dit anderzijds weer tegen kunnen gaan. Boenink stelt hier verder de vraag of er niet meer onderzoek gedaan zou moeten worden naar meerdere geschreven vormen binnen de literatuur en de filosofie, zoals de satire of de komedie binnen de literatuur en het essay binnen de filosofie.

De laatste kanttekening die Boenink plaatst, is de manier waarop Nussbaum te gemakkelijk en eenzijdig de relatie tussen stijl, vorm, inhoud en de aspecten van oordeelsvorming die ze aanspreken, veronderstelt. Volgens Nussbaum zorgt de auteur van een tekst ervoor dat deze synchroon verlopen. Nussbaum verwerkt in haar theorie dan ook alleen literaire werken die aan dit coherentie ideaal tegemoet komen. Ze laat daarbij een heleboel werken liggen die niet coherent zijn, maar die toch kunnen bijdragen aan de oordeelsvorming van een lezer. Volgens Boenink kunnen namelijk ook deze literaire romans bijdragen aan de oordeelsvorming van een lezer, omdat deze de lezer op een ander been kunnen zetten. Dit kan bijdragen aan de verbeeldingskracht van de lezer en de complexiteit van het bestaan beter tonen.<sup>148</sup> Zo kom ik terug bij de kritiek van De Graef die stelt dat sommige teksten grenzen stellen aan het begrip van de lezer. Dat is ook een manier om bij te dragen aan de morele oordeelsvorming van de lezer, zoals we in paragraaf 1.5 al zagen.

Een overkoepelende kritiek van Boenink is dat Nussbaum met veel veronderstellingen haar onderzoek in is gegaan, zonder deze van tevoren nader te verklaren of te onderzoeken. De keuzes die Nussbaum hier heeft gemaakt, worden door haar nauwelijks uitgelegd of aangegeven. Het gaat dan om de keuze voor een bepaalde levensvisie die zou bijdragen aan 'het goede leven', namelijk een die recht doet aan de complexiteit en contingentie van het leven, de keuze voor een specifieke opvatting van ethiek, namelijk de deugdenethiek van Aristoteles, de keuze voor een specifieke opvatting over de juiste methode van morele oordeelsvorming, namelijk die van de perceptie die gericht is op de context en de keuze voor een bepaalde schrijfstijl, namelijk de

literaire, de keuze voor een bepaald genre binnen de literatuur, namelijk de psychologische en sociaal-realistische roman.<sup>149</sup> Het is belangrijk deze veronderstellingen voor ogen te houden bij het verwerken van de theorie van Nussbaum.

### **Empirische onderzoeksresultaten**

Iemand die uitgebreid onderzoek heeft gedaan naar de effecten van het lezen van literatuur op het ethisch reflectievermogen van de lezer, is de literatuurwetenschapper Jemeljan Hakemulder.<sup>150</sup> Een deel daarvan gaat over het empathische vermogen van de lezer, wat hij een pre-ethisch effect van het lezen noemt.<sup>151</sup> In zijn dissertatie getiteld *The moral laboratory, literature and ethical awareness* vergelijkt hij verschillende onderzoeken die aan deze effecten gewijd zijn en toont op die manier de (on)mogelijkheden aan van het lezen van literatuur. Voor zover dat mogelijk is. Hij geeft namelijk zelf al aan dat het bij sommige onderzoeken nogal schort aan de onderzoekopzet en dat er eigenlijk te weinig onderzoeken gedaan zijn naar de ethische effecten van het lezen van literaire romans.

Hij begint zijn verhandeling met een samenvatting van een aantal visies van filosofen en literatuurwetenschappers op het gebied van de ethische effecten van het lezen van literaire romans. Hij stelt dat door deze wetenschappers vaak verondersteld wordt dat het lezen van literaire romans aanzet tot reflectie over ethische vraagstukken, dat het de normen en waarden van de lezer zou kunnen beïnvloeden en dat het als laatste ook mentale en emotionele processen in gang kan zetten, die de kwaliteit van een ethische reflectie kunnen verhogen. Hij doelt hierbij op bepaalde vaardigheden, zoals het empathische vermogen en de verbeeldingskracht die volgens hem niet zozeer ethisch of moreel te noemen zijn, maar die wel van invloed zijn op ons ethisch gedrag. Dit noemt hij het pre-ethische effect van het lezen en dat is waar het mij ook hier weer om te doen is.<sup>152</sup> Door het lezen van romans zouden lezers hun beeld van de wereld kunnen verruimen. Door

zich mentaal in het personage te verplaatsen, kunnen zij ervaren hoe het is om zich in een andere situatie en omstandigheid te bevinden. De mensenkennis die hiermee vergaard wordt, zou de ethische reflectie kunnen verhogen. Literatuur zou hier beter in bij kunnen dragen dan de zogenaamde 'populaire' literatuur, zoals Hakemulder dat stelt, omdat literaire romans vaker een meer diepte-psychologisch inzicht bieden in de personages in tegenstelling tot het clichématige karakter van de meeste personages in populaire literatuur.<sup>153</sup> Ook kunnen literaire romans aanzetten tot complexere gedachten en de perceptie van de lezer de-automatiseren. Hierdoor wordt een nieuwe kijk op het leven mogelijk maakt (zie paragraaf 1.4) en wordt recht gedaan aan de complexiteit van het leven doordat geen kant-en-klare oplossingen worden geboden.<sup>154</sup> Door het vermogen je te verplaatsen in de ander zou niet alleen mensenkennis bevorderd worden, maar ook zelfkennis. Je kunt als lezer in contact komen met eigen onverwerkte ervaringen uit het verleden en je door de kennis van de personages ook oefenen in verschillende rollen.

Tot zover de ethische effecten van literaire romans, voor zover die in de wetenschappelijke literatuur beschreven worden. Maar dit is als bron van kennis voor Hakemulder niet voldoende. Hij wil meer bewijzen zien, dan die enkel voortkomen uit de introspectie van de wetenschappers zelf. Hiervoor gaat hij op zoek bij verschillende sociaal-wetenschappelijke onderzoeken.

Uit het sociaal-wetenschappelijke onderzoek bleek dat het gedrag en het denken van iemand kan veranderen na het lezen van een verhaal. De gebruikte methode van het onderzoek zorgt er echter voor dat er geen causale verbanden getrokken kunnen worden tussen de variabelen. Daarvoor is Hakemulder op zoek gegaan bij experimentele onderzoeken. Ook uit deze onderzoeken bleek dat het lezen van verhalen effect heeft op het morele gedrag van de lezer en nog belangrijker dat het empathische vermogen (de cognitieve kant ervan) vergroot kan worden. Uit onderzoek naar de effecten van het lezen van verhalen op het ethische gedrag en het



empathische vermogen van de lezers blijkt dat het positief werkt op het zich voor kunnen stellen van de emoties en beweegredenen van andere mensen. Ook vergroot het het voorstellingsvermogen van de verschillende keuzes waarvoor iemand in een complexe situatie kan staan.<sup>155</sup>

Ondanks de positieve uitkomsten van deze experimentele onderzoeken, geeft Hakemulder een aantal bezwaren aan van deze vorm van onderzoek. Er is geen bewijs geleverd dat de effecten ook daadwerkelijk geïnternaliseerd worden door de lezers. Ook of de effecten kortdurend zijn of voor de langere termijn gelden is onduidelijk. Daarbij is onzeker welke tekstenmerken aanleiding geven tot de beschreven effecten. Om meer grip te krijgen op deze vragen heeft Hakemulder een psychologisch model opgesteld dat meer inzicht moet geven in de psychologische processen van het lezen. Hij heeft zich daarbij met name gericht op empathie, of wat hij 'role-taking' noemt.<sup>156</sup> Doordat de lezer zich mentaal in de positie van een personage kan verplaatsen, kunnen herinneringen van eerdere ervaringen uit het eigen leven of van ervaringen die zijn opgedaan door het lezen van een roman of het kijken naar een film, opgeroepen worden. Hierdoor wordt een emotionele respons opgeroepen. Maar om empathisch begrip te kunnen laten plaatsvinden is het noodzakelijk dat de lezer een tekst ook begrijpt. Begrip vereist over het algemeen dat de lezer in staat is de eigen kennis van het leven toe te passen op het verhaal. Een literair verhaal verlangt hiervoor meer dan een populaire tekst omdat het ons meestal confronteert met de zogenaamde 'lege plekken' in onze kennis. Zaken waar wij in het normale leven niet over nadenken of die wij op een andere manier percipiëren. Maar naast de representatie van de mentale en emotionele staat waarin iemand zich bevindt, is ook het morele oordeel van de lezer over het personage van belang. Lezers zullen namelijk eerder geneigd zijn zich te verplaatsen in de ander als ze de ander inschatten als een goed persoon. Daarnaast zal het persoonlijke leven van de lezer een belangrijke rol spelen. Iemand is eerder geneigd zich in te leven in

een ander, als hij ook ervaringen of situaties uit zijn eigen leven herkent.<sup>157</sup> Het pre-ethische effect van empathie schuilt volgens Hakemulder in het idee dat het kan bijdragen aan het inschatten van de gevolgen van het gedrag van de personages en daar consequenties aan kan verbinden. Ook kan er een verandering plaatsvinden in de zelfkennis van de lezer, doordat de eigen ervaringen verbreed en veranderd worden. Dit veranderde zelfbegrip kan weer zorgen voor socialer gedrag naar anderen toe. Onderzoek toont aan, aldus Hakemulder, dat een breder en beter zelfbeeld stimulerend kan zijn voor een gevoel van herkenning en begrip bij andere mensen. Bovendien zou een groot kennisbestand van verhalen bij kunnen dragen aan een wijder ervaringsgebied waaruit een lezer kan putten. Daarbij zou het herhalen van ons empathisch begrip door het lezen van romans ervoor kunnen zorgen dat wij steeds vaker uit vaste gewoonte ons empathisch kunnen gedragen.<sup>158</sup>

Deze uitkomsten van het psychologische model legt Hakemulder vervolgens naast allerlei empirische onderzoeken neer. Daaruit bleek dat het lezen van verhalen wel degelijk effect heeft op het empathisch vermogen van lezers. Een belangrijke voorwaarde van zo'n tekst is dat personages er een significante rol in spelen zodat het empathisch vermogen van de lezer wordt gestimuleerd. Van degene wiens gedachten in het verhaal gevolgd worden, wordt het meeste de rol overgenomen. Degene onder de lezers, van wie aangetoond was dat ze empathisch reageerden op een tekst, vertoonden later ook vaker moreel gedrag.<sup>159</sup>

De belangrijkste conclusie van Hakemulder is dat het lezen van verhalen het empathisch vermogen van de lezer kan vergroten. Hieruit maakt hij de voorzichtige conclusie op dat hierdoor ook het morele gedrag van mensen verbeterd zou kunnen worden. Toch blijft dit nog een voorzichtige conclusie die aan meer onderzoek onderworpen zou moeten worden. Voor mij is echter het belangrijkste dat literaire romans dus wel degelijk lijken bij te dragen aan empathie, of role-taking in de woorden van Hakemulder.

Overigens zijn er nog wat kanttekeningen te plaatsen bij het concept role-taking zoals Hakemulder dat formuleert. Deze kanttekeningen zijn met name uit mijn paragraaf 1.2 over empathie te halen. Zo rept hij met geen woord over het ‘tijdelijke’ verplaatsen van de lezer in het personage en lijkt hij geen onderscheid te maken tussen de emotionele kant en de cognitieve kant van empathie (naast het feit dat er meerdere fasen van empathisch begrip denkbaar zijn). Toch vind ik zijn concept van role-taking hier afdoende, omdat het in ieder geval de basisvoorwaarden voor empathisch begrip behandelt.

Literaire werken zijn volgens Hakemulder het meeste geschikt voor het vergroten van het empathisch begrip. Niet alleen vanwege de meer uitgewerkte psychologische problematiek van de personages, maar ook vanwege het feit dat literatuur een zekere traagheid bij de lezer opwekt. Literatuur is er niet op gericht de lezer mee te slepen in spanning, het is er eerder op gericht de lezer mee te nemen in de denkwereld van anderen en het denkader van de lezer te de-automatiseren. Deze traagheid geeft meer kansen aan het empathisch vermogen. Je zou met Murdoch kunnen spreken over aandachtigheid in het lezen, iets wat een literair werk meer verlangt dan een populaire roman. Door die aandacht zijn we beter in staat ons te verplaatsen in een personage. Toch zijn dit enkel claims volgens Hakemulder en mogen deze in het vervolg onderwerp worden van uitgebreid onderzoek. Is literatuur wel degelijk de beste vorm om het empathisch vermogen van een lezer te vergroten? Datzelfde geldt voor de duur van de effecten van het lezen. Wordt het empathisch vermogen werkelijk geïnternaliseerd door de lezer en hoe lang blijft dat effect aanhouden?<sup>160</sup> Volgens Dresden (paragraaf 1.5) is dat nu juist een van de voorwaarde van literatuur, namelijk dat het de lezer langdurig blijft achtervolgen en dat iemand er voor de rest van zijn leven door verandert.

### **Stijl en vorm van teksten**

Nussbaum gaat in haar theorie uit van de ideale lezer, zoals ze een aantal keer aangeeft in haar werken. Deze lezer komt tegemoet aan

wat de geïmpliceerde auteur van hem vraagt. Hij moet zich kunnen laten leiden door de structuren van de tekst. Verder is hij op de hoogte van de traditie waar een werk in staat.<sup>161</sup> Om meer inzicht te verkrijgen in de manier waarop teksten, dus ook literaire teksten, het empathisch vermogen van een lezer aanspreken, is het belangrijk om wat meer inzicht te krijgen in de tekstkenmerken van een dergelijke tekst. Boenink heeft in haar proefschrift een lijst van tekstkenmerken opgesteld om erachter te komen welke teksten aspecten van het oordeelsvermogen van de lezer aanspreken. Omdat zij hiervoor voornamelijk te rade is gegaan bij Nussbaum (*Love's knowledge*) wil ik haar lijst voor mijn onderzoek inbrengen. Zij heeft deze lijst nog verder uitgewerkt en aangevuld aan de hand van de retorici Vickers en Perelman & Olbrechts-Tyteca, de literatuurtheoretici Booth en Verdonk & Weber en de narrativiteitstheoretici Bal en Martin. Zij richt zich bij de opsomming van de tekstkenmerken met name op de driepoot: auteur, boodschap en lezer, waarbij ze elkaar overigens ook kunnen overlappen en gaat uit van de retorische analysetheorie waarbij zij de inhoudelijke boodschap, de overtuigingskracht, geloofwaardigheid en betrouwbaarheid van een tekst bekijkt.

Bij de drie tekstelementen heeft Boenink een aantal vragen opgesteld. Ik zal hier alleen de hoofdvragen benoemen. Voor een uitgebreidere lijst verwijs ik naar het proefschrift van Boenink (p. 36-46).

In haar zoektocht naar de boodschap van de tekst onderscheid Boenink een aantal hoofdvragen:

- Wat is op het eerste gezicht de boodschap van de tekst?
- Welke structuur heeft de plot van de tekst?
- Is er sprake van een temporele structuur en zo ja, hoe ziet die eruit?
- Wat is de vertelstructuur van de tekst?
- Welke stijlkenmerken heeft de tekst?
- Welke status wordt geclaimd voor de (uitspraken in) de tekst?
- Zijn de uitspraken in de tekst consistent en coherent?

- In welke discipline of welk genre situeert de tekst zich?

De hoofdvragen die Boenink heeft opgesteld om de geïmpliceerde auteur te kunnen identificeren zijn:

- Hoe verhoudt de geïmpliceerde auteur zich tot de verteller(s) van de tekst?
- In hoeverre verwijst de geïmpliceerde auteur naar zichzelf?
- Hoe kan de stijl van de vertelling of het betoog worden gekarakteriseerd?
- Hoe kan de stijl van de focalisatie(s) worden gekarakteriseerd?
- In hoeverre probeert de auteur zijn object te beheersen?
- Hanteert de auteur een specifieke methode om toegang te krijgen tot het object van zijn relaas en/of voor de opbouw van zijn betoog?
- In hoeverre is de auteur en/of de verteller zelfreflexief?
- 

Hoofdvragen voor het identificeren van de geïmpliceerde lezer:

- Welk perspectief wordt de lezer geacht in te nemen?
- Welke mogelijkheden voor identificatie biedt de tekst de lezer?
- Hoe eenduidig dan wel ambigu is de tekst?
- Welke mogelijkheden biedt de tekst de lezer om de aannemelijkheid van het verhaal of betoog te controleren?
- Welke vermogen spreekt de tekst aan en tot welke activiteit wordt de lezer aangezet?<sup>162</sup>

Deze vragen kunnen gebruikt worden om een tekst te analyseren op zijn geschiktheid voor het vergroten van de ethische vermogens van de lezer, bijvoorbeeld zijn empathisch vermogen. Boenink onderzoekt verderop in haar boek welke tekstkenmerken welke

ethische vermogens kunnen aanspreken. Ze onderscheidt daarbij als ethische vermogens: de verbeeldingskracht, het vermogen tot abstractie en concretisering, het vermogen tot empathie, identificatie en distantie, het emotionele vermogen en het reflectievermogen. Met betrekking tot het derde vermogen, het vermogen tot empathie, identificatie en distantie, de focus van mijn onderzoek, stelt Boenink dat teksten de lezer verschillende perspectieven kunnen bieden waarin ze zich kunnen inleven of waarmee ze zich zelf volledig kunnen identificeren. Zelf omschrijft Boenink het begrip empathie als volgt:

“...het op zich neutrale vermogen tijdelijk een ander perspectief over te nemen, dat wil zeggen met andere ogen naar de wereld te kijken en eventueel ook de daarbij behorende gevoelens en waarderingen te ondergaan.” En: “Empathie vooronderstelt distantie ten opzichte van het eigen perspectief: de lezer moet in staat zijn zich tijdelijk van het eigen perspectief te distantieren. Empathie kan maar hoeft niet, te resulteren in beperkte of volledige identificatie, waarbij de perspectiefovername een min of meer permanent karakter krijgt.”<sup>163</sup>

Zowel empathie als distantie zijn van belang. Enerzijds word je het perspectief dat de tekst je biedt, ingezogen en wissel je tijdelijk van perspectief. Dit wordt door een tekst vaak bewerkstelligd doordat deze alle gegevens die je nodig hebt om je in te kunnen leven al verzameld en geordend heeft. Maar een dergelijke perspectiefwisseling is ook vrijblijvend en minder confronterend dan in het dagelijkse leven. Het perspectief dat de lezer wordt aangeboden door middel van de tekst geeft geen tijd- en handelingsdruk op de lezer en er zijn geen consequenties aan verbonden. Dit maakt dat de lezer een bepaalde distantie tot het aangeboden perspectief zal ervaren en dat er sprake kan zijn van een zorgvuldige afweging tussen het perspectief dat de lezer aangeboden krijgt en zijn eigen perspectief. Door deze mogelijkheid tot distantie, kan er dus sprake zijn van reflectie van de lezer op de ervaren emoties.<sup>164</sup> Deze reflectie kan verder gestimuleerd worden door discussies tussen lezers. In overleg kunnen nieuwe

interpretaties ontstaan en kunnen de ervaren emoties nader bekeken worden.<sup>165</sup>

Verder stelt Boenink dat de aanwezigheid van meerdere perspectieven het empathisch vermogen kan vergroten. Door de meerstemmigheid die zo ontstaat, kan de lezer betere afwegingen maken en krijgt hij inzicht in meerdere perspectieven. Deze meerstemmigheid lijkt vooral te bestaan in literaire romans, maar Boenink geeft aan dat ook in de filosofie gebruik gemaakt kan worden van deze meerstemmigheid, bijvoorbeeld in de vorm van een dialoog. Literaire romans zouden ook beter kunnen bijdragen aan het empathisch vermogen van de lezer doordat zij uitgaan van een persoonsgebonden perspectief. Dit zal het proces van inleving kunnen vergemakkelijken. Maar enkel een persoonsgebonden perspectief is onvoldoende. Er moet daarnaast ook sprake zijn van een gedetailleerde en concrete beschrijving van de leef-, denk- en gevoelswereld van het personage of de verteller in kwestie. Het lijkt erop dat een literaire roman hier het beste aan kan voldoen. Maar naast het persoonsgebonden perspectief blijft de meerstemmigheid van belang. Die zorgt ook voor de benodigde distantie van de lezer, waardoor hij een beter en meer doordachte afweging kan maken en zich in meerdere perspectieven tegelijk kan leren verplaatsen. Iets wat in deze postmoderne cultuur van groot belang is, aldus Boenink.

*“Teksten die met de binnenkant van een perspectief ook de grenzen ervan in beeld weten te brengen, stellen de lezer in staat de geldigheid van zo’n perspectief af te wegen. Zij maken ‘reflexieve empathie’ mogelijk: een vorm van empathie die niet aanzet tot kritiekloze identificatie, maar tot het afwisselend van ‘binnenuit’ en van ‘buitenaf’ benaderen van een perspectief.”<sup>166</sup>*

Boenink pleit in de eindconclusie van haar proefschrift voor een vorm van teksten die de lezer aanzet tot zelf nadenken en die zich minder beroept op zijn coherentie. Door deze boeken kunnen mensen een besef krijgen van de complexiteit, veranderlijkheid en relativiteit van het leven. Met andere woorden; teksten moeten het

contingente karakter van onze ervaringen kunnen weerspiegelen. Dit doen ze volgens Boenink het beste door aan de ene kant ervoor te zorgen dat hun interpretaties kennistheoretisch coherent zijn, dit zorgt ervoor dat ze een stabielere samenhang hebben met onze dagelijkse interpretaties, maar tegelijkertijd moeten ze ook onze verbeelding aanspreken doordat ze vernieuwend zijn.<sup>167</sup>

Samenvattend zouden we kunnen zeggen dat empathie aan de basis ligt van onze morele oordeelsvorming. Empathie kan gestimuleerd worden door het lezen van teksten waarin verschillende perspectieven naar voren komen. Nussbaum stelt dat vooral literaire romans hiervoor geschikt zijn, vanwege hun aandacht voor het concrete, alledaagse, het complexe en contingentie van de menselijke ervaring. Terwijl Boenink filosofische bronnen ook deze positie geeft. Volgens de laatste gaat het niet zozeer om het genre als wel om de stilistische kenmerken die een tekst bevat en de morele vermogens die hij hiermee aanspreekt. Mijn vraagstelling richt zich op literaire romans, maar de retorische tekstkenmerken die Boenink bespreekt, bieden veel aanknopingspunten voor het analyseren van de geschiktheid van een tekst voor het aanspreken van het empathisch vermogen van de lezer. Met enkel te stellen dat het lezen van literaire romans bijdraagt aan het empathisch vermogen van de lezer ben je er nog niet. De vraag is dan hoe literaire romans dat doen en aan welke voorwaarden ze moeten voldoen om hier aan tegemoet te komen. Nog een belangrijke vraag is de vraag naar de wijze waarop een lezer zou moeten lezen en de tekst in zich op zou moeten nemen om ook daadwerkelijk door de tekst te kunnen veranderen. Zoals we eerder hebben gezien vergt een literaire tekst namelijk meer van de lezer dan een meer populaire of een wetenschappelijke tekst. Of een lezer daaraan voldoet bepaalt in grote mate de wijze waarop en de mate waarin iemand verandert door een tekst, bijvoorbeeld doordat diens empathisch vermogen vergroot wordt.



## **Hoofdstuk 2**

### **Samenvatting literatuur over Literatuur**

In dit hoofdstuk zal ik een samenvatting geven van de voorlopige antwoorden uit hoofdstuk 1. Dit doe ik aan de hand van de drie hoofdthema's uit dit hoofdstuk, namelijk de literaire roman, de verbeelding en empathie. Deze hangen samen zoals in hoofdstuk 1 duidelijk moet worden en vormen samen een voorlopig antwoord op mijn vraagstelling. Voor het afnemen en analyseren van de interviews in het empirische gedeelte van mijn onderzoek, heb ik een aantal veronderstellingen en hypothesen uit het theoretische onderzoek geformuleerd. De schuingedrukte onderwerpen in dit hoofdstuk verwijzen hiernaar en tezamen vormen zij een rode draad in het onderzoek. In hoofdstuk 3 zullen we ze weer tegenkomen, maar dan als kopjes waaronder ik de resultaten van het empirische onderzoek gerangschikt heb.

## 2.1 Literaire romans

De eerste vraag die ik me heb gesteld voor ik dit onderzoek begon is wat literatuur eigenlijk is. Een vraag die relevant is voor mijn onderzoek, maar waar niemand echt duidelijk antwoord op heeft. Het is een moeilijke, bijna onbeantwoordbare vraag, die sommige mensen zelfs tegen het hoofd stoot. Want de vraag naar wat literatuur inhoudt, lijkt andere romans uit te willen sluiten.

In de inleiding en de conceptuele verduidelijking heb ik toch een aantal *kenmerken van literaire romans* kunnen weergegeven, aan de hand van de literatuurwetenschappers Van Luxemburg en Bal. Zij stelden dat literatuur bestaat uit teksten die in een culturele en vaak ook min of meer kunstmatige setting zijn opgesteld. Daarbij is vaak sprake van fictie. De voorstelling die de roman weergeeft berust niet direct op de werkelijkheid zoals wij die vaak kennen. Het is altijd deels verzonnen. De werkelijkheid van een roman komt dan tot stand door de wisselwerking tussen de lezer, de tekst en de wereld en is geen eenrichtingsverkeer van auteur naar lezer.

Verder is er sprake van een bepaalde materiaalbehandeling, zoals dat genoemd wordt. Dat wil zeggen dat *literaire taal* een specifieke taal blijkt te zijn. Hiertoe kan bijvoorbeeld een veelduidigheid en betekenisdichtheid van taal behoren. Of er wordt ongrammaticaal taalgebruik toegepast zoals bij de poëzie van de vijftigers. Erg belangrijk, voornamelijk voor het lezen van literatuur, is dat het de lezer esthetisch plezier kan geven. Er worden namelijk op een onverwachte manier dingen gezegd of op een verassende manier verbanden gelegd. Dit zijn antwoorden die met name iets zeggen over de taal en de vorm van een literaire roman.

Rushdie, Kundera en Dresden geven meer inhoudelijke antwoorden op de vraag wat literatuur is. Het belangrijkste steeds terugkomende kenmerk van literatuur is dat het over *het bestaan van de mens* gaat. Daarom kan het lezen van een roman een gevoel van verbondenheid met het leven geven. Het gaat over de situatie waarin wij ons als mensen bevinden en de

mogelijkheden en vragen die dat oproept. Daarbij wordt vooral aandacht besteed aan het dagelijkse leven van de mens en de eigen weg en vorm die een mens zoekt en ontdekt in het leven. Volgens Dresden zijn er ook een bepaald soort romans te identificeren die nog het meest literair te noemen zijn: de zogenaamde 'bildungsromans'. Deze romans zijn specifiek gericht op de (identiteits)veranderingen die de hoofdpersonage(s) ondergaan en niet enkel op het vermaak en de spanning die zij de lezer bieden. Hierdoor bieden zij de lezer meer inzicht in de *psychologische en existentiële ontwikkelingen* van de mens.

In een literaire roman wordt vooral aandacht besteedt aan de specifieke situatie waarin een mens zich kan bevinden. Het is daardoor *concreet en contextueel*. Maar naast uitspraken over het concrete en dagelijkse van het leven van een mens, doet literatuur ook uitspraken over *de geschiedenis* (van het menszijn) en over *de wereld in het geheel*.

Die antwoorden zijn alleen nooit eenduidig, de lezer moet ook wat te raden over hebben door de *losse eindjes* die het verhaal bevat, te willen begrijpen. Er wordt hem geen kant-en-klaar verhaal voorgeschoteld. Maar hij wordt ook zelf aan het werk gezet. Literatuur toont ons vooral dat het leven van de mens iets *complexs en ongrijpbaars* is. Daarin nadert het juist het beste de aard van het menselijk leven. Het verkennen van het bestaan van de mens loopt altijd tegen grenzen aan. Bovendien is het voor het werkelijk opbrengen van respect voor een ander mens belangrijk dat je de ander ziet als een mens die nooit helemaal te begrijpen is. Humor in de vorm van ironie kan in een roman deze complexiteit en ongrijpbaarheid op een mooie en herkenbare manier aan de lezer tonen.

Ook *het vreemde, het andere*, datgene dat buiten ons dagelijks denkkader valt, wordt verbeeld in een literaire roman. Bijvoorbeeld het leven van iemand anders onder andere topografische, culturele en financiële omstandigheden dan de onze. Juist doordat literatuur geen directe uitspraken doet over de werkelijkheid en in die zin ook

niet om direct handelen van de kant van de lezer vraagt krijgt de lezer de ruimte om kennis te maken met andere werelden en gedachtegangen en zelfs met onbekende en onbeminde waardensystemen.

Een ander kenmerk van literatuur is dat het *vernieuwend* is, in de zin dat het onze blik richt op een ander perspectief dan die van waaruit wij als vanzelfsprekend kijken. In die zin vormt het ook een *oproep tot gesprek*. Literatuur kan een podium zijn waarop verschillende visies en meningen te horen zijn. Dit staat tegenover andere media die enkel de visie van de maatschappij willen laten horen. Hierdoor blijft geen ruimte over voor andere meningen en gedachten. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de huidige massacultuur. Er is alleen ruimte voor de heersende gedachtegangen en niet voor het open gesprek. Literatuur opent juist het gesprek en kan zelfs de *angsten, onzekerheden en twijfels van een gemeenschap* onder woorden brengen. Daarom grijpt het soms stevig in in een samenleving. Met name de situatie van Salman Rushdie, wiens leven bedreigd wordt door een fatwa (doodsvonnis) toont ons dit. Mensen nemen wat in een boek staat serieus.

Het laatste belangrijke kenmerk van literaire romans is dat zij het *leven van de lezer kunnen veranderen*, aldus Dresden, al heeft Hakemulder geen empirisch bewijs gevonden dat er hierbij sprake is van een verandering voor lange tijd. Om te kunnen veranderen moet de lezer zelf ook werk verrichten. Hij moet zelf verantwoordelijkheid nemen voor de tekst en proberen het te begrijpen en bewerken. Dresden noemt dit de ware lezer. Een ware lezer komt tegemoet aan wat de geïmpliceerde auteur van hem vraagt en hij moet zich kunnen laten leiden door de structuren van een tekst en op de hoogte zijn van de traditie waarin een literair werk staat.

## 2.2 De verbeelding

Een andere vraag die van belang is voor het beantwoorden van mijn vraagstelling, is naar de manier waarop het empathisch vermogen van een mens opgewekt kan worden door het lezen van literatuur. De verbeelding blijkt daarbij een belangrijke notie te zijn, want door de verbeelding is een mens in staat zich *ervaringen en situaties voor de geest te halen*, zonder dat het ook daadwerkelijk in de werkelijkheid terug te zien is, bijvoorbeeld doordat het in het eigen leven geen rol speelt. Het zorgt ervoor dat de dagelijkse manier van kijken doorbroken worden en er plaats wordt gemaakt voor andere werelden en mensen, zoals voor de ervaringswereld van een cliënt. Door middel van de verbeelding kunnen wij op zoek gaan naar *de waarheid en de werkelijkheid* van dingen. We kunnen ons een andere manier van zijn of wereld voorstellen. Bakker stelt dat wij ons deze andere ervaringen en zaken op een *multi-sensoriële* manier voor de geest kunnen halen. Ryle stelt juist dat je *hetzelfde gedrag* zou kunnen vertonen als iemand die je middels de verbeelding voorstelt, maar dat je er geen mentaal plaatje van in je geest kunt maken. De verbeelding stelt je in ieder geval in staat om datgene wat je verbeeldt te *herkennen in de werkelijkheid* als je het tegen zou komen.

Aan onze verbeeldingskracht gaat meestal *aandacht* vooraf. Door de aandacht op iets te richten, kunnen we ons met iets verbinden. Dit is een eerste stap in het psychologische proces van verbeelding. Deze aandacht kan opgeroepen worden doordat wij iets tegenkomen wat *onze normale manier van waarnemen doorbreekt* en we het in die zin als problematisch ervaren. Dat kan iets ontzettend moois zijn, wat ons zo raakt dat wij erbij stil staan. Maar het kan ook iets ontwrichtends zijn, iets dat ons op het andere been zet en waardoor ons denkkader helemaal op de schop wordt genomen. Een *literaire roman* kan hiertoe in staat zijn, bijvoorbeeld door het esthetische karakter ervan of het inzicht dat het kan geven in een manier van leven die wij niet gewend zijn. Romans bijvoorbeeld die geen coherent verhaal beschrijven en de complexiteit van het leven

laten zien of die 'lege plekken' bevatten of die de lezer op een ander been willen zetten. Of romans die door hun taal- en stijlgebruik onze waarneming de-automatiseren. Hierdoor wordt onze aandacht getrokken, we willen weten wat er gaande is. Eerder (paragraaf 1.3) heb ik dit ontvangend in plaats van nemend lezen genoemd. Maar een aandachtige manier van kijken kan ons ook aangeleerd zijn vanuit een wetenschappelijke, kunstzinnige of religieuze traditie.<sup>168</sup>

We willen deze nieuwe ervaring bij ons huidige denkkader betrekken. Hiervoor gaan wij op zoek in onze *herinnering* en zodoende proberen wij de nieuwe ervaring te begrijpen. Die herinnering bestaat uit eerdere ervaringen in ons leven, maar ook uit ervaringen die we op hebben gedaan door het lezen van andere boeken, verhalen van mensen die we gehoord hebben of een film die we ooit bezocht hebben. De herinnering stelt ons in staat om in de huidige situatie te gaan experimenteren. Hierdoor kunnen ineens nieuwe ervaringen voor ons voorstelbaar zijn, waar we vervolgens op kunnen anticiperen. Op deze manier kan een brug geslagen worden tussen datgene dat bekend is voor ons en datgene dat nog onbekend is. En zo werken we aan een uitbreiding van ons denkkader en ons besef van de mogelijkheden van het menselijk bestaan.

Onze verbeeldingskracht stelt ons dus in staat om de wereld van een ander *cognitief te begrijpen*. Daardoor draagt zij bij aan ons empathisch vermogen. Om ons in te kunnen leven in de situatie van een ander mens, is het in eerste instantie belangrijk dat wij ons dat cognitief voor kunnen stellen. Wij kunnen ons in de gedachten en ervaringen van anderen verplaatsen en zo wordt ons denkkader uitgebreid. Hierdoor hebben wij in het vervolg ook sneller empathisch begrip omdat het beeld van een dergelijke situatie vers in ons geheugen ligt.

## 2.3 Empathie

Door middel van ons empathisch vermogen proberen wij ons *in te leven* in de levenssituatie, gemoedstoestand of emotionele staat van een ander. Daarbij zijn zowel onze *cognitieve als emotionele capaciteiten* van belang. We proberen ons cognitief de situatie van de ander voor te stellen door er een beeld van te maken en via onze medemenselijkheid kunnen wij ervaren welke emoties daarbij ervaren worden. Vooral voor de humanistisch geestelijk begeleider zijn ook de fasen van Alma en Smaling van belang die als middel dienen om de juistheid van de ervaren empathie te toetsen. Dit zijn *de interpretatieve, de gearticuleerde, de responsieve en de interactionele empathie*. Tijdens de interpretatieve fase probeer je de emoties en ervaringen van de ander te duiden, tijdens de gearticuleerde fase geef je de door jouw ervaren empathie terug aan degene wiens situatie je probeert te duiden. Tijdens de responsieve fase geeft deze laatste persoon zijn reactie terug of de ervaren empathie volgens hem klopt. De gearticuleerde en de responsieve empathie voeden samen de interactionele empathie.

Een ander belangrijk aspect van empathie is dat er sprake moet zijn van het *'alsof' ervaren* van de emoties van de ander. We voelen zo de emoties die behoren bij een levenssituatie van de ander mee, terwijl we ons ervan bewust zijn dat dat niet onze eigen emoties van dat moment zijn. We leven ons in in de ander, maar we worden niet hetzelfde. Juist vanuit dat *'alsof'* is reflectie mogelijk op die emoties. Anders lopen we het risico te verdwijnen in het gevoel van de ander.

Of wij ons inleven in een ander is ook afhankelijk van ons *morele oordeel* over de persoon voor ons. Als wij iemand inschatten als een goed persoon zullen we eerder ons best doen ons in te leven. Ook als wij de situatie van iemand anders herkennen uit ons eigen leven of uit het leven van onze dierbaren zullen we sneller ons best doen, de situatie van de ander te leren kennen. Wij leren niet alleen de ander beter kennen, maar ook onszelf. Door te oefenen in



verschillende rollen kunnen we contact maken met ons eigen (onverwerkte) verleden. Hierdoor wordt ons sociale gedrag gestimuleerd.

Empathie staat aan de *basis van onze perceptie*, onze waarneming, omdat het de wijze waarop wij een situatie ervaren bepaalt. Dit gaat vooraf aan de keuze voor een morele actie. Het kan dus een basis vormen voor de meer complexere en altruïstische emoties zoals compassie en sympathie, echter het dient er niet mee verward te worden.

Er kleeft ook een zeker *gevaar* aan ons empathisch vermogen. Er zijn mensen die juist gebruik maken van hun empathisch vermogen om anderen leed aan te doen en er dan zelfs van te genieten, zoals sadisten kunnen doen. Ook levert het willen begrijpen van de ander een zeker gevaar op. Het kan ertoe leiden dat je de ander wil herleiden tot je eigen denkkader en daardoor de eigenheid van de ander uit het oog verliest. Juist het besef van de onbegrijpelijkheid en ongrijpbaarheid van de ander, maakt een diep respect voor de ander mogelijk. En literatuur kan ons die onbegrijpelijkheid als beste tonen. Maar om respect op te kunnen brengen hebben we het vaak juist nodig om de ander te begrijpen. Dat is de visie waar Nussbaum voor staat. De Graef stelt daar tegenover dat haar visie juist respect voor de ander in de weg staat, omdat het er vanuit gaat dat je de ander kunt begrijpen. Hij staat juist de *fundamentele onbegrijpelijkheid en ongrijpbaarheid* van de ander voor. Het is bovendien niet alleen de lezer die verantwoordelijk is voor de wijze waarop het personage wordt gerecipiëerd, ook het personage zelf is verantwoordelijk door de wijze waarop hij zich toont in een tekst (Simons). De ethiek bevindt zich dus in een *patstelling*: Als wij de ander willen respecteren, dan hebben we vaak begrip voor de situatie van de ander nodig. Maar als we de ander willen begrijpen, dan lopen we weer het risico dat we de ander herleiden tot onszelf en niet in zijn waarde laten. Dan zit er maar één ding op, namelijk de ander proberen te begrijpen, maar tegelijkertijd diens onbegrijpelijkheid te erkennen. Er zit altijd een grens aan ons

kennen van de ander en literatuur kan ons dat als beste tonen, zoals al eerder gezegd.

Literaire romans stimuleren ons empathisch vermogen doordat ze handelen over *de existentiële dimensie* van de mens en de mogelijkheden die het menszijn met zich meebrengt onderzoeken en vaak het perspectief van een bepaald personage tonen. Dit maakt het gemakkelijker voor de lezer om zich in te kunnen leven in dat personage. Maar ook doordat ze *meerdere kanten van dat perspectief* laten zien, omdat dit meer inzicht en reflectie mogelijk maakt. Ook gaan ze uit van *psychologische diepgang*, in tegenstelling tot de meer populaire literatuur die een clichématig karakter toont van de personages. Met name psychologische en/of sociaal-realistische romans spreken het empathisch vermogen van de lezer aan, omdat zij *realistische personages* beschrijven die voor langere tijd gevolgd worden, er aandacht wordt besteed aan hun *psychologische processen* en de *concrete en alledaagse situaties* waarin zij zich bevinden; aan hun gedachten, gevoelens, overwegingen en gedragingen en wat de consequenties daarvan zijn. Als wij ons identificeren met de personages uit een roman, krijgen wij ook meer inzicht in de *complexiteit, contingentie en kwetsbaarheid* van het menselijke leven. Dit vergroot tegelijkertijd ons empathisch vermogen weer naar andere situaties toe.

Niet alleen de inhoud van een roman spreekt het empathisch vermogen van een lezer aan. Ook de vorm kan dit effect hebben. Boenink heeft bepaalde tekstenmerken geïdentificeerd die hieraan bij kunnen dragen (paragraaf 1.6).

Als wij een roman lezen moeten we aanspraak maken op ons empathisch vermogen om ons in de levens van de personages in te leven, tegelijkertijd krijgen wij meer zicht op levenssituaties van andere mensen. Wij *repeteren ons empathisch vermogen* dus als het ware door het lezen van literaire romans, het vormt een oefening voor het empathisch vermogen in het dagelijkse leven.

Door het lezen van een literaire roman, zijn we zowel deelnemer als toeschouwer. Dit verwijst naar de 'judicious spectator'

van Nussbaum en het 'alsof' ervaren van de humanistici en psychologen uit paragraaf 1.1. We ervaren empathie en distantie. Die distantie komt voort uit het feit dat er *geen tijd en handelingsdruk* is voor de lezer. Door die distantie is de lezer in staat de ervaren emoties (empathie) te bereflecteren vanuit de cognitie. Door te discussiëren met verschillende lezers over de ervaren empathie en emoties bij een literaire roman, kunnen er ook nieuwe interpretaties ontstaan en de ervaren emoties verder bereflecteerd worden. De Graef stelt juist dat er geen sprake kan zijn van een 'judicious spectator' omdat een literaire roman het begrijpen van de ander tegengaat. Als we de ander zien door het lezen van een roman en er zodoende een grens wordt gesteld aan ons willen begrijpen en weten, dan wordt *ons totaliserende denken* doorbroken en kunnen we een diep respect opbrengen voor de ander. We worden als vanzelf opgeroepen onze verantwoordelijkheid te nemen. We kunnen de ander niet laten lijden, en voelen een uitnodiging iets met het lijden van de ander te doen. Door middel van empathie verdient de ander vanuit zichzelf onze *aandacht en erkenning*. We kunnen de ander zien als een doel op zichzelf.



## Hoofdstuk 3

**De humanistisch geestelijk begeleider leest...**

In dit hoofdstuk zal ik de antwoorden op mijn vraagstelling van de respondenten uit de interviews verwerken. Dat doe ik aan de hand van de antwoorden en de structuur uit hoofdstuk 2, de samenvatting van het theoretische gedeelte. De onderwerpen die daar schuingedrukt staan en die in de interviews naar voren kwamen, heb ik hier behandeld onder gelijknamige kopjes en onder dezelfde paragrafen als die van hoofdstuk 2. Aan het einde van dit hoofdstuk zal ik de nieuwe antwoorden uit de interviews en een mogelijke verklaring voor het ontbreken van sommige antwoorden uit de theorie in de interviews, verwerken.

### **3.1 Literaire romans**

De vier humanistisch geestelijk begeleiders die ik geïnterviewd heb, lezen graag. Dat viel in de lijn der verwachting, want zij hadden specifiek gereageerd op mijn oproep naar geestelijk begeleiders die veel affiniteit met literatuur hadden. Zij lezen voornamelijk voor hun plezier en hun ontspanning, maar de voordelen voor het werk spelen ook mee. Op mijn vraag hoe het lezen van literaire romans kan bijdragen aan het empathisch vermogen en het empathisch begrip van een existentiële situatie van een cliënt, kwamen voornamelijk inhoudelijke argumenten. Ik heb hun antwoorden gerangschikt onder de volgende drie onderwerpen:

- Welke inhoudelijke en uiterlijke kenmerken van een literaire roman bijdragen aan ons empathisch vermogen.
- Wat onze verbeeldingskracht is en hoe die ons empathisch vermogen stimuleert.
- Wat empathie is en hoe zij gestimuleerd kan worden door het lezen van een literaire roman.

#### **Het bestaan van de mens**

Het belangrijkste aspect dat in alle interviews terugkwam was dat een literaire roman een inkijk biedt in het leven van de mens, in de existentiële dimensie en vragen die het menszijn met zich meebrengt, zoals ik in paragraaf 1.3 stelde. Het is die eerste stap die zo duidelijk in een literaire roman aanwezig is en die maakt dat wij ons beter in kunnen leven in anderen en zo meer empathisch begrip kunnen ervaren bij de levenssituaties van andere mensen.

“En wat ik zeg, als er ergens materiaal is, gecondenseerd van alle menselijke ervaringen dan is dat, ook in de filosofie natuurlijk, maar dat is in de gedachtewereld, maar in een roman kan dat natuurlijk beelden en gedachtelijnen en plots en alles wat je aan ervaring kan hebben is wel ergens in een verhaal terechtgekomen, dus de verhalen van andere mensen en hoe ze met de grote vragen van het leven zijn

omgegaan, die zijn allemaal in de literatuur terecht gekomen denk ik, bijna allemaal". (Blokland r. 97-102)

Elk verhaal van een mens kan ook oneindig keer verteld worden en blijft boeien, omdat de existentiële situatie van de mens ons altijd blijft verwonderen. (Blokland, Molenaar) Deze existentiële situatie in een roman kan voor de lezer als spiegel fungeren en kan laten zien hoe wij zelf in het leven staan en naar de werkelijkheid kijken. (Blokland)

### **Psychologische ontwikkeling**

Maar het is niet enkel de existentiële dimensie van de mens die naar voren komt in de literatuur en die door de respondenten van belang wordt geacht. Ook de psychologische ontwikkelingen en de interpersoonlijke betrekkingen zijn belangrijk om meer inzicht te verkrijgen in het menszijn op zich.

"Dus ik kijk veel meer naar inhoud van het verhaal, de psychologie zeg maar, de ontwikkelingen tussen de mensen, terwijl een literatuurwetenschapper kijkt naar de vorm. (...) Wat me opvalt zijn mooie zinnen die hij hij zegt, mooie gedachten en wat er tussen mensen gebeurt, de interpersoonlijke betrekkingen en de ontwikkelingen in de mens. Dus voor mij kan het net zo goed een prachtige kabbelende epische roman zijn, die maar doorgaat, maar dat het tussen de mensen goed beschrijft en met de mensen en in de mensen en..." ( Van Vlaanderen r. 174-185 )

Nog een belangrijke toevoeging wordt expliciet gegeven door Blokland maar lijkt bij de andere geïnterviewden ook op de achtergrond aanwezig te zijn: dat er in literatuur ook sprake is van reflectie. De existentiële, psychologische en interpersoonlijke aspecten passeren niet alleen de revue in een literaire roman, maar er wordt ook over nagedacht doordat er reflecties van de verteller of de personages aan bod komen.



“Want als er ergens reflectie over de grote levensvragen plaatsvindt, dan is het niet in het NRC of in de krant, maar dan is dat in een roman, denk ik. Bijna per definitie gaat dat om grote existentiële dingen.” (Blokland, r. 37-40)

“Nou dat zijn dan toch meer de meer psychologische verdiepingen en bespiegelingen van mensen. Waar je je dan in verdiept....Dat is dan bij mij niet bij wijze van spreken de detective, van snel willen weten wie de moord heeft gepleegd en hoe enzo”. (Molenaar, r. 240-242)

Het beschouwende en de reflecties maken het bestaan van de mens nog inzichtelijker. Dat zorgt voor meer begrip van de lezer naar de personages in het boek, maar geeft ook meer zicht op de ‘redelijkheid’ van de keuzes, ervaringen, gedachten en gevoelens van de personages. Door de mens te tonen met eigen gedachten en gevoelens, een wereld waar wij normaal geen inzicht in hebben, leren we de ander kennen als een persoon met een bepaalde redelijkheid. De situatie waarin een ander zich bevindt en de keuzes die iemand daarin maakt, kan voor ons ineens heel voorstelbaar en realistisch worden. Dat maakt dat wij sommige mensen niet meer zien als mensen waar iets mis mee is of die als een ‘psychologisch geval’ gekenmerkt kunnen worden. De gedachten en gevoelens van een ander kunnen als redelijk ervaren worden, als menselijk. (Molenaar)

“Ja en nog een andere hè. Behalve die complexiteit ook de redelijkheid, dus dat mensen voor hun motieven, waarvoor ze doen zoals ze doen, dat daar een wereld achter schuilt die dat heel aannemelijk maakt. In plaats van dat je bijvoorbeeld wantrouwend naar iemand kijkt van wat doet die raar of is dat nou wel normaal. En dat voor mij die achtergrond wel normaal is of wel begrijpelijk ofzo.” (Molenaar, r. 86-90)

### **Het concrete en contextuele**

Bij die aandacht voor het menselijke bestaan hoort ook de aandacht voor het innerlijke en dagelijkse leven van de mens. (Molenaar)

Naast die aandacht voor het concrete en contextuele van een roman is ook sprake van een gerichtheid op de zoektocht en het vinden van een eigen weg van de mens. (Blokland, Molenaar, Van Vlaanderen)

“(…) En in de tweede plaats door de weg die zich zeg maar in het verhaal van de roman gevonden wordt, dus je ziet en je voelt en je leest hoe mensen een weg uit de thematiek zoeken en soms vinden en soms niet vinden.” (Blokland, r. 273-276)

### **De geschiedenis en de wereld**

Een literaire roman geeft niet alleen inzicht in de existentiële situatie van de mens, maar doet ook uitspraken over de geschiedenis en laat iets zien van de tijdsgeest en de wereld. (Blokland, Gelms, Van Vlaanderen)

“Ja. Ik denk dan vooral aan de definitie van Kundera; de innerlijke, de uiterlijke wereld, de geschiedenis en de persoonlijke ontwikkeling van mensen denk ik. Maar ook sommige klassieke romans zal ik maar zeggen, bijvoorbeeld die klassieke Russen, die ook een heel goed panorama aan mensen, karakters, laten zien. Soms schrijven ze prachtige vrouwenkarakters, maar ook geeft het een heel mooi beeld van het leven in die tijd, in dat land, die sfeer, die mensen en die natuur. Ja, dat vind ik wel innerlijke en uiterlijke wereld en in de geschiedenis.” (Van Vlaanderen, r. 605-610)

### **Complexiteit en ongrijpbaarheid**

Literatuur geeft ook, veel beter dan andere media, weer hoe complex en ongrijpbaar een werkelijk mens is. Zowel door de wijze waarop mensen verbeeld worden in een roman, als door de dingen die een roman juist niet verbeeldt maar onbesproken laat. De lezer ervaart daardoor losse eindjes en gaten in de tekst. Doordat literatuur ons dat op deze manier toont, krijgen wij meer zicht op het gegeven dat we een ander mens nooit helemaal kunnen begrijpen en nooit van te voren kunnen bedenken hoe iemand is of hoe iemands leven verloopt. (Gelms, Molenaar)

“Dat heeft volgens mij toch te maken met het feit dat je niet goed weet van te voren weet hoe het verhaal zich gaat ontrollen. Terwijl ik met een streekroman, dat in grote lijnen wel al heb. Nou zitten daar natuurlijk ook wel variaties in, maar de grote lijn kan je er eigenlijk gewoon meestal wel neerleggen. En dat kan je met een roman, kan je dat niet. Omdat het toch zoveel zijpaden in, windingen in, ja het verhaal ontrolt zich op een manier die je van tevoren vaak niet kunt bedenken.” (Gelms, r. 491-496)

### **Het vreemde en het andere**

Dat brengt mij op een ander belangrijk aspect van literatuur dat in alle interviews naar voren kwam: dat literatuur datgene toont wat wij het minst goed kennen, namelijk de ander en het vreemde. Een literaire roman geeft ons het meeste inzicht in de ander en toont ons de gedachtewereld van mensen waar wij normaal gesproken minder goed zicht op hebben. Nergens kunnen wij de gedachten van anderen lezen of ervaren. Dat blijft het grote geheim van de ander. Maar in een literaire roman kan een auteur dat ineens zichtbaar maken voor ons. In de filosofische literatuur die ik geraadpleegd heb over dit onderwerp werd dat al gesteld en de geïnterviewden benoemden dit ook heel vaak.

“En dat hebben romans ook, je stapt gewoon in een stukje andere wereld en ook in een ander levensverhaal die niet de jouwe is en die soms verdomde interessant is of die zo anders is dat je denkt (...) Weet je wel, het biedt zoveel, er is zoveel meer dan alleen je eigen stukje en dat vind ik denk ik ook het leuke aan het lezen van romans. Ja, je hebt steeds weer iets anders en dat vind ik ook weer heel verrijkend weet je wel. Van wat er dan ook afspeelt en hoe mensen het dan ook doen, elke keer stap je toch weer een stukje geschiedenis, verhaal, leven in wat interessant is en wat boeiend kan zijn. Wat soms heel ver weg staat en soms heel dichtbij.” (Gelms, r. 417-425)

Wanneer wij andere mensen en werelden leren kennen door een literaire roman, kan dit ook als opstap fungeren om meer te weten te komen over die anderen. Dit betekent dat de lezer bijvoorbeeld meer

boeken over hetzelfde onderwerp gaat lezen. (Van Vlaanderen) Door het inzicht dat wij verkrijgen in de ander en het vreemde leren wij minder snel te oordelen. Die ander omvat meer dan wij op het eerste gezicht denken....Door meer zicht te krijgen op de levens van anderen leren wij ons ook meer open te stellen. (Blokland, Molenaar) Iemand is meer dan zijn problemen, het gaat om het totale verhaal van iemand en door middel van een literaire roman krijgen we nog het meest inzicht in dat totale verhaal dat altijd bestaat uit meerdere aspecten. (Molenaar)

In die zin gaat literatuur ook in tegen de oplossingsgerichte neiging van de maatschappij. Als een mens meer is dan zijn problemen dan lijkt die neiging een mens tekort te doen. Beter benaderen we een personage of een ander mens met respect en ontvankelijkheid. De ander zien in zijn totaliteit betekent ook dat we ontvankelijk zijn voor de ander en diens verhaal.

### **Fundamentele onbegrijpelijkheid en ongrijpbaarheid**

De respondenten lijken dus veel voeling te hebben met Nussbaum (paragraaf 1.6) die er in haar visie vanuit gaat dat wij door het lezen van literaire romans meer inzicht verkrijgen in het leven van anderen en daardoor meer respect kunnen opbrengen voor een ander. Inzicht leidt dan als het ware tot respect. Toch krijgt ook de kritiek van De Graef een antwoord. Dat een ander meer is dan alleen zijn deelaspecten betekent ook dat we er niet vanuit kunnen gaan dat we de ander ook echt helemaal kunnen kennen. Het inzicht willen verkrijgen in een ander gaat met heel veel voorzichtigheid gepaard en er mag nooit vanuit gegaan worden dat we de waarheid in pacht zouden kunnen hebben.

“ja, ja, en dat dan degene die de ander bij wijze van spreken de ander behandelt, de deskundige is, die de oplossing wel weet. En dan kun je nog zeggen de verbondenheid, zorgen dat iemand meer verbonden is met zijn verhaal, is dat dan een soort behandeling of is dat dan een soort van doelbewust? Maar ik denk dat je dat ook weer niet als

methode doet, maar juist echt vanuit die interesse. Dus dat dan bij wijze van spreken dat levensverhaal geen informatie wordt van o zo zit dat bij jou, maar een soort ja ontmoeting toch eerder...En juist ook als een verhaal ook vreemd is of echt anders dan jijzelf bent dan is het denk ik zo, dat je als je dat een beetje gewend bent door literatuur dan kan dat volgens mij heel erg helpen...Ja..." (Molenaar, r. 112-119)

## **Literatuur is vernieuwend en vormt oproep tot gesprek**

In literatuur worden dus geen definitieve waarheidsclaims gemaakt, maar worden verschillende perspectieven aangeboden. Hierdoor wordt de lezer aan het denken gezet en gaat in gesprek met zichzelf of anderen. (Gelms, Van Vlaanderen)

"En ik heb zelf het idee dat juist omdat ik, wij die oorlog niet hebben meegemaakt, maar door er over te lezen en wel door anderen die het wel hebben meegemaakt en ervaringen van mensen die het wel hebben meegemaakt, daar over te lezen, dat je dan tot die gesprekken komt met elkaar van ja...ja ja dat was nou de goede en dat was nou de slechte en dat was de verrader en dat was de verzetsstrijder en wat zouden wij nu doen? En wij weten het niet, we waren er niet! Maar hoe zou dat nu bij mij werken en dat je probeert daar iets van in te voelen en doordat je dat voor jezelf probeert en dat je daardoor makkelijker in gesprekken met bewoners (van het verzorgingstehuis, MR) daar iets van kan invoelen, denk ik." (Van Vlaanderen, r. 468-481)

Literatuur biedt ons juist een ander perspectief aan, een die ons op een andere manier leert kijken dan het huidige perspectief dat we soms aanhangen. De manier waarop wij kijken naar zaken kan ons welzijn beïnvloeden. Vanuit een bepaald perspectief kunnen wij bijvoorbeeld de werkelijkheid als grauw ervaren, maar literatuur kan ons die werkelijkheid ook op een andere manier tonen. Het is daarbij niet de bedoeling dat wij alles mooier maken dan het is, maar wel dat wij onze normale manier van kijken kunnen doorbreken en meer zien dan er op het eerste gezicht lijkt te zijn. (Blokland)

Literatuur kan ook een tegenwicht kan bieden aan de dominante denkwijze in de samenleving, zoals ik ook in paragraaf 1.3 heb besproken. (Molenaar)

“Ja, maar het eerste vind ik het belangrijkste en eigenlijk dat literatuur ook juist dat recht op eigenheid versterkt, tegen eigenlijk onze cultuur in, die misschien vind ik toch best gericht is op dat het psychologisch gezien normaal is als je zus en zo doet en anders is het pathologisch. En dan vind ik literatuur daar juist een heel mooie tegenbeweging in omdat het laat zien van nou...ja...zo dat er veel meer verschijningsvormen zijn van hoe het leven is zeg maar.” (Molenaar, r. 345-349)

### **Veranderen door literatuur**

Nog een antwoord op mijn vraagstelling die ik in de literatuur had gevonden, was dat een mens kan veranderen door het lezen van literatuur. Dresden stelt dat alleen de ware lezer hiertoe in staat is. Een ware lezer zet zich in om de tekst te begrijpen en is aandachtig bij het verhaal aanwezig. De literaire roman wordt daardoor echt opgenomen in het eigen leven. Alle respondenten blijken dit te bevestigen.

“Ik zou zeggen je moet een roman door je heen laten gaan, dus je moet niet te snel alleen maar de vaart van het verhaal proberen door te ploegen, maar je moet ook denk ik gedachtes in je laten zinken en over nadenken en dus je moet ook de ontmoeting of de spiegel die een roman is helemaal tot zijn recht laten komen. (...) Maar net als een goede maaltijd proeven wat je tot je neemt, ja proeven ja.” (Blokland, r. 686-693)

Een gesprek over een gelezen roman met andere mensen kan hier behulpzaam bij zijn. Eventuele vragen in een zodanige leesgroep kunnen eraan bijdragen dat de lezers een roman gaan begrijpen. Mogelijke vragen daarbij zijn vragen naar de motieven van handelingen van de personages, naar de achtergrond van de roman, wat de schrijver ermee zou hebben willen zeggen en of het verhaal

herkenbaar of aanspreekbaar is. Dit zou ook van belang zijn om het empathisch begrip van de lezer te stimuleren. Het maakt de situatie van de personages nog inzichtelijker. Maar ook vragen voor de lezer persoonlijk kunnen daartoe behulpzaam zijn. Bijvoorbeeld hoe het verhaal de lezers heeft geraakt, zowel positief als negatief. Door te vragen naar de beleving van de lezer zelf kan er ruimte ontstaan voor het verhaal van de ander. (Molenaar, Van Vlaanderen)

Welke thema's echt blijven hangen of welke thema's de lezer eruit haalt, heeft ook grotendeels te maken met de fase van leven waarin iemand zit, is een nieuwe toevoeging uit de interviews. Die aspecten in het boek die raken aan de eigen vragen en ervaringen van de lezer op dat moment, worden ook meegenomen in het leven van de lezer zelf. (Gelms)

“Ik weet dat ik Max Dendermonde heb gelezen van *De wereld gaat aan vlijt ten onder*, dat vond ik toen echt een geweldig boek, dat was echt mijn bijbel. Ik zou niet weten of het mij nu nog steeds aan zou spreken, weet je wel,. Soms is het ook een beetje de combinatie van in welke fase je in je leven zit en wat dan op dat moment bij je aanspreekt. Soms verwoordt een boek wel iets, van wat je zelf vaag al voelt maar niet zo onder woorden kunt brengen en dan kan het heel prettig zijn om dat gewoon in een romanvorm te lezen denk ik.”  
(Gelms, r. 130-136)

Als we een literaire roman lezen, kunnen we ook onderdeel worden van het verhaal doordat we helemaal meegaan in de leefwereld van de ander. Dan veranderen we dus al tijdens het lezen van een roman. (Molenaar)

Er zijn ook mensen die nooit door een roman zullen veranderen en de inhoud ervan alleen ter kennisgeving aannemen (Van Vlaanderen). Sommige romans worden enkel gelezen ter ontspanning en plezier en niet om er door te veranderen. Dit kan overigens wel een neveneffect ervan zijn. (Gelms)

## Vorm van literatuur

Als een literaire roman spannend is dan verhoogt dit de interesse van de lezer om door te lezen. Ditzelfde geldt voor de esthetiek in de roman. Als het een mooie en spannende roman is blijft de lezer geboeid lezen. In paragraaf 1.3 hebben we gelezen dat dit als opstap kan fungeren om ook dieper in de roman te duiken en meer aan het werk te gaan om de tekst ook daadwerkelijk te gaan begrijpen. Het is dus niet alleen de inhoud, maar ook de vorm van een roman die ons zodanig kan aanspreken dat wij de roman ons leven lang meenemen en erdoor veranderen. (Blokland, Gelms, Molenaar, Blokland)

Literaire romans zijn beter in staat dan meer populaire romans, om de lezer te plezieren (Gelms). Ook het empathisch vermogen van de lezer kunnen zij beter aanspreken, omdat zij meer uitgaan van psychologische diepgang en meer ruimte overlaten voor de fantasie en de verbeelding van de lezer, ons esthetisch plezieren en een complexere schrijfstijl hebben dan de populaire literatuur die ons een meer clichématig karakter van de personages toont en waarbij de gebeurtenissen min of meer voorspelbaar zijn (Van Vlaanderen)

“Ja, dat is misschien ook niet helemaal goed uitgedrukt hoor. Nou hij verwoordt heel direct wat er gebeurt en dat laat niets aan de verbeelding over. Van het plaatje dat hij schetst is ook volledig ingevuld, en dat kan...dat is ook heel helder, dat is confronterend en daardoor heeft het denk ik ook een bepaalde waarde. En als je het dan over bepaalde schrijfstijlen hebt, dan vind ik het zelf denk ik ook prettig als je gewoon zelf wat meer in te vullen hebt. Als het niet allemaal al direct voor jou ingevuld wordt. En dat je er zelf ook een bepaalde fantasie bij kunt hebben.” (Gelms, r.229-235)



## 3.2 De verbeelding

### Ervaringen en situaties voor de geest halen

De interviews maken duidelijk dat de verbeelding ook een belangrijk aspect is van het ervaren van empathie. Blokland noemt de verbeelding zelfs in één lijn met ons empathisch vermogen. Door middel van onze verbeeldingskracht kunnen wij ons een werkelijkheid inbeelden die wij niet uit ons eigen leven of denkkader kennen, stellen alle respondenten. Door middel van de verbeelding leren wij andere werelden, werkelijkheden en mensen kennen.

### Herkennen in de werkelijkheid

Datgene dat we ons verbeelden kunnen we herkennen als we het in de werkelijkheid tegenkomen (Molenaar, Van Vlaanderen). Dat gebeurt vooral op een visuele manier. We kunnen ons iets voorstellen door het voor ons te zien. (Van Vlaanderen) Over het multi-sensoriele ervaren van Bakker (paragraaf. 1.3) , wordt niks gezegd.

*“Jawel, ja jawel jawel jawel, dat is zeker wel zo, dat soms... ja doordat je een andere kant voorgeschoteld krijgt, die je zelf misschien niet altijd in beeld hebt en dat je daardoor in je contacten met bewoners, in mijn geval dan,....ja je daar ineens wat van kan herkennen ja. Dat is wel zo denk ik ja. En dat hoeft dan niet eens..want je hebt het nu over Cri Stellweg en zij schrijft heel duidelijk over de ouderdom, maar dat hoeft nog niet eens zo heel expliciet het onderwerp te zijn volgens mij. Volgens mij kan dat ook gewoon door andere boeken wel aangeraakt worden, van eh, ja soms merk je ook gewoon van hoe gericht je eigen blik is hè. En dat doet denk ik, dat doet een roman, maar films of toneelstukken ook, die proberen toch, ik weet niet of hun doel dat is. Maar bij mij zorgen ze er toch voor dat elke keer je blik wat verbreed wordt, waardoor je steeds ook zelf alert blijft van dat er meer is dan in eerste instantie het ene waar jij je misschien op richt.” (Gelms, r.151-161)*

## Literaire roman

Waar alle respondenten het duidelijk over eens blijken te zijn, is dat een literaire roman onze verbeelding stimuleert en volgens Blokland en Molenaar verbeelding is. Een andere vorm van de werkelijkheid wordt ons via een beeld getoond. Een literaire roman werkt in die zin als een metafoor. Op een beeldende manier wordt iets uit de werkelijkheid overgebracht aan de lezer. Hierdoor maakt literatuur nieuwe aspecten van het menselijke bestaan inzichtelijk. (Blokland, Gelms)

“Bernlef denk dan *Buiten is het maandag* en daar gebeurt echt heel veel en tegelijkertijd soms heel weinig. Maar daar kan je het wel met elkaar over hebben van hoe komt het dat die vrouw ertoe komt, ertoe komt om die man dit te doen en hoe zou jij dat doen? Nou dat doet veel meer een appèl op je verbeelding ook en waarom maakt iemand die keuzes en wat zou daar achter zitten, waarom schrijft Bernlef erover en nou ja.....Het roept veel meer op, denk ik.” (Van Vlaanderen, r. 394-399)

### De doorbreking van onze dagelijkse waarneming

De andere werkelijkheid die literatuur ons biedt zorgt ervoor dat wij onze aandacht volledig op het verhaal in de roman richten. Omdat het perspectief dat ons wordt aangeboden niet normaal voor ons is, moeten wij bewust aan de slag gaan om dat andere perspectief te begrijpen door middel van de verbeelding. (Gelms, Molenaar, Van Vlaanderen)

Dit nieuwe perspectief geeft ons inzicht in de manier waarop wij naar de wereld kijken en toont ons in die zin een spiegel. Ook geeft het ons een inkijk in een wereld zoals we die mogelijk zouden kunnen ervaren. Een literaire roman kan ons, door andere werkelijkheden te tonen, namelijk leren dat de werkelijkheid op meerdere manieren te percipiëren is. Het kan daardoor ons normale denkkader doorbreken. (Blokland)

De verhalen en de reflecties in een boek komen tot onze gedachten en we zullen ons ertoe moeten gaan verhouden. Onze eigen wereld wordt als het ware verrijkt door de wereld die getoond wordt in een literaire roman. Want uiteindelijk is het de bedoeling dat we het nieuwe perspectief in ons dagelijkse denkkader voegen. (Blokland) Over de precieze manier waarop dit proces van verbeelden en verbreden van ons denkkader plaats kan vinden, zoals ik in paragraaf 1.4 heb laten zien, hebben de respondenten het overigens niet. Dit kan er mee te maken hebben dat dat een specifiek psychologische theorie is, terwijl veel mensen zich doorgaans niet bewust zijn van die psychologische processen bij zichzelf.

B: Dan kun je in een keer ook leren om je eigen grenzen te verleggen of zo, in dat boek komen een heleboel hoofdpersonen voor een stuk of zes, die zeg maar niet empathisch naar anderen reageren en dan en dan omdat ik geneigd ben te denken van nou zo hoor je dat te doen of het is normaal, is het denk ik best wel goed om je dan te identificeren met mensen die er heel anders instaan.

M: Ja, wat vind je daar goed aan zeg maar dan?

B: Nou sowieso goed is om ...je eigen vanzelfsprekendheden waar je normaal gesproken in je eentje zelf steeds in leeft, soms even aan de kant te schuiven en te kijken dat het ook heel anders kan zijn. (Molenaar, r. 63-67)

### **Losse eindjes en open plekken**

Een literaire roman stimuleert niet alleen de verbeelding doordat het onbekende gedachtegangen toont, maar juist ook doordat het 'open plekken' en 'losse eindjes laat'. Niet alles in een roman is al ingevuld en het is aan jou als lezer om het verhaal af te maken. Het toont ook, zoals al eerder gezegd, dat het bestaan van de mens een complexe aangelegenheid is. Die complexiteit geeft de lezer weer aanleiding om het voor zichzelf toch zoveel mogelijk inzichtelijk te maken door middel van de verbeelding. (Gelms) Een roman zelf is dus verbeelding, maar het zet de lezer ook zelf aan het werk om zijn eigen verbeeldingskracht te gebruiken.

## Cognitief begrijpen van de ander

Doordat wij door middel van de verbeelding ons een ander leven of een andere werkelijkheid kunnen voorstellen, draagt het bij aan ons empathisch vermogen. Deze stap is nodig om ons in te kunnen leven in de situatie van een ander mens. De nieuwe betekenis-kaders die hierdoor worden opgedaan vormen een goede voedingsbodem voor het ervaren van empathie. Elke keer als wij een gelijkende situatie tegenkomen in ons leven, kunnen we door middel van de herinnering aan een eerdere verbeelding van een dergelijke situatie, gemakkelijker de nieuwe begrijpen. (Blokland, Gelms, Van Vlaanderen)

“En dat had ermee te maken dat ik me probeerde voor te stellen van hoe zou het zijn om en dat ja.....dan kom ik toch terug op dat inlevingsvermogen en ik denk dat je dat ook ontwikkelt...in die tijd las ik ook allemaal boeken over mensen die blind waren. En dan las ik een boek over iemand die als hij naar buiten liep dat die eh eh ja dat de regen verschillende geluiden had enzovoorts hè en dat hij aan het vallen van de regen op de struiken kon horen hoever die struiken gegroeid waren zou ik maar zeggen hè.” (Van Vlaanderen, r. 492-498)

## 3.3 Empathie

### Inleven

Volgens de respondenten is empathie het je inleven of inbeelden in een situatie van een ander mens. Daarvoor stellen we ons open voor de ander en doen we ons best diens ervaringen te begrijpen. Voor het ervaren van empathie worden zowel onze *emotionele* als onze *cognitieve capaciteiten* aangesproken. Zo stelt Van Vlaanderen dat er sprake is van een voorstellen van de belevingswereld van de ander, en Gelms heeft het naast het inleven over het (h)erkennen van de medemenselijkheid van de ander. Bij die medemenselijkheid hoort het herkennen van de emoties die horen bij de levenssituatie waar iemand zich op dat moment in bevindt. (Gelms, Van Vlaanderen)

Daarnaast wordt de notie uit het theoretisch kader bevestigd dat er bij empathie sprake is van een *'alsof' ervaren* van de belevingswereld van de ander. Het is belangrijk dat we voor ogen houden dat we niet de ander zijn en dat we een afstand kunnen voelen tot de werkelijke situatie van de ander. (Molenaar, Van Vlaanderen)

“Het is niet een zich verliezen in de ander hè, Jan Hein Mooren die heeft dat mooi ergens gezegd in die module die ik bij hem heb gedaan, een niet zich verliezen in de ander maar wel...”.(van Vlaanderen, r. 704-706)

“Ja....en niet dat je per sé die ander wordt en net zo voelt maar wel dat je beseft hoe die ander het beleeft....”(Molenaar, r. 501-502)

Meestal gaat er eerst een gevoel van betrokkenheid en geraaktheid vooraf aan het ervaren van empathie. We leven ons niet in in iemand waar we al in eerste instantie niets bij ervaren. (Blokland) Door onze empathie kunnen wij ook *aandacht en erkenning* voor de ander ervaren. (Blokland, Gelms, Molenaar, Van Vlaanderen)

Maar empathie houdt niet op bij het inleven in de situatie van een ander. Bij de ervaren empathie hoort eigenlijk ook een actie. Als wij een inschatting hebben gemaakt, kunnen wij een conclusie trekken van wat die ander nodig heeft en hieraan, als dat mogelijk, is voldoen. (Gelms)

### **Literaire romans**

Literaire romans kunnen het empathisch vermogen van de lezer aanspreken. (Blokland, Molenaar, Van Vlaanderen) Toch is hier wel wat terughoudendheid op zijn plaats; dit empathisch vermogen moet namelijk bij de lezer al enigszins aanwezig zijn. Dit vermogen kan juist ontwikkeld worden door het lezen van een literaire roman. Maar iemand moet dan wel de aanleg ervoor hebben en beschikken over emotionele intelligentie en nieuwsgierigheid naar andere mensen en andere werelden. (Van Vlaanderen) Van alle respondenten toont Gelms de meeste terughoudendheid als het erom gaat literaire romans te koppelen aan empathie. Zij bevestigt de argumentatie van Van Vlaanderen, namelijk dat er al sprake moet zijn van empathisch vermogen bij de lezer en voegt daaraan toe dat een empathisch begrip van de situatie van de ander meer inhoudt dan alleen het inbeelden in een situatie van de ander. Zij stelt dat daarvoor ook intuïtie belangrijk is, en dat degene die empathie ervaart bij een ander, ook in staat moet zijn goed te luisteren. Wat Gelms wel onderkent is dat je door het lezen van een literaire roman een situatie van een ander mens sneller herkent.

Door het lezen van literaire romans kunnen we ons empathisch vermogen ook *repeteren*. We leren ons open te stellen voor een ander persoon door telkens geconfronteerd te worden met het gegeven dat wij een ander nooit helemaal leren kennen. Bovendien leren we ons te verplaatsen in de personages in een roman en op die manier vergroten wij ons empathisch vermogen weer, ook voor cliënten. (Blokland, Molenaar, Van Vlaanderen)

“Ja, ja, ik heb dat minder ja. Ik zie dat meer als een oefening..ja...en ook een oefening in, niet in controle, maar in openheid...ja sensibiteit eigenlijk. Van dat je niet bij wijze van spreken zoals een som, daar uiteindelijk een antwoord op komt of een oplossing maar dat het gewoon blijft bij die wereld die je dan leert kennen en waar je misschien een soort begrip voor krijgt maar niet een soort van oplossing ofzo. Dus dat je ook leert je open te stellen voor de complexiteit misschien wel.” (Molenaar, r. 79-84)

Ons empathisch vermogen wordt ook vergroot door de ervaringen die we in ons leven hebben opgedaan. Die maken dat we sneller een ervaring van een ander herkennen uit ons eigen leven. Daarbij geldt dat we sneller geraakt worden door iemands situatie als we die persoonlijk herkennen. Maar die ervaringen hoeven niet opgedaan te zijn in het eigen leven, maar kunnen ook zijn verkregen door het lezen van romans. (Blokland, Gelms)

“Nou je moet denk ik wanneer je de pretentie hebt dat je mensen op dat gebied wil begeleiden en daar iets mee kan met mensen dan begint het natuurlijk met je eigen ontvankelijkheid voor die thema's en hoe je wegen kan vinden om met die vragen om te gaan. Sterker nog ik denk dat je zelf ook op een bepaalde manier door die vragen moet zijn gegaan. En als je dat niet in je leven bent, dan op zijn minst wel door de literatuur en de dingen die je gelezen hebt.” (Blokland, r. 62-67)

“Je landschap moet ingedicht zijn zeg maar met beelden en met ervaringen en met gedachtes die van de mensheid zijn zeg maar. Je bent niet een terra incognito, sterker nog. Theologen zijn natuurlijk heel erg, christelijk in hun bijbel geschoold, maar ik denk dat het leuke van het humanisme is dat je nu juist met de menselijke ervaring werkt.” (Blokland, r. 91-95)

Behalve dat we doordat we een ervaring hebben opgedaan door het lezen van roman, en dit dan sneller herkennen als we vervolgens iets horen over een ervaring van een ander die daarop gelijk, kunnen we soms ook ervaringen van een cliënt die we eerder gehoord hebben, ineens plaatsen na het lezen van een roman. (Molenaar, Van Vlaanderen)

Een literaire roman maakt ons ook gevoelig voor de morele keuzes waar mensen soms in hun leven voor staan, bijvoorbeeld in tijden van oorlog of ziekte. Hierdoor staan wij vaak ook stil bij de wijze waarop wij dat soort ethische zaken bekijken en welke keuzes wij zouden kunnen maken. (Gelms, Van Vlaanderen)

### **Fundamentele onbegrijpelijkheid en ongrijpbaarheid**

Molenaar, Van Vlaanderen en Blokland erkennen dus de fundamentele onbegrijpelijkheid en ongrijpbaarheid van de ander, zoals in paragraaf 3.1 werd betoogd. Dit betekent dat wij zeer voorzichtig moeten zijn in ons empathisch begrip van de situatie van een ander. Wij kunnen wel zoveel mogelijk ons best doen een ander te begrijpen, maar dat zal nooit helemaal lukken want we zijn tenslotte de ander niet en zitten niet in de zelfde situatie. Daarom moeten we er vanuit gaan dat er altijd een zekere voorlopigheid in ons begrip zit. Het is de cliënt die daarbij de doorslag moet geven. Hij kent tenslotte zijn eigen verhaal het beste. In die zin kun je als geestelijk begeleider misschien juist de cliënt helpen in zijn eigen verhaal openingen te zien. (Molenaar, Van Vlaanderen)

“Ja maar ook dat inzicht dat dat wat mij betreft geen waarheid is maar een optie of een soms niet meer dan weten hoe iemand het beleeft. Dus dat het inzicht in zichzelf al niet eenduidig, eenstellig is, maar meer gelaagder ook. Van opties door elkaar van nou misschien zus misschien zo..En dat je daar dan misschien in contact met cliënten minder snel over oordeelt.” (Molenaar, r. 354-357)



### 3.4 Nieuwe veronderstellingen

De voorgaande tekst gaat dus over de uitkomsten uit de interviews zoals die gerelateerd zijn aan het theoretische gedeelte van mijn onderzoek. De volgende bespreking zal handelen over de nieuwe veronderstellingen en hypothesen die de respondenten naar voren hebben gebracht. Deze heb ik niet eerder vanuit de theorie besproken.

#### Inbreng in een gesprek met cliënt

Een van de nieuwe antwoorden van de respondenten is dat literaire romans ook ingebracht kunnen worden in een gesprek met een cliënt. Dan gaat het er dus niet zozeer om hoe een geestelijk begeleider meer empathisch begrip kan krijgen van de existentiële situatie van een cliënt door het lezen van een roman, maar wat zij met dat empathisch begrip doet. De respondenten geven aan dat zij af en toe een roman, of een stuk uit een roman, laten lezen aan een cliënt als zij het gevoel hebben dat dat overeenkomsten heeft met de situatie waarin een cliënt zich bevindt. Om dat te kunnen bepalen heb je allereerst empathisch begrip nodig van de situatie van die ander. Het is namelijk een heel subtiel gebeuren om te bepalen welke tekst bij wie past en op welk moment. Als je je dat niet goed van tevoren bedenkt, kan het tegen je werken in de begeleiding. (Blokland, Gelms, Van Vlaanderen)

“Ja nou dat is een heel subtiel gebeuren. Dat als je iets niet op het juiste moment aanbiedt dan valt het zaad in verkeerde aarde zeg maar. Omdat daar dat beeld....en als het een verkeerde, nee dat is dus de kunst van het juiste moment hè. Maar soms vind je dus, heb je de fingerspitzen om dat juiste moment en het juiste materiaal bij elkaar te brengen bij de juiste persoon. Het is een heel subtiel gebeuren vind ik. En als het dus niet het juiste moment en de juiste manier is dan werkt het tegen je. Dus dan trek je iets uit de kast en dan worden het niet parels voor de zwijnen maar, nou ja dat zou ook nog kunnen, maar dat is een beetje pretentius om dat te zeggen. Maar dan keert het zich

tegen je eigen begeleiding. Want dan ben jij degene die op het verkeerde moment iets aanbrengt. Dus dan ben jij zeg maar het zwijn dat met parels gooit. Hahaha.” (Blokland, r. 386-395)

Het is een ingewikkeld proces om tot die keuze voor een bepaalde tekst te komen. Hoe dat precies in zijn werk gaat is volgens de respondenten dan ook moeilijk te zeggen. Het kan spontaan, intuïtief en associatief gebeuren. Soms vindt het plaats op verzoek van een cliënt of op eigen initiatief als de geestelijk begeleider in kwestie denkt dat het de ander kan helpen. (Van Vlaanderen)

De reden waarom de geestelijk begeleiders een roman gebruiken in hun werk, kan verschillen. Ze gebruiken het met name om het verhaal van de ander te abstraheren. Als cliënten zien dat hun verhaal in een groter verband staat, dat er bijvoorbeeld vaker over soortgelijke situaties is geschreven, kunnen ze even afstand nemen van hun verhaal om het van een ander perspectief te bekijken. Ook voelt de cliënt zich hierdoor minder alleen staan met het eigen verhaal, doordat hij stukken uit zijn eigen situatie kan herkennen. (Blokland, Gelms, Van Vlaanderen) Die herkenning kan ervoor zorgen dat er een gevoel van opluchting ontstaat bij de lezer en vaak gaat dat met lachen gepaard, aldus Molenaar.

Op deze manier kan een cliënt ook meerdere handelingsmogelijkheden ervaren. (Blokland, Gelms, Van Vlaanderen). Hier wordt aan toegevoegd dat een ander verhaal de cliënt ook kan tonen dat er meerdere manieren van waarnemen zijn en dat hij zijn eigen situatie ook op een andere manier zou kunnen percipiëren. Het eigen kader van de cliënt kan zo als het ware verbreed worden. (Blokland, Gelms)

Een andere reden om literatuur in een gesprek in te brengen, is om de cliënt de kans te geven ook buiten de gesprekken met hem over de eigen vragen te kunnen reflecteren (Blokland). Het kan de cliënt ook een bredere kijk op het leven bieden dan de trivialeitaten waarmee zij zich soms omringd voelen, zoals in een verzorgingstehuis. Dan hebben mensen het gevoel dat ze ook in een

andere wereld kunnen stappen en interessante gespreks-  
onderwerpen hebben. (Van Vlaanderen)

Een voordeel van een roman is dat deze niet privacygevoelig is. Je kunt als geestelijk begeleider geen levensverhaal van een cliënt gebruiken in een gesprek met een andere cliënt omdat dat in strijd is met de geheimhoudingsplicht. (Van Vlaanderen)

“Ik heb het (het boek *Nachttrien naar Lissabon* van Pascal Mercier) , bij me want ik zat te zoeken naar een goed fragment, omdat het zo vol met mooie fragmenten staat ook over doodgaan en over eenzaamheid. Nou dan was, terwijl ik in dat boek bezig ben een hooggeplaatste consultant van een grote bank in Nederland met een chronische ziekte en die steeds meer die ziekte zeg maar ziet opspelen en die dat voelt botsen en wringen met de eisen van zijn carrière en heel erg zie je, terwijl hij dus opgenomen was tijdens een acute optreding van zijn ziekte, en heel erg aan het worstelen was van nou hoeveel ruimte geef ik nog aan mijn carrière en laat ik mijn leven opsouperen door de ratrace van het werk zoals hij het noemde of dwingt mijn ziekte, is dat eigenlijk ook de kans die mijn ziekte mij geeft, wat meer vrijheid en met andere aspecten van het leven iets te doen dan alleen maar het werk en het torenhoge carrière maken en geld verdienen en eigenlijk mezelf voorbij lopen. En dus elke keer weer die ziekte voel opspelen. Nou ja en zo'n hele interactie tussen ziekte en een leven leiden en toen zei ik, toen had ik het dus over dat boek waar ik helemaal vol van ben en toen zei ik van die moet je lezen. En hij heeft het inmiddels gekocht en hij belde dus laatst van ik heb dat boek, en je hebt gelijk het is fantastisch, hij was er helemaal van bevlogen en het was zo'n spiegel voor die man. Want ja hier loopt die man dus weg uit zijn bestaan. Dat kun je zien als ik pak gewoon de trein..ja..nou ja zo komt dan even een leeservaring samen met een begeleiding van een patiënt en kan je dus iets aanbieden, om iemand niet alleen in gesprek met mij zeg maar, maar waar hij op alle mogelijke manieren over dat thema kan reflecteren.” (Blokland, r. 417-435)

### **Personage en werkelijk mens**

Andere reacties van de respondenten handelden over de verschillen en overeenkomsten tussen romanfiguren, de zogenaamde personages en de werkelijke mens. Zo worden volgens Blokland en

Gelms de personages zo waarheidsgetrouw mogelijk weergegeven om de herkenbaarheid voor de lezer te stimuleren. Er wordt aldus getracht om de personages zo dicht mogelijk te laten naderen aan de mens. Er zijn personages die echt in de buurt kunnen komen van een mens. (Blokland, Molenaar, Van Vlaanderen) Toch kan een personage de mens nooit evenaren in zijn complexiteit en veelzijdigheid. In die zin is een werkelijk mens nooit echt te verbeelden. Dat maakt ook dat het niet gemakkelijk is om de situatie van een ander te herkennen vanuit de belevenissen van een romanfiguur uit een boek dat je ooit gelezen hebt. Mensen zijn daar niet alleen te complex voor, ze verschillen onderling ook te veel. (Van Vlaanderen)

“...maar als je bijvoorbeeld nou laten we eens *dokter Zhivago* nemen van Pasternak. Het zou echt zo gebeurd kunnen zijn. En als je nou Bernlef nou dat vind ik een heel mooi voorbeeld, het boek *Publiek geheim*, dat hij heeft verzonnen maar het zou echt gebeurd kunnen zijn, en ik denk dat de personages, dat die gewoon zo rond kunnen lopen op de wereld. Ja, dus in die zin kan ik zeggen ja en ik kan zeggen nee, maar ik denk van wel.” (Van Vlaanderen, r. 733-738)

Maar de levens van personages en werkelijke mensen hebben ook overeenkomsten. Zo worden de thema's van het menselijke leven in literatuur in het groot getoond en uitgewerkt. Ze vormen op die manier een uitgebreid beeld van onze menselijke emoties en ervaringen. (Molenaar) Daarbij proberen wij door middel van taal onze ervaringen te ordenen. Op deze manier vindt onze zoektocht naar de zin van ons leven vaak plaats. Dat doen wij in ons dagelijkse leven en binnen literatuur wordt dat ook gerepresenteerd. (Blokland) Voor een geestelijk begeleider geldt dat het aanhoren van een levensverhaal van een mens en het lezen van een verhaal binnen een roman overeenkomsten hebben. Beide gaan over het leven van een ander en tonen in die zin een andere werkelijkheid dan die de lezer en/of toehoorder gewend is. Voor Gelms verklaart dat dat haar liefde voor haar vak en voor romans samenhangen. Nog een overeenkomst tussen beide is dat er maar een fractie van het verhaal verteld kan

worden en dat de lezer/luisteraar de gaten in moet vullen. In een roman is dit wel een stuk helderder en zijn er voldoende aanwijzingen om de rest aan te vullen. Bovendien mogen we het verhaal ongestoord aanvullen in een roman, maar niet bij het levensverhaal van een ander. Daar moet de waarheid van de ander doorslaggevend zijn. Ook de snelheid van de manier waarop een levensverhaal verteld wordt of een verhaal in een roman kan nogal verschillen. (Gelms)

“Of de verschillen ja. Nou bij beiden blijft denk ik, zowel in een roman als in de werkelijkheid, dat je er altijd toch maar een fractie krijgt of meekrijgt van hoe uitgebreid iemand ook kan vertellen, dan nog is het aan jou om heel veel details verder zeg maar in te vullen, omdat het ...je blijft altijd maar een bepaald deel van wat er gebeurd is kan je maar weergeven ofzo, en dat is in een roman ook. Maar ik denk wel dat de kracht van een roman erin zit dat het op zo'n manier kan, dat het verhaal je pakt en duidelijk is en dat het voldoende geeft om voor de rest bij jezelf in te vullen. Terwijl het je wel blijft meenemen. Want dat is wel een heel groot verschil met de werkelijkheid denk ik. Dat iemand een stuk van zijn levensverhaal vertelt. De een doet dat met hele grote stappen en de ander kan ook, dan heb je zo een uur en dan gaat het nog maar over vijf minuten...” (Gelms, r. 666-675)

Een mooie toevoeging van Molenaar is dat er soms ook een voorbeeldfiguur op kan treden in een roman voor de geestelijk begeleider zelf. Ze verwijst daarbij onder andere naar de bespreking door de psycholoog Jan Hein Mooren van *Van de koele meren des doods* van Frederik van Eeden.

### **Taalgevoeligheid**

Literatuur stimuleert ook een andere competentie van de geestelijk begeleider dan het empathisch vermogen, namelijk taalgevoeligheid. Daarmee wordt bedoeld het vakmanschap om mooie teksten op te stellen, bijvoorbeeld voor vieringen en herdenkingen. (Van Vlaanderen) Blokland en Molenaar hebben het meer over taalgevoeligheid als de kunde om in te schatten wanneer een woord

belangrijk is voor iemand. Wanneer een woord meer zegt, dan het in eerste instantie lijkt te bedoelen. Door literatuur kun je als het ware de wereld achter de taal leren kennen.

“Misschien dat ik ook vergeet taalgevoeligheid en dan niet zozeer van allerlei woorden leren kennen, maar wel een soort gevoel van wanneer een woord een steekwoord is, een geladen woord bij iemand of een veelzeggend woord, bijvoorbeeld een bepaald bijvoeglijk naamwoord wat heel veel zegt over hoe iemand iets beleeft.”  
(Molenaar, r. 284-287)

### 3.5 Onbevestigde antwoorden

Niet alle antwoorden uit het theoretische onderzoek komen in de analyse naar voren. Dat valt op te maken uit het feit dat niet alle schuingedrukte thema's uit hoofdstuk 2 terug zijn gekomen in dit hoofdstuk. Dat kan natuurlijk te maken hebben met het relatief geringe aantal respondenten dat ik geïnterviewd heb. Hierdoor heb ik hoogstwaarschijnlijk geen verzadigingspunt (bij herhaling van de interviews wordt geen nieuwe informatie gevonden) bereikt in informatie. Dat zou hebben betekent dat ik alle reacties die de geestelijk begeleiders mogelijk zouden hebben kunnen geven, tegen zou zijn gekomen. Maar vanwege de beperkte tijd die ik tot mijn beschikking had voor dit afstudeeronderzoek (zie bijlage I) heb ik niet meer respondenten kunnen zoeken). Daarnaast zijn er volgens mij nog meer redenen waarom niet alle hypothesen en veronderstellingen uit het theoretische onderzoek naar voren gekomen zijn.

Wat opvalt, is dat de antwoorden uit het theoretisch onderzoek die niet zijn bevestigd onder een aantal duidelijke kenmerken te rangschikken zijn. Allereerst zijn het antwoorden die diep ingaan op de (psychologische) processen van bijvoorbeeld de verbeelding, ons morele gedrag (zie Vetlesen paragraaf 1.2) of de wijze waarop een 'ware lezer' (Dresden, paragraaf 1.5) precies zou moeten lezen. Een voorbeeld van een dergelijke veronderstelling is dat 'de ware lezer' tegemoet zou moeten komen aan wat de geïmpliceerde auteur verwacht van hem en dat hij het literaire werk weet te plaatsen in de traditie waarin het staat en de structuur ervan kan aanhouden. Of de veronderstelling op welke wijze verbeelding plaatsvindt bij een mens. Dat is een proces waarin allereerst terug gegrepen wordt naar de eigen herinneringen om de nieuwe ervaring te kunnen begrijpen, door vervolgens met de huidige ervaring te gaan experimenteren zodat ze voorstelbaar wordt en er vervolgens op te anticiperen. Mijn idee is dat deze antwoorden uit de literatuur niet bevestigd worden door de respondenten omdat ze te theoretisch

gesteld zijn. Ik kan me voorstellen dat de meeste lezers deze processen niet bewust ervaren. Mijn vraagstelling was daar ook niet precies op gericht. Misschien zou meer literatuurwetenschappelijk of psychologisch gericht onderzoek hier wel antwoorden op hebben gegeven.

Andere veronderstellingen waren vooral literatuurwetenschappelijk gericht en handelden over de vorm van een literair werk. Dat waren veronderstellingen die onder andere gingen over het taalgebruik in een literaire roman. Voorbeelden daarvan waren veronderstellingen over welk specifiek taalgebruik literair te noemen is. Of over welke stijl en vorm van een roman het dichtst de complexiteit van het menselijke leven nadert. Het ziet er tot nu toe naar uit dat de meeste geestelijk begeleiders meer gericht zijn op de inhoud van een roman dan op de vorm.

In die zin lijkt het erop dat zij zich het meest kunnen vinden in de theorie van Nussbaum, die zich ook richt op de inhoud en een literair werk meer ziet als een representatie van de werkelijkheid, dan als een kunstwerk op zich. Ook de visie van Boenink waarin tekstkenmerken naast de visie van Nussbaum worden geïntroduceerd wordt hiermee niet bevestigd. De vorm wordt door de humanistisch geestelijk begeleiders wel genoemd om de schoonheid van een literair werk te bevestigen.

De respondenten hebben verteld over de ongrijpbaarheid van de mens en dat de mens nooit helemaal te begrijpen is. Toch hebben ze het niet zozeer specifiek gehad over de wijze waarop ze in een gesprek hun empathisch begrip voorlegden aan hun cliënten. Hiermee verwijs ik onder andere naar de visie op empathie van Smaling en Alma. De gearticuleerde, de responsieve en de interactionele empathie lijken onderbelicht te blijven. Daarbij moet ik wel zeggen dat de openheid naar de ander, en er niet van uitgaan dat jouw interpretatie van de situatie van de ander klopt, wel regelmatig onderstreept worden. Alleen over de wijze waarop dat naar de cliënt toe gecommuniceerd kan worden, is nauwelijks gepraat. Dat kan ook te maken met mijn wijze van interviewen. Ik



heb voornamelijk gevraagd naar de wijze waarop de empathie *ervaren* werd, en niet naar de wijze waarop het *gecommuniceerd* werd.

De veronderstellingen die gingen over de wijze waarop literatuur een gemeenschap aanspreekt, tegenspreekt of juist representeert, werden ook niet bevestigd in de interviews. Het ging voornamelijk om de individuele mens in de interviews en niet om de maatschappij in zijn geheel. Dat lag mijns inziens hoofdzakelijk aan mijn vraagstelling die ook specifiek vraagt naar het empathisch begrip van de situatie van een cliënt. Er zijn daarentegen wel antwoorden gekomen over de wijze waarop literatuur de geschiedenis en aspecten uit de wereld kan verbeelden. Hier kun je natuurlijk ook de maatschappij onder vatten. Ik zou zeggen dat de respondenten zich wel bewust waren van het feit dat literatuur over meer dan alleen de individuele mens gaat en ons zijn in de wereld, geschiedenis en maatschappij ook verbeelden. Specifiek over de maatschappij als onderwerp in literatuur hebben we het alleen niet gehad. Het kan zijn dat dat niet speelt bij de respondenten. Maar omdat ik mij in mijn vraagstelling daar ook eigenlijk niet in het bijzonder op heb gericht, kan ik daar ook geen uitspraken over doen.

# Conclusie

## Literatuur op de universiteit?

“Van buitenaf gezien lijken veel levens verkeerd, irrationeel, gek. Zolang je erbuiten staat is het gemakkelijk om mensen en hun verhoudingen verkeerd te begrijpen. Alleen van binnenuit, door met iemand op te lopen, kun je de beweegredenen begrijpen, de gevoelens, dat wat iemand op een bepaalde manier doet handelen. Begrip komt voort uit nederigheid, niet uit hoogmoed omdat je meent het te weten.”

In: *De stem van je hart* door Susanna Tamaro.

In deze conclusie zal ik aangeven welke moeilijkheden ik tegen ben gekomen tijdens mijn afstudeeronderzoek en wat dat heeft betekend voor de antwoorden op mijn vraagstelling. Daarnaast zal ik de vraagstelling van mijn onderzoek beantwoorden door de bevindingen uit het theoretische en het empirische onderzoek samen te brengen. Daarna zal ik enkele praktische aanbevelingen doen voor humanistisch geestelijk begeleiders en de Universiteit voor Humanistiek. Ten slotte zal ik een aantal suggesties doen voor vervolgonderzoek.

## Struikelblokken en valkuilen van het onderzoek

Een belangrijk struikelblok tijdens mijn onderzoek dat ik van tevoren eigenlijk al voorzag, was dat ik te weinig weet van literatuurwetenschappelijke theorieën. Literatuurwetenschappers zijn veelal gespecialiseerd in de vorm en de interpretatie van een literaire roman. In de inleiding heb ik verschillende wijze van interpreteren genoemd die voortkomen uit de literatuurwetenschap, zoals het expressie-, taalspel- en representatiemodel. Naar aanleiding van een module die ik gevolgd heb bij algemene literatuurwetenschap, kwam ik erachter dat er meestal vanuit wordt gegaan dat literatuur een autonoom kunstwerk is. Daarbij hanteren de literatuurwetenschappers vaak het expressiemodel. Ik heb zelf het representatiemodel aangehouden omdat dat het meest overeenkwam met de wijze waarop ik het zelf ervaar. Ik heb gemerkt dat dat door de geestelijk begeleiders ook zo werd ervaren. In die zin heeft het mijn onderzoek mijns inziens niet in de weg gestaan. Toch blijft het een vraag voor mij of het gegeven dat ik niet zoveel weet van literatuurwetenschap mijn onderzoek ergens heeft belemmerd. Voor mij waren veel literatuurwetenschappelijke teksten die ik heb geraadpleegd, bijvoorbeeld van Mieke Bal ook vrij abstract. Iets wat ik ook terugkreeg van een van de respondenten die een vak bij een literatuurwetenschapper had gevolgd. Zij stelde dat het teveel om de vorm ging en te weinig om de inhoud. Voor humanistici lijkt de inhoud, de wijze waarop het bestaan van de mens wordt verbeeld, het belangrijkste te zijn.

In het verlengde hiervan vraag ik me af of het gegeven dat ikzelf geen specifieke romans onderzocht heb op de wijze waarop zij ons empathisch begrip kunnen stimuleren, een valkuil is geweest. Ik had op die manier mijn onderzoek wat concreter kunnen maken. Wie weet wat ik dan allemaal tegen was gekomen? Door literaire romans zelf te onderzoeken had ik er misschien achter kunnen komen wat precies van de vorm en de inhoud van een roman ons

empathisch begrip van een ander kan stimuleren en wat dit mogelijk tegenhoudt.

Ook de wijze waarop een literaire roman gelezen en geïnterpreteerd zou moeten worden, om er echt door te kunnen veranderen als lezer, heb ik niet concreet onderzocht. Dat heeft met name aan de beperkte tijd van mijn afstudeeronderzoek gelegen. Het zou wel een mooie bijdrage door middel van een vervolgonderzoek kunnen zijn aan dit onderzoek. Er gaat ook een veronderstelling vooraf aan mijn onderzoek, namelijk dat literaire romans ons empathisch begrip van de situatie van een ander mens kunnen stimuleren. Of dat zo is, heb ik niet ter discussie gesteld. Ik heb die veronderstelling bewust gemaakt, want als de vraag naar het 'hoe' beantwoord kan worden, is feitelijk ook het antwoord op het 'of' gegeven. Door de antwoorden op mijn huidige vraagstelling is ook duidelijk geworden dat de meeste theoretici en respondenten vinden dat dat wel zo is. Een respondent wilde deze conclusie nog niet trekken. Zij vond dat ons empathisch begrip veel meer behelst dan alleen inlevingsvermogen en dat er daarbij vooraf al sprake moet zijn van empathisch begrip wil een literaire roman dit kunnen stimuleren. Deze vraag kan op zich nog een heel onderzoek verlangen. Ik wilde nu met name onderzoeken 'hoe' dit dan gebeurt, zodat ik eventueel praktische aanbevelingen kon doen voor de Universiteit voor Humanistiek.

Een ander struikelblok was de beperkte tijd die een afstudeeronderzoek behelst. Ik kon kiezen om een uitgebreid theoretisch onderzoek of een uitgebreid empirisch onderzoek te doen. Omdat ik beide wilde doen, kon het allebei minder uitgebreid onderzocht worden. Met name het empirische gedeelte had uitgebreider gekund. Als ik meer interviews had kunnen doen, was er niet alleen meer informatie gekomen, maar had ik misschien ook expliciet kunnen zoeken naar 'negatieve gevallen'. Misschien zijn er ook geestelijk begeleiders die literaire romans schuwen? Ook heb ik geen onderzoek gedaan naar geestelijk begeleiders van andere denominaties of uit andere werkvelden, zoals justitie of defensie. Ik

ben er eigenlijk wel nieuwsgierig naar of zij het lezen van literaire romans anders ervaren. Toch denk ik dat ik, met de beperkte tijd die ik had, mooie antwoorden op mijn vraagstelling, naar voren heb gekregen.

### **Samenvatting van de antwoorden op mijn vraag**

In de inleiding ben ik begonnen met het weergeven van de vraagstelling voor dit afstudeeronderzoek. Deze vraagstelling luidde:

**Hoe kan het lezen van literaire romans bijdragen aan het empathisch begrip van humanistisch geestelijk begeleiders van de existentiële problematiek van een cliënt?**

Deze vraag heb ik uiteindelijk beantwoord aan de hand van drie hoofdthema's, namelijk '*literaire romans*' en welke inhoudelijke en uiterlijke kenmerken daarvan ons empathisch vermogen aanspreken; '*de verbeelding*' wat dat is en hoe dat ons empathisch vermogen stimuleert; en '*empathie*' wat dat is en hoe het door literaire romans wordt gestimuleerd.

### **Literaire romans**

In de inleiding heb ik het begrip literatuur nader verklaard. Literatuur omvat teksten die in een culturele en min of meer kunstmatige setting zijn opgesteld. Vaak zijn de verhalen erin fictief. De schrijfstijl van een literaire roman is meestal complex, er is bijvoorbeeld sprake van veelduidigheid en betekenisdichtheid of er wordt ongrammaticaal taalgebruik gebruikt.

In paragraaf 1.3 heb ik gesteld dat het lezen van *literaire romans* door een humanistisch geestelijk begeleider eraan kan bijdragen dat zij meer empathisch begrip krijgt van de existentiële situatie van een cliënt, omdat literaire romans gaan over de

existentiële situatie van de mens. Zij geven een inkijk in het leven van mensen en welke weg die kan gaan. Dat kan als spiegel fungeren voor de lezer die daardoor bij zichzelf kan ontdekken op welke manier hij de werkelijkheid percipieert<sup>169</sup>.

In de paragrafen 1.6 en 3.1 wordt duidelijk dat niet alleen het bestaan van de mens in een literaire roman wordt verbeeld, maar dat ook de psychologische ontwikkelingen die mensen doormaken en de interpersoonlijke betrekkingen die zij hebben, een plaats krijgen in een roman. Soms worden daarbij de menselijke emoties en ervaringen uitvergroet getoond. In een roman kan ook sprake zijn van beschouwingen en reflecties van de auteur of de personages, volgens de respondent Blokland. Dit geeft de lezer meer inzicht in de achtergrond van gedragingen en houdingen van mensen. Dat kan er vervolgens voor zorgen dat de lezer kan ervaren dat de keuzes en gedachten van mensen vaak een soort 'redelijkheid' bevatten. Iemand doet de dingen niet voor niets, daar schuilt een eigen wereld achter die het verdient om gehoord te worden, stelt de respondent Molenaar.

Een literaire roman richt zich ook op het concrete en contextuele van het dagelijkse leven van de mens. Daarbij beschrijft het ook de zoektocht van mensen naar de eigen weg die zij te gaan hebben in hun leven. Maar niet alleen het leven van specifieke mensen krijgt een plek in een roman, het doet ook uitspraken over de wereld in het algemeen en de geschiedenis van de mensheid. Op deze wijze krijgen we niet alleen inzicht in individuele mensen, maar wordt hun plaats in de wereld en het tijdsgewricht ook duidelijk.

In paragraaf 3.4 is te zien dat personages, volgens de respondenten, zo waarheidsgetrouw mogelijk weer worden gegeven in een roman, om zo de herkenbaarheid voor de lezer te stimuleren. Toch kan een literair personage de werkelijke mens nooit naderen in zijn veelzijdigheid en complexiteit. Mensen verschillen onderling ook te veel. Dat maakt het ondanks de mogelijkheden lastiger om de situatie van een mens direct te herkennen vanuit een roman. Literatuur is wel beter in staat, dan andere media, om die

complexiteit en ongrijpbaarheid van mensen te laten zien. Dit doet zij zowel door de wijze waarop zij mensen verbeeldt, als ook door de zaken die zij juist onbesproken laat. Door de vorm waarin niet het hele verhaal verteld kan worden, leert de lezer dat het hele verhaal van een ander mens ook nooit te kennen is.

In paragraaf 1.5 heb ik aangetoond dat een roman verhaalt over het leven van de ander en het vreemde. Wij kunnen nooit helemaal inzicht verkrijgen in het leven van een ander. Een literaire roman kan wel een tipje van de sluier over het gezicht van de ander oplichten. Zo wordt het geheim van de ander een klein beetje onthuld aan ons. Dit kan een aanleiding vormen om meer te willen weten van de ander of van een andere cultuur die verbeeld wordt in een roman. Daardoor wil een lezer soms meerdere boeken over hetzelfde onderwerp gaan lezen. Maar vooral vormt het inzicht in de ander een aanleiding om minder snel te oordelen over anderen. Wij leren de ander kennen als iemand die meer is dan zijn problemen, meer dan wij op het eerste gezicht denken te zien. Daarmee gaat literatuur in tegen de oplossingsgerichte neiging van onze samenleving, volgens de respondenten Blokland en Molenaar. Die neiging tot reduceren doet de eigenheid van de mens met zijn hele verhaal tekort. Door literatuur te lezen, krijgen wij dus meer inzicht in een ander mens waardoor we meer respect kunnen krijgen voor de ander. Oprecht respect laat de ander een stukje van zijn andersheid en vreemdheid behouden, maar tegelijkertijd biedt het de inkijk in de wereld van die ander ons de mogelijkheid om dat besef te krijgen.

Een literair verhaal en een levensverhaal van een cliënt hebben vaak overeenkomsten, namelijk dat in beide sprake is van een zoektocht naar de zin van het leven. Beide zoektochten vinden plaats door middel van taal; wij proberen onze ervaringen te ordenen door het in een verhaal te vatten. In die zin kan een geestelijk begeleider oefenen in het lezen van een levensverhaal door het lezen van een literair verhaal. Ze gaan beiden over een ander leven dan dat van de luisteraar/lezer en de luisteraar/lezer krijgt er



maar gedeeltes van te horen, heeft er nooit een totaal overzicht over. Bij een literair verhaal mag zij alles zo invullen als ze wil, bij het levensverhaal van een ander is ze gebonden aan de waarheid van de ander. (Paragraaf 3.4)

Een ander aspect van literatuur dat ervoor kan zorgen dat wij ons beter in kunnen leven in het leven van een ander, is het gegeven dat het 'vernieuwend' is. Literatuur biedt ons een nieuw perspectief aan en kan ons aantonen dat wij de werkelijkheid ook op een andere manier zouden kunnen zien. Het gaat daarmee tegen het huidige denkkader van de maatschappij in. Hierdoor kan een lezer aan het denken gezet worden en gaat in gesprek met zichzelf en anderen. (paragraaf 1.3)

Het leven van de lezer kan ook veranderen door het lezen van literatuur. Daarvoor moet de lezer wel zelf werken aan de tekst, aandachtig zijn en zijn best doen het verhaal te begrijpen. Eventueel is het ook behulpzaam als hij op de hoogte is van de traditie waarin het literaire werk staat, moet hij zich kunnen laten leiden door wat de geïmpliceerde auteur van hem vraagt en de structuur van de tekst aanhouden (paragraaf 1.3). De roman bespreken met een groep mensen aan de hand van een aantal vragen naar onder andere de boodschap van de tekst, naar de bedoeling van de schrijver, de motieven van de personages en datgene dat het verhaal teweegbrengt bij de lezer, kan daar behulpzaam bij zijn. De thema's die blijven hangen bij de lezer zijn vaak ook die thema's die spelen in het eigen leven. Daardoor kan een roman ook elke keer nieuwe thema's aanraken bij de lezer, wanneer het boek opnieuw gelezen wordt.

Of een lezer kan veranderen door een roman heeft ook te maken met de wijze waarop het geschreven is, dus de vorm van de roman. Als het esthetisch is en spannend, is een lezer eerder geneigd verder te lezen en dieper in het verhaal te duiken. Spanning is geen vereiste, maar vormt wel een opstap om geboeid bij het verhaal te blijven. Literaire romans waarin sprake is van esthetiek en spanning hebben in die zin de meeste kans om het empathisch vermogen van

de lezer aan te spreken. De meer populaire romans missen vaak de psychologische diepgang, en een complexe en esthetische schrijfstijl en de ruimte die overgelaten wordt voor de verbeelding van de lezer. (Paragraaf 1.6 en 3.1)

### **De verbeelding**

In paragraaf 1.4 en 3.2 ben ik op zoek gegaan naar antwoorden op de vraag wat *de verbeelding* is en hoe dat bijdraagt aan ons empathisch vermogen. Onze verbeeldingskracht is een belangrijk vermogen dat kan bijdragen aan het verkrijgen van empathisch begrip van de situatie van een ander mens. Door middel van de verbeelding zijn wij in staat om ons mensen en werkelijkheden voor te stellen die wij in ons eigen leven niet kennen. Als wij ons iets verbeelden kunnen wij het eerder in de werkelijkheid herkennen wanneer we het tegenkomen. Een literaire roman is in staat om dit vermogen van de lezer aan te spreken. Maar een roman zelf is ook verbeelding. Een bepaalde verbeelding van het bestaan van de mens en in die zin kan het ons nieuwe aspecten van onze werkelijkheid laten zien.

Doordat het ons een nieuwe werkelijkheid toont die wij nog niet kennen en op die manier ons normale denkkader doorbreekt, moeten wij onze volle aandacht richten op het verhaal in de roman. Ook het gegeven dat het leven van de mens in een roman wordt getoond als iets complex en ongrijpbaars vormt hier aanleiding tot. Wij willen het nieuwe perspectief begrijpen en toevoegen aan ons huidige denkkader. We gaan daarvoor op zoek in onze herinnering naar een ervaring die erop lijkt. Die herinnering kan ons in staat stellen om met de nieuwe ervaring te gaan experimenteren. Als tenslotte de nieuwe ervaring voorstelbaar voor ons is geworden, kunnen we op die nieuwe ervaring anticiperen en wordt ons denkkader erdoor uitgebreid.

Door middel van de verbeelding kunnen wij ons zoals gezegd voorstellingen maken van situaties die ons normaal gesproken onbekend zijn. Deze voorstelling draagt bij aan het

vermogen ons in te leven in die situatie en draagt zodoende bij aan ons empathisch begrip. Ons huidige denkkader wordt steeds meer uitgebreid door het vermogen ons situaties voor te stellen. Dit kan vervolgens een humuslaag vormen in ons die ervoor zorgt dat wij in het vervolg gelijkende situaties eerder zullen herkennen.

### **Empathie**

Een literaire roman spreekt dus onze verbeelding aan en die verbeelding zorgt er vervolgens weer voor dat ons *empathisch vermogen* wordt gestimuleerd. In paragraaf 1.2 en 3.3 heb ik laten zien wat dat empathisch vermogen is. Voor het ervaren van empathie wordt onze cognitieve capaciteit aangesproken, doordat wij ons een ervaring van de ander proberen voor te stellen. En onze emotionele capaciteit wordt aan het werk gezet, doordat we ons proberen in te leven in de emoties van de ander door middel van onze medemenselijke gevoelens. Empathisch begrip is dan volgens mij het invoelend verstaan, zowel emotioneel als cognitief, van de levenssituatie en de gemoedstoestand of de emotionele staat waarin iemand zich bevindt. Dit inleven gebeurt op een 'alsof' wijze. Je ervaart de situatie van een ander, alsof die van jou is, zonder dus echt die gevoelens en gedachten te beleven. Door die distantie zijn we in staat om over de situatie te reflecteren. Hierdoor kunnen we de cliënt eventueel ook iets bieden. We kunnen hem bijvoorbeeld laten zien waar betekenis zit in zijn levensverhaal.

Maar we ervaren niet zomaar empathie voor een ander, daarvoor moeten we ons eerst betrokken bij die ander voelen en dat kan bijvoorbeeld gebeuren doordat de situatie van de ander ons herkenbaar voorkomt uit ons eigen leven of uit een roman die we eerder gelezen hebben. Ook moeten we die persoon inschatten als een goed persoon. Ons morele oordeel van de ander bepaalt of wij ons willen inleven in die ander. Dit kan voor een geestelijk begeleider een probleem vormen, want niet iedere cliënt zul je inschatten als een goed persoon, bijvoorbeeld bij gedetineerden in

het werkveld justitie. De respondent Van Vlaanderen heeft hier een antwoord op gegeven. Je moet volgens haar ook in staat zijn je eigen schaduwkanten te kennen. Dan weet je dat ieder mens nooit helemaal 'goed' te noemen is. Dat moet het ons iets gemakkelijker maken ons in te leven in een ander. Als wij empathie ervaren bij een ander krijgt die ander ook respect en erkenning van ons.

Literaire romans kunnen dus ons empathisch vermogen aanspreken vanwege de eerder genoemde kenmerken van literatuur. Toch is hier ook wat terughoudendheid op zijn plaats. Er moet namelijk al wel vooraf sprake zijn van een empathisch vermogen bij de lezer. Dit vermogen kan wel ontwikkeld worden door het lezen van literaire romans en dit vermogen wordt ook gerepeteerd en vergroot door het lezen zelf. Maar dan geldt nog dat er vooraf al sprake moet zijn van het vermogen tot empathie. Voor mijn vraagstelling geldt dat ik specifiek heb onderzocht hoe het empathisch vermogen van humanistisch geestelijk begeleiders vergroot kan worden door het lezen van literatuur. Ik ga ervan uit dat geestelijk begeleiders al empathisch vermogen bezitten anders zouden ze hun beroep ook niet uit kunnen oefenen, lijkt mij.

Een ander belangrijk punt dat in de interviews naar voren is gekomen, is dat het lezen van een literaire roman niet zozeer direct herkenning kan veroorzaken van de existentiële problematiek van een cliënt, doordat het leven van een personage overeenkomt met het leven van een cliënt. Daarvoor verschillen mensen onderling teveel en dat zou dus betekenen dat je de andersheid van de ander niet onderkent. Het is eerder zo dat het lezen van een literaire roman een oefening vormt in het empathisch vermogen. We leven ons telkens opnieuw in in het leven van een ander mens door het lezen van romans. Hierdoor leren we open te staan voor een ander en de ander te zien in zijn veelzijdigheid en complexiteit. Dit kan ons empathisch vermogen bevorderen, zodat we ons in het vervolg beter kunnen inleven in de levens van andere mensen. Zo zou een humanistisch geestelijk begeleider dus meer empathisch begrip kunnen verkrijgen van een levenssituatie van een cliënt.

Een literaire roman leert ons dus ook dat wij een ander nooit helemaal kunnen kennen en begrijpen en stelt zodoende een grens aan ons empathisch begrip. We kunnen er nooit zeker van zijn of we ons ook echt de situatie van een ander voor kunnen stellen. De enige die zijn eigen situatie het beste kent is de ander, de cliënt in mijn vraagstelling. Daarom moeten we, nadat we ons zoveel mogelijk hebben ingeleefd in de situatie van de ander (interpretatieve fase van empathie) ons empathisch begrip ook voorleggen aan de cliënt (gearticuleerde empathie) zodat de cliënt kan teruggeven of het ook klopt (responsieve empathie). Deze laatste voeden dan samen de interactionele empathie.<sup>170</sup> Bij alleen het ervaren van empathisch begrip houdt de taak van een geestelijk begeleider dus niet op. Om recht te doen aan de ongrijpbaarheid en onbegrijpelijkheid van de ander, dient zij de voorlopigheid van haar empathisch begrip in te zien.

En dan kleeft er nog een ander gevaar aan empathie, namelijk dat het ook gebruikt kan worden voor immorele doeleinden. Empathie staat aan de basis van ons morele oordelen, omdat het ons een beeld geeft van de situatie van de ander, zodat wij daar vervolgens een actie aan kunnen verbinden. Die actie kan ook juist slecht zijn voor de ander. Dit is bijvoorbeeld het geval bij sadisten. Zij hebben weliswaar een groot empathisch vermogen, maar gebruiken dit voor de verkeerde doeleinden.

### **Nieuwe antwoorden**

In paragraaf 3.4 is te zien dat er ook een aantal responsen van humanistisch geestelijk begeleiders zijn gekomen op mijn vraag die niet direct over empathie gaan, maar er wel zijdelings mee te maken hebben. Dat gaat dan over het inbrengen van een (stuk uit) een roman in een gesprek met een cliënt. Vanuit het empathisch begrip die de geestelijk begeleider heeft van het verhaal van de cliënt, kan zij de cliënt een verhaal voorlezen of laten lezen. Dit is een heel subtiel gebeuren, want daarbij is het belangrijk dat we de juiste tekst,

bij de juiste persoon op het juiste moment brengen, anders werkt het tegen de begeleiding. “Dan gooi je geen parels naar de zwijnen, maar dan ben jij het zwijn dat met parels gooit” is de reactie van een respondent<sup>171</sup>. Soms vraagt een cliënt om een verhaal en soms biedt de geestelijk begeleider dat aan. De reden hiervoor kan zijn om de cliënt de mogelijkheid te bieden buiten het gesprek ook over de eigen situatie na te kunnen denken. Maar het kan er ook aan bijdragen dat de cliënt voelt dat zijn verhaal in een groter perspectief staat, dat bijvoorbeeld meerdere mensen met die vragen worstelen. Dat maakt dat iemand zich minder alleen voelt en even met afstand naar zijn verhaal kan kijken, om het vanuit een ander perspectief te bezien. Daardoor kan een cliënt ook ervaren dat er meerdere manieren zijn om naar een bepaalde situatie te kijken en er mee om te gaan.

Een andere toevoeging gaat over het aanleren van taalgevoeligheid door het lezen van een literaire roman. Niet alleen taalgevoeligheid in de zin van mooie teksten kunnen opstellen voor bijvoorbeeld herdenkingen en vieringen, maar vooral ook de fijngevoeligheid voor woorden en weten wanneer een woord een gelaagd en belangrijk woord voor iemand is.

### **Wat betekent dat voor de praktijk?**

In ieder geval is het dus belangrijk voor humanistisch geestelijk begeleiders om literaire romans te lezen. Ze zijn in staat ons inzicht in mensen te vergroten en tegelijkertijd ons te leren dat er aan dat inzicht een grens zit. We kunnen daardoor met meer respect naar andere mensen kijken en we herkennen sneller situaties van mensen dan daarvoor. Maar dat ons empathisch vermogen gestimuleerd wordt, is niet het enige dat literatuur de geestelijke begeleiding kan bieden. We krijgen ook een breder arsenaal waaruit we kunnen putten om mensen een ander perspectief te bieden en we worden gevoeliger voor de woorden van een ander en wat die kunnen betekenen. Taal speelt altijd een belangrijke rol in het werk. Praten

en luisteren is taal, zoeken naar zin gebeurt vaak door middel van taal, vieringen en herdenkingen worden gevormd door taal en onze empathie wordt vertaald in taal.

Literaire romans kunnen als inspiratiebron dienen voor humanistisch geestelijk begeleiders. De christelijke collegae van de humanistisch geestelijk begeleider maken vaak gebruik van de bijbel in hun werk. Als humanist zouden wij een literaire roman kunnen gebruiken, want daar zit alle menselijke ervaring in gecondenseerd, zoals een respondent van het interview aangaf (Blokland). Als er een vorm is waarin het menselijke bestaan een belangrijke plaats krijgt toebedeeld, dan is het wel in literatuur.

In het licht van het voorgaande zou ik humanistisch geestelijk begeleiders ook aanbevelen leesgroepen met cliënten te begeleiden. Cliënten kunnen dan ook bezig zijn met hun vragen in een groep aan de hand van een roman. Schrijfgroepen zouden in die zin ook een mogelijkheid zijn. Daarin kunnen mensen hun zoektocht naar zin in hun leven in een vorm gieten die het mogelijk maakt er nieuwe betekenissen in te ontwaren.

Mijns inziens zou er op de Universiteit voor Humanistiek dus meer gedoceerd mogen worden in literatuur. Zoals ik in de inleiding al aangaf miste ik op de universiteit (werk)colleges in literatuur, omdat die naar mijn mening ook over de zin van het menselijke bestaan handelen. Door mijn onderzoek werd dat eens te meer bevestigd onder andere door de hoeveelheid responsen die ik kreeg op mijn verzoek om humanistisch geestelijk begeleiders te mogen interviewen (zie bijlage I). Het kan een belangrijke inspiratiebron vormen voor het werk van humanistici en dan met name voor de geestelijke begeleiding. Niet alleen de kennis die het oplevert over het menselijke bestaan is voor dat werk belangrijk, maar ook de oefening in het lezen/horen van een verhaal zelf. Zoals ik al eerder schreef wordt ons empathisch vermogen ontwikkeld en gerepeteerd door het lezen van een roman. Een gespreksgroep kan daarbij behulpzaam zijn. Door over het literaire werk te praten, krijgen we er steeds meer inzicht in en wordt ons begrip van het

verhaal steeds weer verfijnd door de reacties van anderen. Door erover te praten krijgen we ook steeds meer ruimte voor het verhaal van de ander, omdat onze eigen reacties op het verhaal de ruimte krijgen. Hierdoor kan het verhaal ook echt in onszelf gaan werken. Op de Universiteit zouden zulke werkcolleges ingericht kunnen worden aan de hand van een aantal vragen die besproken zouden kunnen worden naar aanleiding van een literaire roman. Zulke vragen zijn bijvoorbeeld geformuleerd door Boenink (zie pagina 69-70 van deze scriptie). Ook de respondenten Molenaar en Van Vlaanderen hebben vragen benoemd. Mogelijke vragen zijn dan vragen naar de motieven van de handelingen van de personages, naar de achtergrond van de roman, wat de auteur ermee zou hebben willen zeggen en of het verhaal herkenbaar of aanspreekbaar is. Ook kunnen er vragen gesteld worden naar de beleving van de lezer bij het boek zelf. Op deze manier kan er ruimte gaan ontstaan voor het verhaal zelf.

### **Suggesties voor vervolgonderzoek**

Voor een mogelijk vervolgonderzoek zou ik aanbevelen om te onderzoeken hoe geestelijk begeleiders van andere denominaties en uit andere werkvelden aankijken tegen de wijze waarop literaire romans hun empathisch begrip stimuleren. Het zou ook mooi zijn als iemand een aantal romans zou analyseren op de wijze waarop hun vorm en inhoud het empathisch vermogen van de lezer aan kunnen spreken.

Naar aanleiding van de reacties die ik heb gekregen vanuit de interviews die soms meer behelsden dan het aanspreken van het empathisch begrip van de lezer door het lezen van een literaire roman, zoals het aanleren van taalgevoeligheid, zou ik ook de suggestie willen doen dat er voor een vervolgonderzoek bekeken kan worden wat een literaire roman de lezer nog meer kan bijbrengen. Ten slotte zou het interessant zijn als er verder onderzocht werd op welke wijze gedoceerd kan worden in literaire



romans aan de Universiteit voor Humanistiek. Dan krijgen literaire romans alsnog de plaats in het curriculum van de universiteit die ze mijns inziens verdienen.

## Literatuurlijst

- Alma, H. A. (2002). Grensverleggende exploratie: Een (godsdienst)psychologische verkenning van verbeelding. In: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*. Nr. 56, p. 115-129
- Alma, H. A. (2005). *De parabel van de blinden: Psychologie en het verlangen naar zin*. Oratie uitgesproken op 17 maart 2005. Amsterdam: SWP
- Alma, H.A. & Smaling, A. (2006). The meaning of empathy and imagination in health care and health studies. **Manuscript** gepubliceerd in: *International journal of qualitative studies on health and well-being*. Jrg. 1, nr. 4, p. 195-211
- Altorf, M. (2004). De verbeelde wijsbegeerte van Iris Murdoch. In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*. Jrg. 96, nr. 1, p. 40-52
- Atkinson, D. & J. Peijnenburg (2004). Ziekenfondsbrilletjes en de kromming in de ruimte-tijd: Over wat wel en niet verbeeldbaar is. In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*. Jrg. 96, nr. 1, p. 15-27
- Bakker, J.H. (1999). *Tijd van lezen: Transformaties van de literaire ruimte*. Best: Damon.
- Bakker, J.H. (2002). Wat romans ons (nog) te vertellen hebben: De roman als narratief laboratorium van de (laat-)moderne identiteit. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*. Jrg 3, nummer 11. Amsterdam: SWP.

- Boenink, M (2000). *Boekenwijsheid: filosofie, literatuur en politieke oordeelsvorming*. (S.l.)Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Brandt, Ria van den & Bart Philipsen (2002). Inleiding: Verbeelding van de Ander. In: Philipsen, Bart & Ria van den Brandt (Red). (2002). *Verbeeldingen van de ander: Over literatuur, filosofie en religie*. Budel: Damon.
- Bru, D. (2001). Empathie: meer dan een houding: Of de gebeurtenis waarin het onbegrijpelijke begrepen lijkt te worden, In: *Tijdschrift voor Humanistiek*. Jrg. 2, nr. 5, p. 50-57
- Buuren, M.B, van & H. van Stralen (2002). *Modulereader 'Literatuur en filosofie'*. Universiteit van Utrecht.
- Derkx, Peter (samenst.) (2004). *J.P van Praag: Om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. Utrecht: Het humanistische archief.
- Deurzen, Emmy van (2002). *Existential Counselling & Psychotherapy in Practice*. London: Sage publications.
- Dresden, Samuel (1997). *Het vreemde vermaak dat lezen heet: een keuze uit de essays*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Duyndam, J (2001). De stuipen op het lijf: Over goede en griezelige empathie. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*. Jrg. 2, nr. 5, p. 16-23
- Duyndam, J (1999). *Denken, passie en compassie: Tijdreizen naar gemeenschap*. (2<sup>de</sup> druk). Kampen: Kok Agora.

- Duyndam, J (1997). Het gevaar van de plamoen en de kunst van het geestelijk werk. In: Jorna, Ton (red.) (1997). *Door eenvoud verbonden: Over de theorie en de praktijk van het humanistisch geestelijk raadswerk*. Utrecht: Kwadraat.
- Duyndam, J & M.Poorthuis (2005). *Levinas*. (2<sup>de</sup> druk).Rotterdam: Lemniscaat.
- Graef, Ortwin de (2002). Onbeslecht geweten: Literatuur, sympathiek en hermeneutisch geweld. In: Philipsen, Bart & Ria van den Brandt (Red.) (2002). *Verbeeldingen van de ander: Over literatuur, filosofie en religie*. Budel: Damon.
- Hakemulder, J. (1998). *The moral laboratory: Experiments examining the effects of reading literature on social perception and moral self-concept*. Utrecht: University Press.
- Hendriks, R. (2004). Een autistisch verbeeldingstekort, Enkele lessen uit de psychologie en de meteorologie. In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*. Jrg. 96, nr. 1, p. 66-80
- Hoofdakker, van den, R. (2001). Empathie. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*, Jrg. 2, nr. 5, p. 7-15
- Hoogeveen, Elly (1991). *Eenvoud en strategie: De praktijk van het Humanistisch Geestelijk Werk*. Amersfoort: Acco.
- Japin, Arthur (2004). *Een schitterend gebrek*. (8<sup>ste</sup> druk). Amsterdam: De arbeiderspers.
- Jorna, Ton (2003). De geestelijke dimensie in de geestelijke verzorging: kritische noties bij Bouwers competenties van het vak. In: *Tijdschrift geestelijke verzorging* 8 (34), p. 36-46.

- Kundera, Milan. ( 1987). *De kunst van de roman: essay*. Baarn: Ambo
- Kunneman, Harry (1998). *Postmoderne moraliteit*. Amsterdam: Boom.
- Luxemburg, Jan van & Mieke Bal (1985) *Inleiding in de literatuurwetenschap*, (4<sup>de</sup> herz. druk) Muiderberg: Dick Coutinho.
- Maso, Ilja. Smaling, Adri (1998). *Kwalitatief onderzoek: Praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Mooren, J.H.M(1999). *Bakens in de stroom: Naar een methodiek van het humanistisch geestelijk werk*. Utrecht: SWP.
- Möring, Marcel (2006). *Dis*. (2<sup>de</sup> druk). Amsterdam: De bezige bij.
- Nussbaum, M.C. (2001). *Upheavals of thought*. Cambridge: University press.
- Nussbaum, M.C. (1995). *Poetic Justice: The literary imagination and public life*. Boston: Beacon press.
- Nussbaum, M.C. (2000). *Wat liefde weet, emoties en moreel oordelen*.(3<sup>de</sup> druk). Amsterdam: Boom.
- Patzold, D. (2004). De januskop van de verbeelding: Imaginatio bij Descartes en Spinoza. In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*. Jrg. 96, nr. 1, p. 2-14.

- Philipsen, Bart & Ria van den Brandt (Red.) (2002). *Verbeeldingen van de ander: Over literatuur, filosofie en religie*. Budel: Damon.
- Praag, J.P van, (1989). *Grondslagen van humanisme*. (3<sup>de</sup> druk). Amsterdam: Boom
- Roeser, S. & M. Willemsen (2004). Compassie en verbeelding: Over Nietzsche, Nussbaum en de onwenselijkheid van egoïsme. In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*. Jrg. 96, nr. 1, p. 53-65
- Rushdie, Salman (1990). *Is er dan niets meer heilig? Over religie en literatuur*. Utrecht: Veen uitgevers.
- Simons, Anton (2002). Lawaai geven: Een overdreven sympathiebetuiging aan Ortwin de Graef. In: Philipsen, Bart & Ria van den Brandt (Red.) (2002). *Verbeeldingen van de ander: Over literatuur, filosofie en religie*. Budel: Damon..
- Tamaro, Susanna (1995). *De stem van je hart*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Tilburg, W. van (2001). Conditie voor empathie. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*. Jrg. 2, nr. 5. p. 24-32.
- Vetlesen, Arne Johan (1994). *Perception, empathy and judgement: An inquiry into the preconditions of moral performance*. The Pennsylvania State University Press.
- Wijzenbroek, A. (1987). *De kunst van het begrijpen: Een structuralistisch-hermeneutisch model voor de analyse van literair proza*. Muiderberg: Dick Coutinho.

# **Bijlage I**

## **Opzet empirisch onderzoek**

## Keuze voor kwalitatief onderzoek

Om mijn vraagstelling *Hoe kan het lezen van literaire romans bijdragen aan het empathisch begrip van geestelijk verzorgers van de existentiële problematiek van een cliënt?* te kunnen beantwoorden, heb ik dus allereerst gezocht in de filosofische, humanistische, psychologische en literatuurwetenschappelijke literatuur. Voornamelijk de vragen of mensen meer empathisch begrip kunnen krijgen van de existentiële situatie van een ander en hoe dat dan gebeurt, worden hierin beantwoord. In het tweede gedeelte van het onderzoek heb ik mij meer gericht op de praktijk van de geestelijke begeleiding. Daarbij stond de vraag voorop hoe humanistisch geestelijk begeleiders in de praktijk gebruik maken van literatuur om hun empathisch begrip te vergroten. Ik ben naar antwoorden gaan zoeken door middel van het uitvoeren van kwalitatief onderzoek in de vorm van open interviews.

Ik heb met name gekozen voor kwalitatief onderzoek omdat ik open wilde staan voor mogelijk verschillende antwoorden. Ik was bang dat als ik kwantitatief onderzoek zou doen ik al te veel de antwoorden zou moeten invullen. Naar mijn idee is er namelijk ook nooit eerder specifiek onderzoek gedaan naar het lezen van literatuur door humanistisch geestelijk begeleiders, dus ik kon ook niet zo goed een inschatting maken van welke antwoorden naar voren zouden komen. Bovendien richt mijn onderzoek zich met name op de betekeniswereld van humanistisch geestelijk begeleiders. Hoe ervaren zij of het lezen van literaire romans hun empathisch begrip van een situatie verbetert en hoe dan?<sup>172</sup> Het is moeilijk en misschien ook ethisch onverantwoord om die betekeniswereld van te voren in gesloten vragen te formuleren.

Een nadeel van een interview kan zijn dat mensen andere dingen kunnen zeggen dan ze in werkelijkheid doen. In een gesprek kun je de zaken mooier voorstellen dan ze zijn.<sup>173</sup> Met name bij mijn onderzoek wat toch ook heel theoretisch gericht is, besef ik dat dat gevaar op de loer ligt. De humanistisch geestelijk begeleiders zijn



allemaal hoog opgeleid en zijn goed ingelezen in hun vakliteratuur. Dat betekent ook dat ze wenselijke antwoorden uit hun vakliteratuur kunnen geven. Dat is moeilijk om te omzeilen. Ik moet toegeven dat ik uitga van een behoorlijke mate van congruentie in datgene dat ze zeggen en dat ze doen. En dat ze datgene wat ze leren ook in de praktijk brengen. Verder accepteer ik deze mogelijke tekortkoming.

### **Vinden van respondenten**

Ik moest dus op zoek naar respondenten voor de interviews die ik wilde gaan houden. Maar hoe vond ik de juiste respondenten? In het boek *'Kwalitatief onderzoek; praktijk en theorie'* wordt een belangrijke tip aan de hand gedaan, namelijk om vanuit theoriegericht steekproeftrekken nieuwe respondenten te werven.<sup>174</sup> Dit houdt in dat de antwoorden van elke respondent eerst uitgeschreven en geanalyseerd worden, voordat een nieuwe respondent geworven kan worden die een nieuwe bijdrage kan leveren aan het theoretische kader. Helaas was de tijd die ik voor mijn onderzoek tot mijn beschikking heb hiervoor te kort. In verband met de beperkte omvang van een afstudeerscriptie en mijn zwangerschap had ik maar een paar weken voor het uitvoeren van de interviews en ik ging ervan uit dat ik minstens twee maanden van te voren mijn respondenten moest vragen of zij wilden participeren aan mijn onderzoek. Daardoor heb ik alleen niet bewust kunnen zoeken naar zoveel mogelijk variatie in de respondenten en de antwoorden op mijn vraagstelling.

Tijd is dus een belangrijke bepalende factor geweest in de manier waarop ik mijn respondenten wilde selecteren. Dat geldt ook voor het aantal respondenten dat ik wilde gebruiken voor mijn onderzoek. Vier leek me genoeg voor de beschikbare tijd die ik had, ook omdat er een uitgebreid theoretisch onderzoek aan voorafgaat. Dat betekent dat ik hoogstwaarschijnlijk geen verzadigingspunt (bij herhaling van de interviews wordt geen nieuwe informatie

gevonden) in informatie bereikt heb bij het empirische gedeelte van mijn onderzoek.<sup>175</sup>

De meest belangrijke en dus ook doorslaggevende factor voor de respondentselectie en werving was het doel van mijn onderzoek. Ik wilde graag, zoals ik in mijn inleiding schreef:

- Theoretisch inzicht krijgen in de functie van literaire romans voor humanistisch geestelijk begeleiders om zich beter te kunnen inleven in de existentiële problematiek van cliënten.
- Een beeld verkrijgen door middel van enkele interviews van de manier waarop humanistisch geestelijk begeleiders in de zorg gebruik maken van literaire romans om zich in te kunnen leven in de existentiële situatie van cliënten.
- Aanbevelingen doen voor het onderwijs op de Universiteit voor Humanistiek in het algemeen en voor (toekomstige) humanistische geestelijk begeleiders in het bijzonder.

Daarvoor was het mijns inziens van belang dat ik respondenten zocht die exemplarisch zijn in het kader van mijn onderzoek. De antwoorden die in de interviews naar voren zouden komen, moesten grotendeels generaliseerbaar (externe validiteit) zijn naar andere humanistisch geestelijk begeleiders<sup>176</sup>. Daarom ben ik bewust op zoek gegaan naar die geestelijk begeleiders die een aantal kenmerken gemeen hebben met de rest van de groep die ik met mijn scriptie beoog aan te spreken. In kwalitatieve onderzoekstermen heb ik er dus voor gekozen om exemplarische gevallen te selecteren door middel van analoge generalisatie en doelgericht steekproeftrekken.<sup>177</sup>

De respondenten moesten dus voldoen aan de algemene kenmerken van de groep die ik aan wil spreken. Dat zijn de toekomstige humanistisch geestelijk begeleiders of hun opleiders. Voor mijn respondenten betekende dit dus in het kader van een analoge generalisatie, dat ze:

- Humanistisch geestelijk begeleider zijn.
- Werkzaam zijn binnen de zorg (omdat daar mijn eigen interessegebied ligt)

- Een gelijke verdeling tussen de seksen representeren.

Onder de voorbeeldfunctie versta ik dat ze:

- Duidelijke en aantoonbare affiniteit met literaire romans hebben.
- Eventueel: Aantoonbaar nadenken en zich verdiepen in hun werk.

Binnen de groep humanistisch geestelijk begeleiders in de zorg ben ik op zoek gegaan naar zowel mannen als vrouwen, die zich aantoonbaar verdiepen in hun werk en affiniteit hebben met literaire romans. Door het Tijdschrift voor Humanistiek van een aantal jaargangen door te bladeren (2002-2006) hoopte ik geestelijk begeleiders te kunnen identificeren die door middel van een artikel aan tonen zich te verdiepen in hun werk. Dat bleken er erg weinig te zijn. Ik heb ook docenten geestelijke begeleiding op de UvH geraadpleegd of zij geestelijk begeleiders kenden die zich expliciet met literatuur bezig hebben gehouden. Maar ik realiseerde me ook dat niet iedereen die expliciet bezig is met literatuur voor het werk daar over praat met (voormalige) docenten. De docenten in kwestie konden ook niemand bedenken. Er werd zelfs geopperd dat er geen humanistisch geestelijk begeleiders bestonden die literatuur verbonden met empathisch begrip. Tenslotte heb ik een mail gestuurd naar de alumni vereniging Uvna en het Humanistisch Verbond met de vraag of ze dat door wilde sturen naar hun leden. Mijn idee was dat ik zo de meeste humanistisch geestelijk begeleiders die werkzaam zijn wel zou bereiken. In die email (zie bijlage II) heb ik uitleg gegeven over mijn onderzoek en de vraag gesteld of er mensen zijn die aan de voorgaande voorwaarden voldeden en aan mijn onderzoek deel wilde nemen. Daarin heb ik voldoende informatie gegeven zodat de lezers wisten waar ze aan deel konden nemen en waarom. Maar weer niet zoveel dat dat het onderzoek in gevaar bracht, doordat ik alvast wenselijke

antwoorden genereerde. Informatie die ik in de mail aan de alumni vereniging heb gezet:

- Het onderwerp, de vraagstelling en het praktische belang van het onderzoek.
- Het belang van hun deelname voor mijn onderzoek.
- Welke respondenten ik zocht en aan welke voorwaarden moeten zij voldoen.
- Uitleg over de manier waarop ik de informatie wilde verzamelen, waar de interviews plaats zouden kunnen vinden, de tijd die het kostte en de manier waarop ik het wilde registreren.
- Verdere informatie over de opdrachtgever van mijn onderzoek, de UvH was mijns inziens niet nodig omdat iedere humanistisch geestelijk begeleider ermee bekend is.<sup>178</sup>

Op die email kwamen zeventien enthousiaste reacties. Dat gaf mij wel goede hoop dat het onderwerp van mijn onderzoek erg leefde bij humanistisch geestelijk begeleiders. Er reageerden zelfs mensen uit de andere werkvelden, er werd een suggestie voor vervolgonderzoek gedaan en iemand reageerde zo enthousiast dat ze haar wens uitte dat er ooit een symposium over georganiseerd zou worden. Genoeg mensen hadden in ieder geval interesse in het eindresultaat.

Er reageerden te veel mensen om ze allemaal te kunnen interviewen. Van de zeventien mensen moest ik er dus vier kiezen. Daarbij heb ik me voornamelijk laten leiden door de vier kenmerken die ik hiervoor aangaf. Helaas heb ik de mensen die bij justitie werkten dus moeten laten gaan. Omdat het maar om vier respondenten ging, heb ik er ook zoveel mogelijk op gelet dat de verdeling binnen deze groep zoveel mogelijk overeenkomt met de verdeling binnen de gehele doelgroep wat betreft sekse en werkplek. Twee respondenten zijn werkzaam binnen een ziekenhuis en de andere twee binnen de ouderenzorg. Daarnaast was de selectie ook

praktisch gekleurd. In verband met mijn vergevorderde zwangerschap heb ik contact opgenomen met mensen die relatief dicht bij mijn woonplaats of de Universiteit voor Humanistiek werkten of woonden. Ik hield uiteindelijk de volgende vier humanistisch geestelijk begeleiders over: Hilde van Vlaanderen en Harma Gelms (beiden werkzaam in de ouderenzorg) en Willem Blokland en Brecht Molenaar (beiden werkzaam in een ziekenhuis).

### **Uitvoering van de interviews**

De voorgenoemde humanistisch geestelijk begeleiders ben ik vervolgens gaan interviewen. Hiervoor had ik van tevoren een open vraag voor hen geformuleerd. Bij het eerste interview had ik mijn eerste vraagstelling aangehouden als open vraag. Deze vraag was als volgt geformuleerd: *Hoe kunnen humanistisch geestelijk begeleiders literaire romans gebruiken om empathisch begrip te krijgen van de existentiële problematiek van een cliënt?* Deze vraag bleek toch al snel te abstract te zijn geformuleerd voor een interview. Voor de tweede respondent heb ik mijn vraagstelling als volgt geformuleerd: *Hoe kan het lezen van literaire romans eraan bijdragen dat u zich kan inleven in de situatie van een cliënt?* Dit was mijn open vraag en vervolgens had ik nog een paar korte vragen bij de hand die ervoor moesten zorgen dat ik mijn theoretisch kader in de gaten kon houden. Omdat de veronderstellingen uit het theoretische kader te groot in aantal waren, heb ik een aantal open vragen geformuleerd die de belangrijkste onderwerpen van het theoretische kader aan moesten snijden. Nadat ik het idee had dat de beginvraag voldoende was geëxploreerd, heb ik de vragen vanuit mijn theoretisch kader gesteld.

De interviews vonden ofwel plaats op de werkplek van de respondent of bij hen thuis. Om datgene dat gezegd werd goed te kunnen onthouden en uitschrijven en om de navolgbaarheid en herhaalbaarheid voor de lezers en eventuele andere onderzoekers te kunnen waarborgen (betrouwbaarheid van mijn onderzoek)<sup>179</sup>, heb

ik toestemming gevraagd en gekregen om het gesprek op te nemen met een digitale recorder. Verder heb ik toestemming gevraagd om mee te schrijven, zodat ik goed kon horen wat er gezegd werd, zodat ik daar verder op door kon vragen. De interviews heb ik hierna woord voor woord uitgeschreven met behulp van de recorder en vervolgens weer ter controle voorgelegd aan de respondenten (interne validiteit).

### **Analyse van de interviews**

Vanuit het eerste gedeelte van mijn onderzoek (de antwoorden vanuit de literatuur) heb ik een theoretisch kader opgesteld. De voorlopige antwoorden op mijn vraagstelling heb ik daarna als veronderstellingen en hypothesen, genummerd, weergegeven in een theoretisch kader (zie bijlage III).<sup>180</sup> Hiermee heb ik de antwoorden uit de interviews geconfronteerd.<sup>181</sup> Dit onder andere om ook de interne validiteit (de deugdelijkheid van de manier waarop de verzamelde gegevens en de onderzoeksopzet tot de onderzoeksconclusies leiden) te vergroten van mijn onderzoek.<sup>182</sup> Allereerst heb ik dit handmatig gedaan, door de uitgetypte interviews goed door te lezen en de antwoorden te onderstrepen. Van deze antwoorden heb ik bekeken of ze de veronderstellingen en hypothesen uit het theoretische kader bevestigden dan wel ontkenden. Ook kon ik nieuwe hypothesen en veronderstellingen formuleren naar aanleiding van de interviews en werden de reeds bestaande uit het theoretisch kader gewijzigd of aangevuld. Hierdoor werd mijn theoretisch kader uitgebreid, gecorrigeerd of gevalideerd.

Om voor mezelf en de toekomstige lezer meer overzicht te verkrijgen op de veranderingen in mijn theoretisch kader (interne en externe betrouwbaarheid)<sup>183</sup>, heb ik gebruik gemaakt van een analyseprogramma voor de computer. Mijn keuze is gevallen op het programma Nvivo 1.1. Mijn voorkeur ging uit naar AtlasTi, omdat ik daarmee gewend was te werken vanuit de Universiteit voor

Humanistiek. Ik kon daar echter geen gelicenceerde versie van krijgen, tenzij ik een heleboel geld op tafel legde. Het ging maar om vier interviews dus dat zou naar mijn idee niet echt in verhouding staan. Ik zou ermee kunnen werken op de universiteit maar dat was voor mij niet praktisch vanwege de reistijd vanuit mijn woonplaats Zutphen en de zorg voor mijn pasgeboren dochter.

De enige gelicenceerde versie die ik kon krijgen was Nvivo 1.1. Volgens de docente in AtlasTi aan de Universiteit voor Humanistiek zat er qua betrouwbaarheid ook niet veel verschil tussen beide. De keuze voor een analysemethode hangt meer af van welk programma je gewend bent te gebruiken en welk programma minder 'last' heeft van kinderziekten. Als je gewend bent te werken met AtlasTi is het werken met Nvivo niet moeilijk aan te leren. Beide programma's lijken op elkaar, alleen de terminologie verschilt.

Nadat ik de interviews gecodeerd had, zoals dat met een analyseprogramma heet, dus aan de antwoorden de verschillende veronderstellingen en hypothesen uit het theoretische kader had bevestigd of nieuwe had uitgewerkt, had ik een heel mooi overzicht van de wijze waarop het theoretische kader gewijzigd en bevestigd was. Dit overzicht kon ik vervolgens weer ter beoordeling laten zien aan de begeleider en de meeleezer van mijn onderzoek (interne validiteit)<sup>184</sup>.

### **Verwerking van de antwoorden**

De antwoorden uit de interviews heb ik vervolgens in hoofdstuk 5 verwerkt door de onderwerpen uit het theoretische kader aan te houden als structuur. Ik heb daarbij gelet op waar de antwoorden het theoretische kader bevestigen, waar ze iets toevoegen en waar de veronderstellingen en hypothesen veranderd of ontkend werden. Af en toe heb ik de tekst kracht bij willen zetten door citaten toe te voegen. Zo heeft de lezer inzicht in de wijze waarop ik tot de keuzes voor de veronderstellingen en hypothesen ben gekomen. In overleg met de respondenten heb ik besloten de namen van hen te noemen.

Ze vormen samen met de filosofen, humanistici, psychologen en literatuurwetenschappers uit mijn theoretisch onderzoek de door mij geraadpleegde experts.



## Bijlage II

Beste humanistisch geestelijk begeleiders,

In het kader van mijn afstudeeronderzoek aan de Universiteit voor Humanistiek, ben ik op zoek naar humanistisch geestelijk begeleiders die ik zou mogen interviewen. Het interview zal gaan over uw ideeën over hoe het lezen van literaire romans naast het werk bij zou kunnen dragen aan het empathisch vermogen van een geestelijk begeleider. Om precies te zijn luidt mijn onderzoeksvraag: *Hoe kunnen humanistisch geestelijk begeleiders literaire romans gebruiken om empathisch begrip te krijgen van de existentiële problematiek van een cliënt?*

Het praktische doel van mijn onderzoek is om een inhoudelijke bijdrage te leveren aan het onderwijs aan de UvH en om aanbevelingen te doen voor toekomstig humanistisch geestelijk begeleiders.

Ik ben specifiek op zoek naar mensen die:

- Humanistisch geestelijk begeleider zijn.
- Werkzaam zijn binnen de zorg.
- Duidelijke affiniteit hebben met literaire romans.
- Tijd en zin hebben een bijdrage te leveren aan mijn onderzoek.

Een interview zal ongeveer anderhalf uur duren en kan plaatsvinden op een plek naar uw keuze: Op de werkplek, bij u thuis of op de UvH.

Als er iemand is die zou willen deelnemen aan het onderzoek, zou ik dat erg waarderen. Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u mij te allen tijde mailen of bellen (adresgegevens onder aan de brief). In verband met mijn onderzoekstijd hoop ik op korte termijn iets van u te kunnen vernemen.

Met vriendelijke groeten,

Marjan Rijnbout

# Bijlage III

## Theoretisch kader

Vraagstelling:

Hoe kan het lezen van literaire romans bijdragen aan het empathisch begrip van geestelijk begeleiders van de existentiële problematiek van een cliënt?

## Literaire romans

### Literaire romans algemeen:

1. Literatuur omvat teksten die in een culturele en min of meer kunstmatige setting worden opgesteld.
2. In de meeste Westerse literatuur is vaak sprake van fictionaliteit (een niet op de werkelijkheid berustende voorstelling)
3. In literatuur is meestal ook sprake van een bepaalde materiaalbehandeling. Daarmee wordt bijvoorbeeld afwijkend of ongrammaticaal taalgebruik bedoeld, zoals bij de poëzie van de Vijftigers. Ook een veelduidigheid en betekenisdichtheid van literaire taal kan hiertoe behoren. Met materiaalbehandeling wordt ook de in verhalende en dramatische teksten toegepaste kunstgrepen bedoeld.
4.
  - a. Literatuur geeft ons ook esthetisch plezier doordat er op een onverwachte en bijzondere manier dingen tegen ons gezegd worden of verbanden gelegd worden.
  - b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan kan zij daar esthetisch plezier aan beleven, doordat er op een bijzondere manier dingen gezegd en verbanden gelegd worden.

5. Als iemand een literaire roman leest kan het hem een gevoel van verbondenheid met het leven geven.
6. Er wordt door de leden van een maatschappij waarde gehecht aan de inhoud van een roman.
7. De werkelijkheid van een roman komt tot stand door de wisselwerking tussen de lezer, de tekst en de wereld, en is daarom geen eenrichtingsverkeer van auteur naar lezer.
8. Literatuur spreekt de emoties en de rede op een confronterende manier aan.
9. Literaire romans bevatten losse eindjes en een open plekken. Ze moeten iets te rade overhebben.

#### **Literaire romans en de lezer:**

10.
  - a. Een literair werk vraagt de aandacht en inspanning van de ware lezer. Hij moet de tekst begrijpen, bewerken en zelf worden veranderd door de tekst. Alleen de ware lezer is in staat om zijn empathisch vermogen te vergroten door het lezen van een literaire roman.
  - b. Een ware lezer komt ook tegemoet aan wat de geïmpliceerde auteur van hem vraagt. Hij moet zich kunnen laten leiden door de structuren van een tekst en hij moet op de hoogte zijn van de traditie waarin een literair werk staat.
  - b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman met aandacht en inspanning leest, de tekst zelf begrijpt, bewerkt, tegemoet komt aan wat de geïmpliceerde auteur van haar vraagt, zich laat leiden door de structuren van een tekst en op de hoogte is van de traditie waarin een literair werk staat en er door verandert,

dan toont zij zich een ware lezer. Hierdoor is zij in staat haar empathisch vermogen te vergroten door het lezen van een literaire roman.

11. Literaire romans veranderen het leven van de lezer. De lezer neemt het de rest van zijn leven mee.

11-. Er is geen empirisch bewijs voor de stelling dat een lezer voor langere tijd veranderd kan zijn door het lezen van een literaire roman.

12. Als een lezer een tekst aandachtig waarneemt, door het esthetische karakter ervan, dan wordt dit ontvangend lezen in plaats van nemend lezen genoemd.

13. Als een lezer verantwoordelijkheid neemt voor een literaire roman en zelf handelend optreedt (zijn best doet de tekst te begrijpen en te interpreteren), dan kan diens leven veranderen door de tekst.

### **Literaire roman en de existentiële problematiek/situatie van een mens/de ander:**

*Individueel:*

14.

a. Literaire romans gaan over de existentiële dimensie van de mens en onderzoeken de mogelijkheden die het bestaan van de mens met zich meebrengt.

b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, krijgt zij meer inzicht in de existentiële problematiek van een potentiële cliënt omdat de roman gaat over de existentiële dimensie van de mens en de mogelijkheden die het menszijn met zich meebrengt onderzoekt.

15.

- a. In een literaire roman wordt het vreemde, het andere, datgene dat buiten ons dagelijks denkkader valt, verbeeldt, bijvoorbeeld het leven van iemand anders onder andere topografische, culturele en financiële omstandigheden als de onze.
- c. Literatuur doet geen directe uitspraken over de werkelijkheid en vraagt in die zin ook niet om direct handelen van de kant van de lezer. Juist hierdoor geeft literatuur de lezer de ruimte om kennis te maken met andere werelden en gedachtegangen en met “onbekende en zelfs onbeminde waardensystemen”.
- d. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest dan komt hij in contact met andere werelden en gedachtegangen en zelfs met onbeminde waardesystemen.

16.

- a. Literaire romans worden gekenmerkt door een aandacht voor het innerlijke leven in de mens, het dagelijkse en de stem van de natuur.
- b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, krijgt zij meer inzicht in het innerlijke en dagelijkse leven van de mens.

17.

- a. Een literaire roman verwoordt de wijsheid van een individu die een eigen vorm tracht te geven aan het bestaan.
- b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest dan krijgt zij meer inzicht in de manier waarop een individu vorm tracht te geven aan het bestaan.

18.

- a. Een literaire roman laat ons de ongrijpbaarheid en complexiteit van het leven zien. (Het verkennen van het bestaan van de mens loopt altijd tegen grenzen aan).

- b. Als er veel sprake is van humor en ironie in een literaire roman, dan toont het vaak sterk de complexiteit van het leven.
- c. Als een geestelijk begeleider een literaire roman ( eventueel met humor en ironie) leest, dan krijgt zij meer inzicht in de ongreepbaarheid en complexiteit van het leven.

19.

- a. Bildungsromans' gaan verder dan avonturenromans, in de zin dat zij gericht zijn op de (identiteits)veranderingen die de hoofdpersonage(s) ondergaan in de roman en niet enkel op het vermaak en de spanning die zij de lezer bieden. Het zijn deze 'bildungsromans' die over het algemeen tot literatuur kunnen verworden.
- b. Als een geestelijk begeleider een 'bildungsroman' leest, dan krijg zij meer inzicht in de (identiteits)veranderingen van personages/andere mensen.

*Gemeenschap/maatschappij:*

20.

- a. Literatuur kan op meer dan een betekenisniveau gelezen worden. We lezen niet alleen over de belevenissen van de hoofdpersonen, maar we verkrijgen ook kennis van een meer overkoepelende thematiek. We vernemen op deze manier uitspraken over de wereld.
- b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, verkrijgt zij niet alleen kennis over de hoofdpersonen maar ook over de wereld.

21.

- a. Literaire romans vormen een podium waarop verschillende stemmen gehoord kunnen worden en vormen daarom een aanzet tot het gesprek, een dialoog. Dit maakt ook reflexieve empathie mogelijk

(de verschillende stemmen kunnen kritisch op hun waarde geschat worden)

b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan krijgt zij verschillende visies te horen over het menszijn en kan ermee in gesprek gaan (ook door middel van reflexieve empathie).

22. Een literaire roman moet vernieuwend zijn, het heersende denkpatroon ter discussie stellen en een oproep vormen tot het gesprek.

22-. Als een roman enkel de heersende normen en waarden uit de maatschappij representeert zoals die van de massamedia, brengt hij geen nieuwe gedachtegangen in en roept hij de lezer niet op tot een gesprek.

23.

a. Literaire romans verwoorden en verbeelden de angsten, onzekerheden en twijfels van een gemeenschap.

b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan krijgt zij meer zicht op de angsten, twijfels en onzekerheden die in een gemeenschap ervaren worden.

24.

a. Een literaire roman kan een stukje van de geschiedenis van de mensheid laten zien. (De wereld verandert en het bestaan van de mens dus ook).

b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan krijgt zij meer inzicht in een gedeelte van de geschiedenis van de mensheid.

## De verbeelding

### Verbeelding algemeen:

25.

- a. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar verbeeldingskracht, dan kan dat haar helpen haar dagelijks denkkader te doorbreken
- b. Als de verbeelding van een geestelijk begeleider wordt gestimuleerd, dan kan zij in staat zijn om zich ervaringen en situaties voor de geest te halen, zonder dat het ook daadwerkelijk in de werkelijkheid terug te zien is, bijvoorbeeld doordat het in het eigen leven geen rol speelt.

26.

- a. Als wij door middel van de verbeelding ons iets voor de geest halen dat wij in werkelijkheid niet ervaren, gebeurt dit in multi-sensoriële zin. Dat wil zeggen dat wij die gebeurtenis zowel visueel, auditief, geurend als proevend voor kunnen stellen.
- b. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar verbeelding kan ze zich een situatie in multi-sensoriële zin voorstellen.

27.

- a. Verbeelding betekent volgens Ryle dat je 'doet alsof'. Je vertoont gedrag dat je zou vertonen als je iets in de werkelijkheid ziet, proeft, hoort of ruikt.
- b. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar verbeelding dan kan zij doen alsof ze dat gedrag ook in de werkelijkheid zou kunnen vertonen.



28.

- a. De verbeelding stelt je ook in staat om datgene wat je je verbeeldt te herkennen in de werkelijkheid als je het tegen zou komen.
- b. Als een geestelijk begeleider een bepaalde situatie of ervaring kan verbeelden, dan kan ze datzelfde ook in de werkelijkheid herkennen.

29.

- a. Als wij gebruik maken van onze verbeeldingskracht dan zoeken we naar de waarheid en de werkelijkheid.
- b. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar verbeeldingskracht dan gaat ze op zoek naar de waarheid en werkelijkheid.

30.

- a. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar verbeeldingskracht dan gaat zij op een aandachtige en bewust om met gebeurtenissen.
- b. Voor de verbeelding is werkelijke aandacht zeer belangrijk. Door deze aandacht verbinden we ons met iets of iemand anders. Dat is de eerste stap in het psychologische proces van de verbeelding.
- c. Daarna is de herinnering van de persoon die aandacht toont van belang. Die herinnering behelst kennis en culturele bagage van de persoon.
- d. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar verbeeldingskracht en aandachtig waarneemt, dan zal zij proberen een gebeurtenis of een situatie te begrijpen vanuit haar herinneringen aan eerdere ervaringen.
- e. De herinnering stelt haar in staat om in de huidige situatie te gaan experimenteren. Hierdoor kunnen verrassende combinaties ontstaan, waardoor nieuwe ervaringen als gedachte-experiment mogelijk worden.

f. Dat kan eraan bijdragen dat op die mogelijke nieuwe ervaringen geanticipeerd kan worden. Op deze manier kan een brug geslagen worden tussen datgene dat bekend is voor de mens en datgene dat nog onbekend is.

### **Literaire roman en verbeelding:**

31.

- a. Als wij literaire romans lezen wordt onze verbeelding gestimuleerd.
- b. Als een literaire roman onze verbeelding stimuleert maakt het nieuwe aspecten van het menselijke bestaan inzichtelijk.
- c. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan wordt haar verbeelding gestimuleerd en krijgt zij meer kennis over het menselijke bestaan.

32.

- a. Een literaire roman vraagt van de lezer dat hij aandachtig is, omdat er een andere werkelijkheid in naar voren komt dan hij gewend is.
- b. Een aandachtige manier van kijken kan ons aangereikt worden door een traditie, een wetenschappelijke, religieuze of kunstzinnige. Deze culturele fenomenen kunnen eraan bijdragen dat ons vanzelfsprekende perspectief doorbroken wordt.
- c. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, vraagt dat om haar aandachtigheid en verwondering.
- d. Als onze verbeelding geworteld is in aandacht en verwondering, kan het er voor zorgen dat wij contact maken met het andere, het onbekende.
- e. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan kan zij contact maken met het andere en het onbekende doordat haar verbeelding en aandachtigheid gestimuleerd worden.

33.

- a. Als wij bepaalde situaties als problematisch ervaren dan maken wij meer gebruik van onze verbeelding.
- b. Door een literaire roman worden wij geconfronteerd met een werkelijkheid die wij niet kennen, dit ontwricht ons en zorgt ervoor dat wij gebruik gaan maken van onze verbeelding om het te vatten.
- c. Als onze verbeelding wordt gestimuleerd dan kan dat ervoor zorgen wij nieuwe ontdekte mogelijkheden verwelkomen in ons denkkader en hierdoor werken aan een uitbreiding van onze kennis van de mogelijkheden van het bestaan.
- d. Als een geestelijk begeleider een bepaalde situatie als problematisch ervaart, omdat het een werkelijkheid is die zij niet kent, dan zal zij eerder gebruik maken van haar verbeelding.
- e. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan kan zij nieuwe mogelijkheden en ervaringen verwelkomen in haar denkkader en daardoor meer kennis vergaren over de mogelijkheden van het menselijke bestaan.

34. Vooral literaire romans die geen coherent verhaal beschrijven, spreken de verbeeldingskracht van de lezer (geestelijk begeleider) aan, omdat zij de complexiteit van het leven proberen te tonen en de lezer op een ander been zetten/ontwrichten.

35.

- a. De manier waarop in literatuur het taal- en stijlgebruik wordt toegepast maakt ons ontvankelijk voor andere ervaringen dan die van onszelf. Dit wordt ook wel eens de de-automatisering van onze waarneming genoemd. We worden door middel van de literatuur buiten ons normale denkkader geplaatst.
- b. De vrije ruimte die zo ontstaat, nodigt de lezer uit om zijn positie te bepalen ten opzichte van de (personages) in de roman.
- c. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan zorgt het stijlgebruik, het fictieve karakter en de oproep tot

verbeelding die daardoor ontstaat, ervoor dat zij in contact treedt met andere denkkaders en uitgenodigd wordt hier haar positie tegenover te bepalen.

36.

- a. De verbeelding stimuleert de herinnering van de waarnemer, zodat deze een brug kan slaan tussen het eigen denkkader en nieuwe en vreemde denkkaders.
- b. Herinneringen hoeven niet alleen opgedaan te zijn in het eigen leven, maar kunnen ook voortkomen uit verhalen van anderen, of uit ervaringen die zijn opgedaan in films of andere romans. Hierdoor kan de lezer het mogelijke van de literaire wereld actualiseren naar de eigen wereld.
- c. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar herinneringen (uit het eigen leven of uit de kunst), dan kan zij de kennis uit een literaire roman toevoegen aan haar eigen wereldbeeld.

37.

- a. De 'lege plekken' in een literaire roman roepen een lezer op om zijn verbeeldingskracht aan het werk te zetten. Van deze activiteit is de lezer zich trouwens doorgaans niet bewust.
- b. Als een geestelijk begeleider geconfronteerd wordt met 'lege plekken' in een roman, dan wordt actief haar verbeeldingskracht aan het werk gezet.

### **Empathie en verbeelding:**

38.

- a. Als wij gebruik maken van onze verbeelding dan maakt dat empathisch begrip mogelijk, omdat het ons in staat stelt de wereld van de ander cognitief te begrijpen.
- b. Als een geestelijk begeleider door middel van de verbeelding in staat wordt gesteld een situatie van de ander cognitief voor te stellen dan maakt dat empathisch begrip voor die situatie mogelijk.

39.

a. Als wij gebruik maken van onze verbeelding dan kan dat een voedingsbodem bieden voor een beter empathisch begrip, doordat het ons nieuwe betekeniskaders vanuit de maatschappij, cultuur en geschiedenis aanreikt.

b. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar verbeelding, dan kunnen de nieuwe betekeniskaders die hierdoor worden opgedaan een goede voedingsbodem vormen voor het ervaren van empathie.

40. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van het vermogen tot verbeelding, dan stelt dat haar in staat om zich in de gedachten en de belevingswereld van anderen te verplaatsen en op die manier een gedeelde betekeniswereld op te bouwen.

41. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar verbeeldingskracht, dan kan ze anticiperen op het gedrag van de ander

## **Empathie**

### **Empathisch begrip van de existentiële problematiek van een potentiële cliënt:**

42.

a. Empathie hoort bij onze perceptie, de manier waarop wij een situatie ervaren.

b. De perceptie staat aan de basis van ons morele handelen.

c. Als een geestelijk begeleider empathie ervaart, dan is dat een eerste stap in de richting van een keuze voor een morele handeling

43.

a. De ervaringen van een mens, kunnen helpen het empathisch vermogen te verbeteren. Deze ervaringen kunnen opgedaan worden in het eigen leven, maar ook overgedragen worden door anderen, bijvoorbeeld in een literaire roman.

b. Als een geestelijk begeleider ervaringen opdoet, zowel in het eigen leven als door middel van het lezen van roman, dan kan zij haar empathisch vermogen vergroten.

44.

a. Door ons empathisch vermogen krijgen wij meer zicht op de contingentie, complexiteit en de kwetsbaarheid van het menselijke leven.

b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan krijgt zij meer inzicht in de contingentie, complexiteit en de kwetsbaarheid van het menselijk leven.

45. Voor het empathisch vermogen is het morele oordeel van de lezer (geestelijk begeleider) over het personage van belang. De lezer (geestelijk begeleider) zal zich eerder inleven in iemand als hij degene inschat als een goed persoon.

46. Iemand (een geestelijk begeleider) zal eerder empathie voor een ander/personage voelen als hij de ervaringen van de ander uit het eigen leven herkent.

47.

a. Ons empathisch vermogen stelt ons in staat om ons in te leven in situaties die gelijk zijn aan de onze, bijvoorbeeld door onze intieme relaties te vergelijken met die van anderen.

b. Als een geestelijk begeleider gebruik maakt van haar empathisch vermogen, dan is ze in staat zich in te leven in situaties die gelijk zijn aan die van haar, bijvoorbeeld door haar intieme relaties te vergelijken met die van anderen.

48.

- a. Bij het ervaren van empathie worden zowel onze cognitieve als emotionele capaciteiten aangesproken.
- b. Wij herkennen door onze emoties de menselijkheid van de ander. (Menselijke kwetsbaarheid is hierbij een belangrijke notie).
- c. Ons cognitieve capaciteit zorgt ervoor dat we een reconstructie kunnen maken en dat we ons een mentaal beeld kunnen vormen van de situatie waarin de ander zich bevindt en dat we de emoties kunnen bereflecteren.
- d. Als een geestelijk begeleider een reconstructie kan maken van de situatie van de ander en de emoties van de ander mee kan voelen en herkennen vanuit haar medemenselijkheid, dan is ze in staat empathie te ervaren met een personage uit een roman of een potentiële cliënt.

49. Het empathisch vermogen levert iemand (een geestelijk begeleider) niet alleen meer mensenkennis op, maar ook zelfkennis, doordat het ervoor zorgt dat ze contact met haar eigen (onverwerkte) verleden maakt en het haar in staat stelt om te oefenen in verschillende rollen. Deze zelfkennis zal het sociale gedrag van de geestelijk begeleider stimuleren. P. 36

50.

- a. Empathie gaat uit van het alsof ervaren van de emoties van de ander. Je ervaart de emoties van de ander, terwijl je weet dat ze niet daadwerkelijk van jou zijn.
- b. Als een geestelijk begeleider zich inleeft in de situatie van een ander is het belangrijk dat dit gebeurt vanuit een alsof kwaliteit. Door de distantie die dan naast de empathie ontstaat, kan de geestelijk begeleider reflecteren over de eigen emoties (cognitieve aspect van empathie).

51. Door middel van empathie verdient de ander vanuit zichzelf mijn aandacht en erkenning. Ik kan de ander zien als een doel op zichzelf.

52.

a. Empathie kan een basis vormen voor de meer complexere en altruïstische emoties zoals compassie en sympathie.

b. Als een geestelijk begeleider empathie ervaart bij een ander, dan zou dat een basis kunnen zijn voor een gevoel van compassie en sympathie voor de ander.

53.

a. Het willen begrijpen van de ander door middel van ons empathisch vermogen kan ook een gevaar opleveren; het kan leiden tot uitsluiting en geweld, tot de ander willen herleiden tot ons eigen denkkader waardoor we het risico kunnen lopen de ander te verliezen.

b. Als een geestelijk begeleider de ander (empathisch) wil begrijpen, dan moet zij oppassen voor het gevaar dat het kan leiden tot uitsluiting en geweld ten opzichte van de ander.

54. Het besef van de onbegrijpelijkheid en ongrijpbaarheid van de ander, maakt een diep respect voor de ander mogelijk.

54-. Het zogenaamd sympathiedenken van Nussbaum zou het respect voor de ander in de weg zitten, omdat het uitgaat van het kunnen begrijpen van de ander.

55. De ander toont zich door middel van een literaire tekst en draagt in die zin verantwoordelijkheid voor de wijze waarop hij wordt gereciperd.

56. De ethiek bevindt zich in een patstelling: Om respect op te kunnen brengen voor de ander, moet je de ander begrijpen. Als je de



ander wil begrijpen, ontken je de ander zijn andersheid, en breng je dus geen respect op. Uitkomst: fundamentele ongelijkheid en onbegrijpelijkheid erkennen.

57.

- a. Als geestelijk begeleider mag je er niet te snel van uitgaan dat je de ander begrijpt. In elk empathisch begrip zit een bepaalde voorlopigheid besloten.
- b. Als een geestelijk begeleider meent de ander empathisch te begrijpen dan moet zij zich bewust zijn van een mogelijke onjuistheid van haar begrip.
- c. Om erachter te komen of het ervaren empathisch begrip ook overeenkomt met de ervaringen, emoties en gemoedstoestand van de ander, kan het onderwerp van gesprek worden binnen de begeleidingsrelatie.
- d. Als een geestelijke begeleider denkt empathisch begrip te ervaren bij de ander, dan is het belangrijk dat ze dat begrip in een gesprek ook aan de ander voorlegt, zodat een eventuele onjuistheid hierin opgelost kan worden.

### **Literaire romans en empathie:**

58.

- a. Als wij een literaire roman lezen dan wordt ons empathisch vermogen gestimuleerd.
- b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan wordt haar empathisch vermogen gestimuleerd.
- c. Als een geestelijk begeleider haar empathisch vermogen repeteert door het lezen van een literaire roman, dan zorgt dat ervoor dat zij veel vaker uit vaste gewoonte empathisch begrip voor een ander zal vertonen.

51. Literaire romans kunnen het empathisch vermogen van de lezer (geestelijk begeleider) stimuleren door het persoonsgebonden

perspectief dat ze tonen, maar ook door de meerstemmigheid van perspectieven die de revue passeren.

59.

- a. Een literaire roman kan ons de complexiteit, contingentie en kwetsbaarheid van het menselijk leven het beste tonen. Door ons te identificeren met de personages in een roman door middel van empathie, krijgen wij meer zicht op deze belangrijke aspecten van het leven. Dit vergroot ons empathisch vermogen weer.
- b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan geeft dat haar meer inzicht in de complexiteit, contingentie en kwetsbaarheid van het menselijk leven. Dit vergroot haar empathisch vermogen.

60.

- a. Het lezen van een literaire roman zelf, vormt een oefening in het empathisch vermogen.
- b. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest, dan vormt dat een oefening in haar empathisch vermogen.

61.

- a. Het is niet alleen de inhoud van een roman, maar ook de vorm die het empathisch vermogen van de lezer (geestelijk begeleider) aanspreekt.
- b. Verschillende tekstenmerken zijn in staat om het empathisch vermogen van de lezer (geestelijk begeleider) aan te spreken.
- c. De visie van een auteur bepaalt de wijze waarop een tekst het empathisch vermogen van de lezer (geestelijk begeleider) aanspreekt.

62. Psychologische en/of sociaal-realistische romans spreken het meest het empathisch vermogen van de lezer (geestelijk begeleider) aan, omdat zij realistische personages beschrijven die voor langere

tijd gevolgd worden, er aandacht wordt besteed aan hun psychologische processen en de concrete en alledaagse situaties waarin zij zich bevinden en aan hun gedachten, gevoelens, overwegingen en gedragingen en de consequenties daarvan.

55. Literaire romans zijn beter in staat het empathisch vermogen van de lezer (geestelijk begeleider) aan te spreken, dan meer populaire literatuur, omdat zij uitgaan van meer psychologische diepgang, in tegenstelling tot de laatste die een meer clichématig karakter toont van de personages.

14.c. Als een geestelijk begeleider een literaire roman leest dan kan zij zich identificeren met een personage uit de roman, omdat literaire romans gaan over de existentiële dimensie van de mens en de mogelijkheden die het menszijn met zich meebrengt onderzoeken.

63.

a. Door het lezen van een literaire roman, ben je zowel deelnemer als toeschouwer. (judicious spectator; Nussbaum, het 'alsof ervaren') Je ervaart empathie en distantie. Die distantie komt voort uit het feit dat er geen tijd en handelingsdruk is voor de lezer. Door die distantie is de lezer in staat de ervaren emoties (empathie) te bereflecteren vanuit de cognitie.

b. Door te discussiëren met verschillende lezers over de ervaren empathie en emoties bij een literaire roman, kunnen er ook nieuwe interpretaties ontstaan en de ervaren emoties verder bereflecteerd worden.

63-. Er kan geen sprake zijn van een judicious spectator, omdat een literaire roman het begrijpen van iemand anders juist tegengaat.

64.

a. Als ik de ander zie door het lezen van een roman en er zodoende een grens wordt gesteld aan mijn willen begrijpen en

weten, dan wordt mijn totaliserende denken doorbroken en kan ik een diep respect opbrengen voor de ander.

b. Als een geestelijk begeleider een 'ander' ziet door het lezen van een roman en er zodoende een grens wordt gesteld aan haar willen begrijpen en weten, wordt haar totaliserende denken (denken vanuit het ik) doorbroken en kan zij een diep respect opbrengen voor de ander. .

65.

a. Als ik de ander zie door het lezen van een roman wordt ik als vanzelf opgeroepen mijn verantwoordelijkheid te nemen. Ik kan de ander niet laten lijden, en voel een uitnodiging iets met het lijden van de ander te doen.

b. Als een geestelijk begeleider een ander ziet door het lezen van een roman, voelt zij zich aangesproken iets aan het lijden van de ander te doen.

---

## Noten

### Inleiding

#### Literaire romans en empathie

- <sup>1</sup> Van Dale woordenboek
- <sup>2</sup> Luxemburg & Bal (1985), p. 28-29
- <sup>3</sup> ibidem, p. 30
- <sup>4</sup> ibidem, p. 30
- <sup>5</sup> ibidem, p. 31
- <sup>6</sup> Van Praag (1989), p. 210
- <sup>7</sup> ibidem, p. 206
- <sup>8</sup> Van Deurzen (2002), p. 3
- <sup>9</sup> ibidem, p. 3
- <sup>10</sup> Van Buuren & Van Stralen (2002). p. 14
- <sup>11</sup> Wijzenbroek (1987). p. 26-33
- <sup>12</sup> ibidem, p. 12-25
- <sup>13</sup> ibidem, p. 24
- <sup>14</sup> ibidem, p. 34-37
- <sup>15</sup> ibidem, p. 36
- <sup>16</sup> ibidem, p. 37-40
- <sup>17</sup> ibidem, p. 40-41

### Hoofdstuk 1

#### Literatuur over literatuur

##### 1.1 Geestelijke begeleiding en empathie

- <sup>18</sup> Van Praag (1989), p. 210.
- <sup>19</sup> Jorna ((2003), 37-41

---

<sup>20</sup> Hoogeveen (1991), p. 68

<sup>21</sup> Uit een eerdere tekst van Van Praag uit 1953 staat het begrip empathie nog niet in de visie op geestelijke begeleiding. Ik heb niet terug kunnen vinden, waarom hij besloten heeft dit later, in een tekst in 1978, wel toe te voegen.

<sup>22</sup> Van Praag (1989), p. 222, Derkx (2004), p. 48

<sup>23</sup> Hoogeveen (1991), p. 69-70

<sup>24</sup> Duyndam (1997), p. 94

<sup>25</sup> Mooren (1999), p. 113

## 1.2 Empathisch begrip

<sup>26</sup> Duyndam (2001) p. 17

<sup>27</sup> Vetlesen (1994) p. 162-163

<sup>28</sup> ibidem, p. 154

<sup>29</sup> ibidem, p. 6

<sup>30</sup> ibidem, p. 6

<sup>31</sup> ibidem, p. 162-162, 166

<sup>32</sup> ibidem, p. 166-178

<sup>33</sup> ibidem, p. 204-208

<sup>34</sup> Verwarrend bij het begrip 'empathie' van Duyndam, is dat hij dezelfde voorwaarden voor dit begrip in zijn boek "denken, passie en compassie" hanteert bij compassie, terwijl hij in het tijdschrift voor Humanistiek deze voorwaarden verbindt aan 'empathie'. De meeste auteurs (Vetlesen, Nussbaum) maken een duidelijk onderscheid tussen deze twee menselijke vermogens, zoals we later zullen zien.

<sup>35</sup> Duyndam (2001) p. 16-22. Duyndam (1999) p. 172-183

<sup>36</sup> Alma & Smaling (2006) p. 10-11

<sup>37</sup> Vetlesen, (1994) p. 196

<sup>38</sup> ibidem, p. 201

<sup>39</sup> ibidem, p. 202-203. Duyndam & Poorthuis (2005) p. 17-22

- 
- <sup>40</sup> Vetlesen (1994) p. 185-195  
<sup>41</sup> ibidem, p. 216  
<sup>42</sup> ibidem, p. 210  
<sup>43</sup> ibidem, 205-209  
<sup>44</sup> Roeser & Willemsen (2004) p. 60-61  
<sup>45</sup> Nussbaum (2001) p. 327-335  
<sup>46</sup> Roeser & Willemsen(2004) p. 60-61. Nussbaum (2001) p.327-335  
<sup>47</sup> Vetlesen (1994) p. 266  
<sup>48</sup> Roeser & Willemsen (2004) p. 61. Nussbaum (2001) p. 327-335  
<sup>49</sup> Vetlesen (1994) p. 267  
<sup>50</sup> Roeser & Willemsen (2004) p. 62. Nussbaum (2001) p. 327-335  
<sup>51</sup> Alma & Smaling (2006) p. 3  
<sup>52</sup> Hoofdakker (2001) p. 14, 25. Bru (2001) p. 53-55.  
<sup>53</sup> Bru (2001) p. 53  
<sup>54</sup> ibidem, p. 55  
<sup>55</sup> Jorna (2003) p. 125-127  
<sup>56</sup> Alma & Smaling (2006), p. 15  
<sup>57</sup> Alma & Smaling (2006) p. 15-16  
<sup>58</sup> Duyndam (2001) p. 18, 21-22  
<sup>59</sup> Alma (2006) p. 18-21

### 1.3 Literaire romans en het bestaan van de mens

- <sup>60</sup> Kundera (1986) p. 10  
<sup>61</sup> Kundera (1986) p. 9-12. Bakker (2002) p. 41-44. Rushdie (1990) p. 61, 65, 67-68, 70, 76-79  
<sup>62</sup> Rushdie (1990) p. 62  
<sup>63</sup> ibidem, p. 64 Charles Taylor voegt daar in zijn boeken *Sources of the self* (1989) en *Malaise van de moderniteit* (1999 p. 92-95) nog een ander perspectief aan toe, wat hij persoonlijke resonantie noemt. Literatuur kan volgens hem ook een zingevende kracht hebben, doordat het ons iets toont dat ons overstijgt. Het biedt ons een transpersoonlijk perspectief, dat niet godsdienstig is.

- 
- <sup>64</sup> ibidem, p. 9. 52
- <sup>65</sup> ibidem, p. 28,34
- <sup>66</sup> ibidem, p. 74
- <sup>67</sup> ibidem, p. 46
- <sup>68</sup> Bakker (2002) p. 42.
- <sup>69</sup> Rushdie (1990) p. 10
- <sup>70</sup> ibidem, p. 12, 57
- <sup>71</sup> Kundera (1986) P. 11
- <sup>72</sup> ibidem, p. 9-12
- <sup>73</sup> Rushdie (1990) p. 48
- <sup>74</sup> ibidem, p. 76
- <sup>75</sup> Kundera (1986) p. 124-125. Bakker (2002) p. 46
- <sup>76</sup> Bakker (2002) p. 44-45
- <sup>77</sup> Kunneman (1998) p. 15-18
- <sup>78</sup> Taylor stelt overigens ook zelf dat de moderne kenmerken zoals aandacht voor het dagelijkse leven, de innerlijke wereld van de mens en de natuur, dreigen te worden verdrongen door de postmoderne tijd. ( zie zijn boek *Sources of the self* (1989).
- <sup>79</sup> Bakker (2002) p. 46-47
- <sup>80</sup> Kundera (1986) p. 122-125
- <sup>81</sup> ibidem, p. 20
- <sup>82</sup> ibidem, p. 23-49. De notie in-de-wereld-zijn heeft vooral bekendheid gekregen door de fenomenoloog Heidegger. Kundera verwijst overigens niet expliciet naar Heidegger. Hij stelt echter dat een roman de kennis van de gespecialiseerde wetenschappen ver vooruit is; "*hij bracht de fenomenologie (het onderzoek van de essentie van menselijke situaties) in praktijk vóór de fenomenologen.*" (ibidem, p. 30)
- <sup>83</sup> ibidem, p. 40
- <sup>84</sup> ibidem, p. 23-49
- <sup>85</sup> ibidem, p. 63-64. Rushdie (1990) p. 60-61
- <sup>86</sup> Rushdie (1990) p. 39
- <sup>87</sup> ibidem, p. 48
- <sup>88</sup> Kundera (1986) p. 99-100, 120-121



---

<sup>89</sup> Bakker (2002) p. 42

<sup>90</sup> Kundera (1986) p. 120

## **1.4 De verbeelding**

<sup>91</sup> Kearney volgens Alma (2002), p. 119

<sup>92</sup> Bakker (1999) p. 22-23

<sup>93</sup> Alma (2005) p. 35

<sup>94</sup> Alma (2002) p. 120

<sup>95</sup> Bakker (1999) p. 21

<sup>96</sup> *ibidem*, p. 23. Bakker heeft het hier niet over het emotioneel voor kunnen stellen van een bepaalde situatie. We ervaren wel een bepaalde situatie in geuren, smaken, beelden en geluiden. Maar roept dat ook een bepaald gevoel op, is een vraag die Bakker hier onbeantwoord laat.

<sup>97</sup> *ibidem*, p. 31-33

<sup>98</sup> *ibidem*, p. 32-33. Atkinson & Peijnenburg (2004) p. 15-17

<sup>99</sup> Patzold (2004) p. 2-14

<sup>100</sup> Altorf (2004), p. 41. Alma (2002) p. 34-35

<sup>101</sup> Altorf, p. 42

<sup>102</sup> Hendriks (2004) p. 66-71

<sup>103</sup> Alma (2005) p. 36. Alma (2002) p. 116

<sup>104</sup> Alma (2002) p. 117-118

<sup>105</sup> *ibidem*, p. 122

<sup>106</sup> *ibidem*, p. 122-124

<sup>107</sup> Alma (2005) p. 35-36

<sup>108</sup> Alma (2002) p. 124-126

<sup>109</sup> Bakker (1999) p. 35

<sup>110</sup> *ibidem*, p. 212-213

<sup>111</sup> *ibidem*, p. 213-216

---

## 1.5 Verbeelding van de ander en het vreemde

<sup>112</sup> Luxemburg & Bal (1985) p. 30

<sup>113</sup> Dresden (1997), p. 8

<sup>114</sup> In andere vakliteratuur wordt de ware lezer ook wel ideale lezer genoemd.

<sup>115</sup> ibidem, p. 7-11

<sup>116</sup> ibidem, p. 32

<sup>117</sup> ibidem, p. 27-40

<sup>118</sup> Philipsen & Van den Brandt (2002) Dit boek behandelt de verbeelding van de ander, vanuit een theologisch en filosofisch perspectief. Het is soms wat onduidelijk wat de auteurs ( o.a Bart Philipsen en Ria van den Brandt) precies onder de ander of het andere verstaan. Ze lijken het heel breed op te vatten. Omdat het exclusief vanuit theologisch perspectief benadert wordt, mag verwacht worden dat christelijke noties als God er een rol in spelen.

<sup>119</sup> Dresden (1997) p. 55-57, 59

<sup>120</sup> Philipsen & Van den Brandt (2002) p. 7

<sup>121</sup> Alma (2005) p. 35. Alma (2002), p. 122

<sup>122</sup> Dresden (1997) p. 56

<sup>123</sup> ibidem, p. 56, 65-68

<sup>124</sup> ibidem, p. 68

<sup>125</sup> Altorf (2004) p. 41. Alma (2002) p. 34-35

<sup>126</sup> Altorf (2004) p. 46-50

<sup>127</sup> Dresden (1997) p. 11-13

<sup>128</sup> Philipsen & Van den Brandt (2002), p. 7- 11. Mijns inziens is deze passage geïnspireerd op het denken van Levinas, die het contact met de blik van de ander ziet als een voorwaarde voor een ethische houding. Doordat de blik van de ander ons kruist worden wij opgeroepen om verantwoordelijkheid te nemen. In dit geval verschijnt die blik van de ander dus door middel van een literaire tekst die onze koloniserende blik doorkruist. Zie ook paragraaf 1.5.

<sup>129</sup> Philipsen & Van den Brandt (2002) p. 22

---

<sup>130</sup> Philipsen & Van den Brandt (2002) p. 11-12, 21-52

<sup>131</sup> ibidem, p. 53-63

## **1.6 Het ontwikkelen van morele sensibiliteit**

<sup>132</sup> Nussbaum (2000) p. 9

<sup>133</sup> Boenink (2000) p. 11-12

<sup>134</sup> Nussbaum (1995) p. 23

<sup>135</sup> Nussbaum (1995) p. 12, 44-45, 47-48

<sup>136</sup> ibidem, p. 13-15. Nussbaum (2000) p. 18-19

<sup>137</sup> Nussbaum (2000) p. 22

<sup>138</sup> Boenink (2000) p. 15-16

<sup>139</sup> ibidem, p. 16

<sup>140</sup> Nussbaum (1995) p. 32

<sup>141</sup> Nussbaum (1995) p. xiii-xix, 5, 7, 35

<sup>142</sup> ibidem, p. 27

<sup>143</sup> Nussbaum (1995) p. 5-6. Nussbaum (2000) p. 23-24. Boenink (2000) p. 17-20, 214

<sup>144</sup> Nussbaum (1995) p. 3-4

<sup>145</sup> ibidem, p. 17-20

<sup>146</sup> Nussbaum (1995) p. xvii-xviii

<sup>147</sup> Nussbaum (2000) p. 216-217

<sup>148</sup> Boenink (2000) p. 20-26

<sup>149</sup> ibidem, p. 24

<sup>150</sup> De dissertatie heeft als auteursnaam Frank Hakemulder staan.

Omdat ik zijn werk niet kon vinden als ik deze naam gebruikte, maar wel als ik op Jemeljan Hakemulder zocht, houd ik deze laatste naam hier aan. Dit uit het oogpunt van de lezer die dit werk zo ook gemakkelijker kan traceren.

<sup>151</sup> Hakemulder (1998) p. 283-284

<sup>152</sup> ibidem, p. 283-284

---

<sup>153</sup>Er zijn ook theorieën bekend waarin wordt gesteld dat ook de soap bij kan dragen tot reflectie van de lezer ( zie onder andere de filosoof Maarten Coolen).

<sup>154</sup> *ibidem*, p. 284-285

<sup>155</sup> *ibidem*, p. 286-287

<sup>156</sup> Role-taking is voor Hakemulder een letterlijk synoniem voor empathie, zie deze scriptie.

<sup>157</sup> *ibidem*, p. 288

<sup>158</sup> *ibidem*, p. 289

<sup>159</sup> *ibidem*, p. 290-291

<sup>160</sup> *ibidem*, p. 295-296

<sup>161</sup> Nussbaum (2000) p. 217-218

<sup>162</sup> Boenink (2000) p. 36-46

<sup>163</sup> *ibidem*, p. 200

<sup>164</sup> *ibidem*, 200-202. Nussbaum (2000) p. 23-24, 206

<sup>165</sup> Nussbaum (1995) p. 9, 53-78

<sup>166</sup> Boenink (2000) p. 202

<sup>167</sup> *ibidem*, p. 227-228

## **Conclusie**

### **Literatuur op de universiteit?**

<sup>168</sup> Dit biedt een interessant perspectief voor het humanisme waar ik later op terug zal komen.

<sup>169</sup> Interview Blokland (2007)

<sup>170</sup> Alma & Smaling (2006), p. 15-16

<sup>171</sup> Interview Blokland (2007), r. 386-395

## **Bijlage I**

### **Opzet empirisch onderzoek**

<sup>172</sup> Maso & Smaling (1998), p. 11

- 
- <sup>173</sup> Ibidem, p. 87.  
<sup>174</sup> ibidem, p. 37-39  
<sup>175</sup> Ibidem, p. 75  
<sup>176</sup> Ibidem, p.73  
<sup>177</sup> ibidem p. 78  
<sup>178</sup> Ibidem, p. 41-43  
<sup>179</sup> Ibidem, p. 69-70  
<sup>180</sup> Ibidem, p. 21  
<sup>181</sup> Ibidem, p. 57  
<sup>182</sup> Ibidem, p. 71-71  
<sup>183</sup> Ibidem, p. 69-70  
<sup>184</sup> Ibidem, p. 71-72

